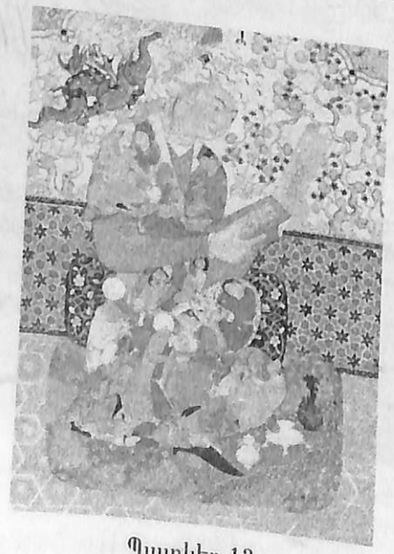

Պատկեր 9

Պատկեր 11

Պատկեր 10

Պատկեր 12

Պատկեր 13

ՅԱԿՈԲ ՎՐԴ. ՔՕՍԵԱՆ. ԳԱՆՏԻՏԱ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ. ԱՔՍՈՐԻ ՃԱՄԲԱՆ

Աշխատասիրութեամբ՝
Հ. Պօղոս Գոճանեան, Սերուժան Կարապետեան

Վերջին տասնամեակներուն հրատարակուեցան մեծ թիւով ու տարատեսակ աղբիւրներ (դիւանագիտական փաստաթուղթերու բազմալեզու ժողովածոներ, յուշագրութիւններ, ականատեսներու վկայութիւններ եւն.) Հայոց Ցեղասպանութեան վերաբերեալ:

Մխիթարեան Միաբանութեան Վիեննայի Վանատան դիւանի մէջ կը պահուին Մխիթարեան միաբան, 1910-1915 թթ. հոգեւոր առաջնորդութեամբ Կարին գտնուող Հ. Յակոբ Վրդ. Քօսեանի (1865, Կարին-1937, Կ.Պոլիս)[1] *կողմէ 1915-1918 թթ. գրի առնուած ձեռագիր անտիպ աշխատութիւններ եւ յուշագրութիւններ, որոնք կարեւոր նշանակութիւն կը ներկայացնեն Մեծ Եղեռնի զանազան դրուագներու ուսումնասիրման համար: Ալի լիակատար լուսա-բանման համար:*

ասոնց շարքին առանձ-նապէս նշելի է հենց շարքին առանձնապէս նշելի է հենակի «Վերադարձ Կարնէն Կ. Պոլիս. 1915, նոյեմբեր-յու-նուար» անտիպ ուղեգրութիւնը, ինչպէս նաեւ արդէն Կ. Պոլսի մէջ իր կողմէ 1916-1918 թթ. ժամանակամիջոցին գրանցուած հայ վերապրողներու բերնէն լսուած «Աքսորքի ճամբան» անձերու շարքը: Եօթ տարբեր աքսորեալ անձերու շարքը: Եօթ տարբեր աքսորեալ կեանքի ու ճանապարհի նկա-րագրութիւնները, բացառութեամբ մէկի[2]*, ցարդ կը մնան անտիպ:*

Ստորեւ կը հրատարակենք այդ շարքի առաջին տետրը, որ կը ներկայացնէ Թոգաթի (Եւդոկիա) Անարատ Յղութեան մայրապետներէն մէկուն՝ Գանտիտա Գու-

1 Հայր Յակոբ Քօսեանի կենսամատենագիտութիւնը տե՛ս Հ. Ներսէս Ակինեան, Հ. Յակոբ Ծ. Վ. Քօսեան,- «Հանդէս Ամսօրեայ», 1937, թիւ 11-12, էջ 501-504: Այստեղ, այնուամենայնիւ, նշելի են հայագիտութեան կողմէ արժեւորուած անոր աշխատութիւնները՝ 1. *Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս*, հտ. Ա-Բ, Վիեննա, 1899: 2. *Բարձր Հայք*, հտ. Ա, *Կարին քաղաքը*, Վիեննա, 1925: 3. *Բարձր Հայք*, հտ. Բ, *Կարնոյ գիւղերը*, Վիեննա, 1926: 4. *Գերեզմանատուն կաթողիկէ Հայոց Կ. Պոլսոյ: Ակնարկ մը նախկին եւ արդի գերեզմանատան վրայ. Շիրիմներու, դամբարաններու յիշատակագրութիւնը*, Վիեննա, 1931, ինչպէս նաեւ մի շարք ձեռագրացուցակներ՝ 1. *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Սա-նասարեան վարժարանի ի Կարին* (տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», 1912 եւ 1921 թթ.), 2. *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի եւ Կարնոյ գիւղերու*, Վիեննա, 1964, 3. *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Արծնեան վարժարանի ի Կարին* (անտիպ), 4. *Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Կարնոյ գիւղերու* (անտիպ):

2 *Աքսորի ճամբան. Տառապանաց տեսակներ*. Ա., Վիեննա, 1922 (վերահրատարակութիւնը՝ Պէյրութ, 1972):

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

յումճեանի յուշերը: Յուշերու հեղինակը միակ կենդանի մնացածն[3] էր ութ Քոյրերէն, որոնք բռնագաղթի ենթարկուեցան 1915 թ. ամռան սկզբին: Մնացածները՝ «Քոյր Կամիլլա Փիլիպպոսեան՝ Թոգաթցի, Քոյր Իսկուհի Ղարիպեան՝ Բրդնիկցի, Քոյր Ռումելա Խաչատուրեան՝ Խարբերդցի, Քոյր Երանուհի Մօրուքեան՝ Թոգաթցի, ... նաեւ ֆրանսացի Ասոմսիոն Քոյրերէն երկու հոգի եւս՝ Քոյր Մարի Ֆիլոմէն՝ Կէրկէրեան՝ Թոգաթցի, եւ Քոյր Մարի Քրիսոսթոմ Կօշիկեան՝ Մարզուանցի» մնացին բռնա-գաղթի ճանապարհին:

Յուսով ենք, ստորեւ հրապարակուող Յուշագրութիւնը կ'արժանանայ հայագէտ-ցեղասպանագէտներու ուշադրութեան եւ կ'օգնէ բացայայտելու ցարդ անյայտ թուացող դրուագներ[4]:

Դ. ՅԱԿՈԲ ՔՕՍԵԱՆ. ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

Տարաբախտ Հայ ժողովրդեան ընդհանուր տարագրութեան «Աքսորքի» անմոռանալի թուականին (1915. Մայ[իս]) կը գտնուէինք արդէն Կարին, ուր մեր սիրելիներուն անխնայ կերպով տարագրուիլը տեսնելէ եւ անոնց վերջին անգամ՝ Աստուած ըլլայ հետերնիդ՝ ըսելէ եօթն ամիս յետոյ՝ մենք ալ մեր կարգին կը թողուինք Կարինը: Նախախնամութեան պահպանութեամբ արդարեւ՝ քառասուներկու օր ճամբորդելէ յետոյ հասանք Պոլիս ողջ եւ անվնաս: Թէ ինչեր տեսանք այդ ճամբորդութեան ընթացքին մէջ, օրն օրին սեւագրելով պարզած եմ «Մեր ճանապարհորդութիւնը» վերնագրին ներքեւ մէկ գրութեան մէջ:

Այդ ճանապարհորդութեան օրերուն մէջ, ինչպէս նախ տակաւին Կարինը չը թողուցած, աջէն ձախէն, նոյն իսկ տաճիկներու բերնէն, կը լսէինք տարագրեալ Հայ ժողովրդեան քաշածները, սարսռեցուցիչ պատմութիւններ, քստմնելի դէպքեր կը հասնէին ականջնիս, անկարելի... անհաւատալի կը թուէր մեզի ըսուածները: Պոլիս հասնելէ յետոյ այն մեր լսածները ստուգելու հետամուտ եղայ, բայց ինչպէս կարելի էր ստուգել:

Ընդհանուր Տարագրութենէն ամիսներ յետոյ, յաջորդ տարին (1916) թշուառութենէ վերապրողներէն ոմանք յաջողած էին գալ Պոլիս, կա՛մ այն վայրերէն Պոլիս եկող տաճիկ պաշտօնեաներու հետ, կա՛մ նոյնպէս այն տեղերէն Պոլիս եկող տաճիկ ընտանիքներու հետ՝ որոնց ձեռքը ինկած էին եւ կամ ուրիշ միջոցներով: Այսպէս Կարնոյ, Տրապիզոնի, Եւդոկիոյ, Ամասիայի, Սեբաստիայի, Խարբերդի եւ ուրիշ տեղերու աքսորեալներէն տեսանք Պոլսոյ մէջ՝ կիներ, օրիորդներ իրենց մէկ ծանօթին, բարեկամին կամ ազգականին տունը: Ասոնց հետ տեսնուելով եւ պատմել տալով իրենց գլխէն անցածները, ո՛հ իրական են եղեր, հառաչեցի, մեզ անկարելի, անհաւատալի երեւցածները:

Ամէնքն ալ նոյն բանը, նոյն թշուառութիւնը, նոյն տառապանքը, նոյն սարսափելի պատահարները, նոյն սարսռեցուցիչ քստմնելի դէպքերը պատմեցին, որոնցմէ մազապուր կրցած էին ազատիլ: Այսպէս սուրէ եւ ջուրէ ազատողներու շատերու բերնէն լսեցի դառն յիշատակներով հեծեծանքով պատմուած խրողութիւններ: Բայց ես ասոնցով միայն մէկ քանիին տարագրութեան օրերուն մէջ քաշածները կ'առնում գրի հետեւեալ խորագրերով.

Ա. Աքսորքի ճամբան. Անհաւատալիք ... իրականք:
Բ. Սեւ բախտ — Սիրուն Արշալոյս:
Գ. Տարագրութիւն — Ազատութիւն:
Դ. Որդին Ազատութիւնը:
Ե. Բանտարկեալին վերջին կամքը — Տառապանաց տեսակներ:
Զ. Հարուստներու կարասը — Դառն յիշատակներ:
Է. Մայրիկ, ո՞ւր կերթանք — Սեւ բաղդին բաղդակից:

Եւ կը դնեմ այս գրութիւնները ընթերցողին առջեւ, որոնցմէ մէկը՝ թէպէտ շատ դոյզն, բայց ճշգրիտ եւ որոշ գաղափար մ'ունենալ ընդհանուր հայ աքսորական կրած թշուառութեանց եւ տեղի ունեցած դէպքերուն վրայ: Որոնցմէ կրնայ միանգամայն տեսնել մէկը թէ ինչպէս տաճիկ կառավարութիւնը՝ ամէն տեղ ամէնուն հետ նո՛յն կերպով վարուած է, նո՛յն միջոցներով, նո՛յն կերհնարքներով, նո՛յն ճամբով. այո՛, Աքսորքի ճամբով նոյն ճամբով. այո՛ ... Հայը բնաջինջ ընել հետամուտ եղած է:

Պատմէ՛ Աքսորական հայ, պատմէ՛ տառապանքդ, ապագայ սերունդդ թո՛ղ լսէ քաշած չարչարանքդ:

Ի Կ. Պոլիս. 1916. Նոյ[եմբեր]

Ա. ԱՔՍՈՐՔԻ ՃԱՄԲԱՆ.

ԳԱՆՏԻՏԱ ԳՈՒՅՈՒՄՃԵԱՆ ԱՆՀԱՒԱՏԱԼԻՔ ... ԻՐԱԿԱՆՔ:

1. Թոքատ Գալա

Չարագուշակ օրերու սկիզբ

Բնիկ Պոլսեցի եմ, ծաղիկ հասակիս մէջ ինքզինքս նուիրելով Ս. Կուսին ծառայութեան, մտած էի «Անարատ Յղութեան» անուանեալ կարգի կուսանաց վանատունը եւ անուանուած քոյր Գանտիտա Գույումճեան: Իբր քոյր ժամանակ մի Պոլիս կենալէ եւ կուսաստանին մէջ գործելէ յետոյ մեծաւորաց հրամ[ան]աւ 1912ին մեկնեցայ դէպի Թոգաթ, ինձ հետ ընկեր ունենալով Մարզուանցի քոյր Աննա Մեղմունի. սա տարի մը Թոգաթ մնալէ յետոյ մեկնեցաւ դէպի Խարբերդ, որմէ բնաւ լուր մը չը կրցանք առնել, այն տեղւոյն ժողովրդեան աքսորուելէն յետոյ:

---

3 Տե՛ս նաեւ *Les Mémoires* de Mgr. **Jéan Naslian**, Evêque de Trebizonde, Vol. I, Vienne, Imprimerie Méchitariste, 19554 p. 231. Թէոդիկը իր «Գողգոթայ հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին» (ա. տ. եւ թ., էջ 135) Թոգաթի նահատակուած հայ կաթողիկէ միանձնուհիներուն մէջ սխալմամբ կը յիշէ նաեւ փրկուած Գանտիտա Գույումճեանը: Սակայն, իր միւս աշխատութեան մէջ (*Յուշարձան Ապրիլ տասնըմէկի*, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 93) այս վրիպումը շտկուած է շնորհիւ Վիեննայի Մխիթարեան Հայրերէն Հ. Յովսէփ Տէր-Մարգարեանի հաղորդած ճշգրիտ վկայութեան: Վերջինիս կողմէ կազմուած եւ ճշգրտուած, սպաննուած եւ զոհուած հայ կաթողիկէ հոգեւորականներու ցուցակները լոյս տեսան աւելի ուշ (տե՛ս **Հ. Յովսէփ Տէր-Մարգարեան**, *Հայ կաթողիկէ կղերին նահատակները*,- «Հանդէս Ամսօրեայ», 1920, թիւ 1-3, էջ 38-51):

4 Օրինակ՝ կը յստակուի, որ ստոյգ չէ Արշակ Ալպօյաճեանի այն ենթադրութիւնը թէ Անարատ Յղութեան Միաբանութեան քոյրերու (Կամելա Փիլիպպոսեան, Իսկուհի, Ռումելա, Երանուհի եւն.) նահատակութիւնը տեղի ունեցած է քաղաքի բերդին մէջ, ի թիւս տանջամահ եղած մօտ 15 այլ հոգեւորականներու հետ (տե՛ս իր *Պատմութիւն Եւդոկիոյ Հայոց*, Գահիրէ, 1952, էջ 1241):

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

Առաջին անգամ Թոգաթ ոտք կոխելուս, բոլորովին տարբեր կենաց շրջան մը կը պարզուէր առաջիս, ոչ թէ ներքին կենաց, այլ տեղւոյն նկատմամբ: Պոլսոյ եռուզեռը չէր տեսնուեր. արեւելեան կամ լաւ եւս ըսելու համար՝ Տաճկաստանի ներքին քաղաքներու տիպար կը կրէր իւր վրան տեղս, վարժելու էր ամէն բանի. եւ շուտով վարժեցանք: Մեր բնակարանը եւ դպրոցը, ինչպէս նաեւ կաթող[իկէ] Հայոց եկեղեցին՝ Առաջնորդարանը կը գտնուէր «Արտալա» անուանեալ թաղին մէջ. այս թաղին մէջ կը բնակէին ընդհանրապէս հայ ազգին հարուստ դասակարգի պատկանեալ ընտանիքները, իսկ աղքատները իրենց բնակավայր ընտրած էին «Համամ» անուանեալ թաղին մէջ: Կային 80-100 տուն հայ կաթ[ոլիկներ] եւ 6000 անձ հայ էջմիածնական: Վերջիններուն թուոյն նկատմամբ ճիշտիւ որոշ բան մը չեմ կրնար ըսել, լսածս միայն կը հաստատիմ: Կաթ[ոլիկ] Հայոց եկեղեցին նուիրուած էր Ս. Կուսին եւ «Աւետում Սուրբ Աստուածածնայ» անունը կը կրէր: Ինչպէս ըսի իւր քովն էր Առաջնորդարանը եւ ասոր կից կը գտնուէր մեր կուսաստանը իւր դպրոցով:

Երկու տարի սոյն դպրոցին մէջ աշխատութեամբ եւ խաղաղ կեանք մ'անցնելէ յետոյ, եկաւ հասաւ Թոգաթ քաղաքին վրայ եւս սոսկալի փոթորիկ մը, բայց /2/ ոչ բնութեան յառաջ բերած փոթորիկներէն, այլ գազանաբարոյ մարդոց, արիւնկզակ խումբերու, մոլի սրտերու յղացած փոթորիկը. փոթորիկ մը որ աւրեց քանդեց մեր խաղաղ կեանքը, աքսորեց, հալածեց, ցրուեց, չարչարեց զմեզ եւ տեսակ տեսակ ձեռքերու, տեսակ տեսակ հնարքներու ներքեւ ցցուց մահուան մանգաղը մեզմէ շատերուն, զորս յաջորդ տողերուս մէջ յայտնի պիտի տեսնէ ընթերցողը:

Ա՛յս թէպէտ եւ ապագան պիտի չը հաւատայ տողերուս, անհաւատալի, քստմնելի, անկարելի իրողութիւններ պիտի գտնէ, սակայն իրողութիւններ են ճշմարիտ, ա՛յս կրողը միայն կրնայ հաւատալ, լսողը, կարդացողը չի կրնար հաւատալ, չի կրնար գաղափար ունենալ նոյն իսկ թէ կարելի՞ է այսպիսի վայրագ արարքներ, ցաւալի տեսարաններ, սրտմաշուք դիպուածներ եւ սրտաճմլիկ պատահարներ տեղի ունենալ: Իրականութիւն են պատմածներս եւ կատարեալ իրականութեան ամբողջական պարագաներն ալ գրեթէ դուրս թողուած կամ մոռցուած, որովհետեւ օրն օրին անկարելի ըլլալով գրի առնել պատահածները՝ շատ մը մանրամասնութիւններ մոռցուեցան:

Անմոռանալի Թուականի՝ 1914 տարւոյն գարնան միջոցները ծագած եւրոպական պատերազմի արհաւիրանաց ձայնը՝ թէպէտ զմեզ ալ մտածմանց եւ հոգերուց ենթարկած էր, բայց մենք մեր գործքերով, տղոց կրթութեան հոգերով զբաղած կ'անցընէինք օրերնիս, միշտ յուսալով թէ այս ձայները շուտով պիտի դադրին, շուտով՝ մէկ երկու ամսէն վերջ պիտի գտնէ պատերազմը:

Դպրոցական տարին աւարտելու վրայ էինք եւ սկսած էինք աշակերտներու քննութեանց. ունէինք սոյն տարւոյն ընթացքին մէջ 200էն աւելի աշակերտուհի, կաթ[ոլիկ] եւ էջ[միածնական] հայ հասարակութենէն խառն: Յունիս 10ին սկսելով, հազիւ թէ երկու օր տարեկան քննութեանց օրերը անցուցած էինք եւ ահա աջէն ձախէն լուրեր հասան եւ այս լուրերը իրական դարձան: Հայ ժողովրդեան այր մարդիկը՝ թէ կաթոլիկ եւ թէ էջմիածնական տաճիկ կառավարութիւնը սկսաւ փնտռել եւ բռնել /3/ տանիլ եւ բանտ նետել: Սոյն հետապնդումը կրկնուեցաւ Յունիսի 15-26 օրերուն մէջ եւս: Չը կրցանք իսկոյն վերահասու ըլլալ, թէ ինչպիսի չարագուշակ օրուան եւ աղէտաբեր դէպքերու սկիզբ մըն էր այս:

Տաճկաստանի ուրիշ քաղաքներու հայ բնակչութեան, հայ ժողովրդեան աքսորուիլը բնաւ չէինք լսած եւ հայ անմեղ ժողովրդեան, հայ ազգին պատահածներէն լուր չունէինք. ուստի բնաւ յոռին՝ գէշը չը մտածելով, այսպէս այր մարդկանց յանկարծ բռնուելոյն եւ բանտարկուելնուն վրայ ուրիշ մեկնութիւններ սկսանք տալ: Այսու ամենայնի մտքերնիս շփոթեցաւ պղտորեցաւ, լաւ եւ վատ մտածութիւնները խառնուեցան իրարու, այո՛, հորիզոնէն սեւ ու մութ ամպեր կը բարձրանար: Ուստի այլ եւս քննութիւնները չէինք կրնար հանդարտ սրտով յառաջ տանիլ. գրեթէ ամէն աշակերտուհի՝ հօր կամ եղբօր կամ ազգականին միոյն բանտարկուելուն լուրով տխրած շփոթած էր, շատերն ալ սկսան դպրոց չգալ, մենք ալ մէկ երկու օրուան կատարած քննութեանց վերջ տալով, փակեցինք դպրոցը:

Սոյն դէպքերը պատահելէ քանի մ'օր յառաջ, դպրոցիս եւ մեր մեծաւոր Մայրը, քոյր Կամելլիա Փիլիպպոսեան, Օպլաթի կարգի[5] գաղղիացի կոյսերէն՝ Սէօր Մարի Ֆիլօմէն Կէրկեանի հետ, գացած էր Մաղլայասի անուանեալ այգին, ուր կը գտնուէր տեղւոյս կուսակալին կինը՝ հիւանդ անկողին ինկած, կուսակալը խնդրած էր մեր մեծաւոր մօրմէն որ հաճի երթալ հոն եւ խնամել իւր կինը, որուն խնդիրքը չէր մերժած մեծաւոր մայրը: Իրեն բացակայութիւնն ալ զմեզ աւելի մտածմանց մէջ կը ձգէր, ընելիքնիս որոշ չէինք գիտեր, բայց հարկին պահանջման հետեւելով, դպրոցը փակելէ յետոյ պատշաճ տեսանք սպասել քանի մ'օր եւ այնուհետեւ լուր մը հասցընել մեր մեծաւոր մօր, որ փութայ դառնալ մեր մօտ:

Քահանայից բռնուիլն ու աքսորուիլը.

Մինչ մենք բարի մեկնութիւններ տալով պատահածներուն, բարի ելքին /4/ կը սպասէինք, ահա յաջորդ օրը՝ Յունիսի 17ին, Հինգշաբթի օր մը, կէս օրուան միջոցներուն երբ ոստիկան տեսնուեցան կաթ[ոլիկ] Հայոց Առաջնորդարանի դրան առջեւ, առանց երկայն բարակ ձեւակերպութեան, իրենց տան պէս ներս մտան եւ բռնեցին Թոգաթցի Անտոն Վրդ. Սերայտարեան քահանան եւ առջեւնին ձգելով առին տարին արգելանոց տեղ մը փակեցին: Խեղճ քահանան այսպէս յանկարծ բռնուելուն պատճառը առանց իմանալ կարենալու, անպատրաստ թողլով իւր սենեակը, հետեւած էր ոստիկաններուն, անտարակոյս յուսալով թէ երեկոյեան ազատ պիտի արձակուի եւ դառնայ իւր տեղը: Բայց երբ իրիկուն կըլլայ եւ բնաւ իրեն հարց ու փորձ ընող չըլլար, անօթ ծարաւ ժամեր անցնելէ յետոյ, գիշերն ալ հոն անցնելը խորհելով, կը յաջողի մէկու մը ձեռօք երկու տող թուղթ մը հասցընել Առաջնորդարան գտնուած քահանայից, որոնցմէ քիչ մը դրամ եւ կերակուր կը խնդրէ: Բնական էր իսկոյն հոգացուեցաւ խնդրածը եւ թուղթը բերողին միջնորդութեամբ ղրկուեցաւ իրեն: Մութը կոխած էր, անկարելի էր իսկոյն հետամուտ ըլլալ եւ հնարք մը խեղճ քահանան ազատելու փնտռել: Հազար տեսակ մտածութիւններ պաշարեց Առաջնորդարան գտնուած քահանաները, ինչպէս նաեւ մեզ. սոյն տխուր մտածութեանց մէջ անցուցինք այս գիշերը:

Յաջորդ օրը, 18 Յունիսի, իսկոյն Պօղոս Վրդ. Փոլատեան՝ Մարաշցի եւ Սահակ Վրդ. Մատոյեան՝ Փրքնիկցի, ելան ի միասին գացին փնտռելու իրենց ընկերակիցը եւ իմանալու թէ ինչ է պատճառն Անտոն Վրդ.ի բանտարկուելուն կամ թէ ո՛ւր մնաց, ի՛նչ եղաւ: Միամտութեամբ բնական է, եւ առանց իրենց գլխուն գալիքը մտքերնէն անցընելու, ընկերնին փնտռել եւ տեղերնին դառնալ մտածութեամբ թողուցին սենեակնին, անպատրաստ ելան գացին եւ անձամբ ինկան ոստիկաններու ձեռքը, բանտարկուեցան իրենք ալ: Անցան ժամերը եւ մենք կը սպասէինք ասոնց վերադարձին, անցաւ կէսօր, չերեւցան ա-

5 Իմա՛ Congrégation française des Oblates de Marie:

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

սոնք, իրիկունը վրայ հասաւ, դարձեալ եկող չըկար. չփոթութիւն մը իրարանցում մը /5/ ինկաւ մեր՝ կոյսերուս մէջ:

Մութը կոխած էր, հուսկ ուրեմն տաճիկ մը երեւցաւ Առաջնորդարանի դրան առջեւ ձեռքը թուղթ մը կը փնտռէր զմէկը, կը փիտռէր ժամկոչը: Թուղթը գրուած էր բանտարկուած քահանաներէն, որոնք 100 դահեկան, անկողին եւ հաց կ'ուզէին: Խնդրածնին իսկոյն հոգացուեցաւ եւ յանձնուեցաւ թղթաբերին, որ տանի յանձնէ անոնց: Խնդրածնին շատ դոյզն բան մ'էր, 100 դահեկանն ի՞նչ պիտի ըլլար. կ'երեւայ թէ յոյս մը ունէին ազատութեան, կ'երեւայ թէ մտքերնէն չէր անցներ թէ սոսկալի թշուառութիւններ պատրաստուած են իրենց համար. ո՜ միամիտներ. խրկուած անկողիններն ալ դոյզն թեթեւ բաներ էին, մէյ մէկ հաստ անկողնոյ ծածկոցներ եւ թեթեւ բարձեր:

Մեզ կուսանացս համար տխուր գիշեր մ'էր որ պիտի անցընէինք. քահանաներնիս բռնուեցան... ի՞նչ պիտի ըլլան խեղճերը եւ ի՞նչ պիտի ըլլանք մենք ալ. ասոնց նման հազարումէկ մտածութիւններ, մեկնութիւններ եւ տարակուսանք սկսան մեր ներսը կրծել. սրտմաշուքի, մտահոգութեան, տառապանաց որդը մտաւ մեր ներսն ալ: Մեր շրջանակին մէջ, մեզ ծանօթ քահանաներն այսպէս բռնելնին եւ դուրսը ժողովրդեան այր մարդիկը բանտարկելնին եւ ազատ չարձակելնին եւ հետզհետէ ուրիշներ ալ դէպի արգելանոց տանելնին սոսկալի փոթորկի մը նշանն էր. այլեւս խաղաղ գիշերները հեռացան մեր բնակարանէն:

Այո՛, խաղաղութիւն չըկար այլեւս, երազախառն անհանգիստ գիշեր մ'անցնելէ յետոյ, առաւօտուն այլեւս մենք՝ քոյրերս պէտք էինք հետամուտ ըլլալ քահանայից ազատութեան, կամ անոնց պիտոյքը հոգացող: Օրուան առաջին մէկ երկու ժամերը սահելէ յետոյ դուրս ելանք, հոս հոն դիմեցինք իմանալու թէ ուր գացին քահանաները, թէ երբ պիտի ազատ արձակուին. գացինք հոս, վազեցինք հոն եւ մեր բոլոր ճիգերուն, հոգերուն, հարցումներուն պատասխանը եղաւ սա տխուր լուրը, մէկ երկու օր գլխեղճերը բանտ պահելէ յետոյ ղրկուած են դէպի Սեբաստիա. ո՜հ, ինչ անտարբերութեամբ կուտային մեզի այս լուրը /6/ եւ կը զարմանային թէ ինչու այսչափ եռեւէ ինկած ենք անոնց սփոփանք մը հայթայթելու. կը զարմանային մեր ընթացքին վրայ. գիտէին մեր գլխուն գալիքն, որուն վրայ մենք սակայն կասկած չունէինք: Այսպէս այս տխուր լուրը լսելէ եւ ստուգելէ յետոյ, վհատութեամբ դարձանք տեղերնիս: Նշանաւոր օր մ'էր քահանայից աքսորանաց օրը. Յունիս 19 Ս. Գրիգորի Լուսաւորչայ նշխարաց գիւտի տօնն էր, երբ այս երեք քահանայք թողլով իրենց տեղն եւ ամէն բան, թողլով եկեղեցին եւ Առաջնորդարանը եւ զմեզ իսկ՝ կ'երթային թշուառութիւն աքսորանաց անուանեալ ճամբան:

Առաջնորդարանի եւ Եկեղեցւոյ գրաւումը

Այսպէս վերոյիշեալ երեք քահանայք յանկարծակի եւ յանպատրաստից աքսորելէ յետոյ, երկու օր հազիւ թէ անցած էր, ահա կրկին ոստիկաններ գալով տնկուեցան Առաջնորդարանի դրան առջեւ: Առաջնորդարան եւ Եկեղեցին կնքել կ'ուզէին, ամէն բան իրենցն էր, ազատ էին, ժամկոչին հրամայեցին դուռը բանալ եւ մտան ներս: Սոյն միջոցին սիրտ մաշող տեսարան մը տեղի ունեցաւ. մէկ երկու շաբաթ յառաջ Սիմոն Վրդ. Տայեան՝ Ղալգայէն եկած էր տեղս օդափոխութեան եւ հիւանդագին կը պառկէր Առաջնորդարանի մէկ սենեկին մէջ: Ոստիկանները բնաւ լուր չունէին թէ չոր[ր]որդ քահանայ մ'ալ կը գտնուի Առաջնորդարանի մէջ, ուստի երբ տեսան այս քահանան անկողնոյ մէջ՝ Առաջնորդարանի մէկ սենեակը՝ կատղեցան չարաչար հայհոյանքներ թափելով

խեղճուն վրայ, ստիպեցին շուտով թողուլ անկողինը եւ մեկնիլ. ողորմելին սկսաւ աղաչել պաղատիլ ըսելով՝ հիւանդ է, ո՞ւր երթայ քալելու անկարող, սակայն մտիկ ընողն ո՞վ էր. ճարահատեալ ելլելով անկողնէն, անկողնոյ ծածկոցը (պաթանեան) ուսերուն վրայ առած, ոստիկաններուն միայն առաջնորդութեամբ գնաց արգելոց մը, ուստի աքսորեցին սա եւս միւսներուն ետեւէն: Սիմոն Վրդ. կարծելով թէ պարզապէս ոստիկանատուն կը տարուի քննութեան եւ յետոյ տեղը պիտի դառնայ, կամ ոստիկանապետը /7/ տեսնելով իւր վիճակը գըթայ պիտի իրեն, քովն ունեցած դրամը, 8 ոսկին կը հանէ եւ կը յանձնէ բարապան ժամկոչին. սակայն ոստիկանները տեսնելով զայս կ'առնուն ժամկոչին ձեռքէն եւ կը դնեն գրպաննին. խեղճ քահանան գնաց ու գնաց գրպանը դանկ մը անգամ չունենալով:

Վարդապետիս Առաջնորդարանէն մեկնելէն յետոյ, ոստիկաններն աւելի ամէն պահով ըլլալու համար, ամէն կողմ, ամէն ծակ ու ծուկ աչքէ անցընելէ վերջ, ժամկոչն ալ դուրս հանեցին, կղպեցին Առաջնորդարանը եւ բանալին գրպաննին խոթեցին: Կարգն եկած էր եկեղեցւոյ: Տակաւին եկեղեցւոյ միջավայրը կախուած կանթեղի մշտնջենաւոր լոյսը կը փայլփլէր, կը փայլփլէր եւ կը ցուցընէր թէ Սուրբ Հաղորդութիւնը չէր վերցուած տապանակէն: Քահանայք գլուխնին գալիքը չէին կրցած գուշակել, ըստ հետեւորդի Սուրբ Հաղորդութիւնը մասնատուփով թողուցած էին Տապանակին մէջ:

Ոստիկանները ժամկոչին առաջնորդութեամբ մտան եկեղեցին, աչքերնին չորս կողմը դարձուցած, բնական էր նախ իրենք կողոպտել կ'ուզէին... սկսան ամէն կողմ նայիլ: Մշտնջենաւոր լոյսը՝ կարծես զգաց իմացաւ իւր պաշտօնին վերջին վայրկենին հասնիլը, դրան բացումէն կամ հովի հոսանքէն կամ իւղի պակասութեանն՝ փայլփլեցաւ, փայլփլեցաւ եւ մարեցաւ իսպառ:

Ոստիկանները մտան աւանդատուն, պահարանին մէջ տեսան սկիհներ, զոր իսկոյն առին, կապոցներու մէջ փաթթեցին եւ ձեռքերնին առած խորաններու առջեւ եկան, աստիճանաց վրայ դրուած աշտարակները, զարդերը քննելէ յետոյ, ելան Աւագ խորանին առջեւ. ասոնցմէ մին բացաւ Տապանակը եւ իւր կողոպտիչ ձեռքով հանեց դուրս մասնատուփը:

Ժամկոչին կինը որ իւր ամուսնոյն ետեւէն գացած էր եկեղեցի, երբ տեսաւ անհաւատին ըրածը եւ ընելիքը, առանց վախնալու մօտենալով ոստիկանին խնդրեց անկէ որ մասնատուփին մէջ գտնուածը իւր թաշկինակին մէջ պարպէ. այնչափին հաւանեցաւ մասնատուփին բերանը արդէն բացած ոստիկանը եւ պարպեց նշխարքը կնոջ գրպանէն հանած եւ խորանին վրայ պարզած թաշկինակին մէջ: Այսպէս մի առ մի աչքի անցընելէ /8/ եւ շատ կամ քիչ արժէք ունեցող առարկաներն եւ աւելի դիւրատար բաներ, փնտռածին, ուզածնին, մէկ խօսքով, ծրարելէ յետոյ, կղպեցին եկեղեցւոյ դուռն ալ եւ բանալին առնելով մեկնեցան:

Ասոնց մեկնելէն յետոյ ժամկոչին կինը իւր թաշկինակին մէջ ամփոփած պատուական հացը՝ երկնային մանան բերաւ մեզի եւ մենք պատշաճ տեսանք առանց դպչելու թաշկինակով այրել եւ ըրինք պարտէզին մէկ անկիւնը, քիչ փորելով մէջը դրինք թաշկինակը եւ այրեցինք, մնացորդ մոխիրը ծածկեցինք հողով:

Մեր վանատան եւ վարժարանին գրաւումը

Ոստիկանները Առաջնորդարանի եւ եկեղեցւոյ դռները փակելէ եւ բանալիները առնելէ եւ տանելէ յետոյ, յաջորդ օրն եկեղեցին եղաւ մթերանոց մը. հետզհետէ եւ ամէն օր սկսան տաճիկ բեռնակիրներ, զինուորներ կապոցներ, սնտուկներ, ծրարներ բերել եւ եկեղեցւոյ մէջ լեցնել:

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

Հայոց վաճառատանց եւ արդէն աքսորուած տներու մէջ գտնուած առարկաներն էին, զոր կը կրէին եւ կը դիզէին եկեղեցւոյ մէջ, իրենցն էր եկեղեցին, իրենցն էր ամէն բան, իրենցը մթերանոցս: Եկեղեցին մթերանոց մը դառնալու երկրորդ օրն էր, սոյն օրն ալ դարձեալ հաներ եւ ապրանք[ն]եր բերած միջոցին, ահա ժանտարմա մը զարկաւ մեր բնակարանի դուռը ու ըսաւ «Քօմանտան Պէյին պէտք ենք ներկայանալ»: Սա եկած էր եկեղեցին եւ բերուած առարկաները հոս հոն տեղաւորել կը հրամայէր: Մեզմէ երկու հոգի, ես եւ քոյր Իսկուհի հնազանդելով ժանտարմային ձայնին, ելանք գացինք եկեղեցին եւ ներկայացանք Քօմանտան Պէյին: Սա մեզ տեսնելով թողուց եկեղեցւոյ մէջ զբաղողները եւ քայլերը դէպի մեզի ուղղելով, առանց երկայն բարակ խօսակցութեան, արդէն ըսելիքը բերնին մէջ պատրաստ, կտրուկ կերպով մը հրամայեց եւ ըսաւ «Քըզլարըմ տեօվլէթին եմրի տիր, եվինիզ պօշալաճաք, պու էշյալարը մուհաֆազա եթմէ էթմե[ք] իչիւն ասքէր գօյաճաղըմ օրայա»[6]:

Էֆէնտիմ՝ ըսինք, ուր երթանք, ինչ ընենք, ուր տանինք մեր կահ կարասին, իրեղէնները. հոգն էր մարդուն /9/ չատ՝ ըսաւ մէկ տուն մը գացէք, միայն ձեր անկողինները եւ ձեզի վերաբերեալ առարկաները առէք գացէք, եկեղեցւոյ պատկանեալ կամ ուրիշ բաներ մի՛ տանիք, կրկնեց: Հրամանը հրաման էր, ընդդիմանալ անկարելի էր, եթէ չէինք ուզեր որ թեւերնէս բռնէն եւ բռնի դուրս հանին մեր բնակարանէն, իսկոյն պէտք էինք հրամանը գործադրել: Շատ լաւ, ըսինք Քօմանտանին եւ մեկնեցանք առջեւէն:

Անհամբերութեամբ կը սպասէին քոյրերը մեր դառնալուն եւ պատահածը իմանալով այլայլեցան ասոնք ալ տրուած հրամանը լսելուն պէս, ժամանակ կորսնցնելու չէր մեր գլխուն ճարը հոգալ պէտք էր: Իսկոյն ելանք գացինք մեր դրացի Թագուհի Տուտու Տեմպէճեան անուանեալ կնոջ տունը եւ եղելութիւնը իմացուցինք՝ խնդրելով որ զմեզ ընդունի իւր տունը: Ամենայն սիրով ընդունեցաւ Թագուհին մեր առաջարկը, կրկին տուն վազեցինք եւ սկսանք մեր անկողինները փոխադրել հոս:

Թէպէտ Քոմանտան հրաման տուած էր՝ մեզ պատկանեալ կահն ու կարասին առնուլ փոխադրել, բայց վրանիս հսկող ժանտարմաները թող չէին տար եւ շատ կը նեղէին զմեզ, տարած բաներնիս մի առ մի կը հետազօտէին, կը բանային, կը նայէին: Անտեղի՝ ըսեմ, ծիծաղական ըսեմ, չեմ գիտեր, ինչ ածական մը տամ հետեւեալ միջադէպին. ես ալ դրած էի պայուսակի մը մէջ իմ ունեցածներս եւ առած կը տանէի, դրան առջեւ կեցած ժանտարման տեսաւ բռնածս, ի՞նչ է կը տանիս ըսելով ձեռքէս քաշեց առաւ եւ վար դնելով բացաւ. մէջը կար թղթերու մէջ փաթթած թանաքաման մը. «պու նէ տիր»[7] ըսաւ, «իշթէ պոլտում»[8] անմիտը անտարակոյս արգելուած բան մը կարծեց կամ իրեն գրպանը խոթելու թանկագին բան մը կարծեց. «աչ,- ըսի,- կէօրեճեքսին նէ օլտուղունու»[9]. Թղթերը պատռեց քաշեց վրայէն, թանաքամանը դուրս ելաւ, չափազանց աչքը բաց ժանտարմային սիրտը հանդարտեցաւ կամ յոյսը ի դերեւ ելաւ. թողուց որ դարձեալ հանուածները ամփոփեմ պայուսակին մէջ եւ առնիմ տանիմ:

/10/ Այսպէս ծիծաղելի անհաճոյ նեղիչ միջադէպերով կրցածնիս փոխադրելէ յետոյ, գոցուեցաւ այլեւս մեզի համար մեր բնակարանի դուռը. սակայն ի՛նչ կրնայինք փոխադրել երկու երեք ժամուան մէջ, միայն ամենակարեւորները, վրանիս հսկող

ժանտարմաները կը շփոթցընէին, կը շփարեցընէին զմեզ, շուտ շուտ ըրէք կը պոռային, բաւ է բաւ է կը հրամայէին: Գիտէին անտարակոյս ապիկարները, որ պարապ տեղ կը յոգնինք, քանի մ'օրէն ամէն բան պիտի թողունք անոր համար միայն ամենակարեւորները առէք կըսէին: Ամենակարեւորները, այո՛, տարած էինք Տմպէճեանի տունը, որ եղաւ քանի մ'օրուան համար միայն մեր բնակարանը:

Հոս գիշեր մը անցընելէ յետոյ, յաջորդ օրը մեր առաջին գործքն եղաւ անմիջապէս մեր մեծաւորին իմացընել պատահածը. ինչպէս վերագոյն ըսի մեր մեծաւոր մայրը կը գտնուէր Մաղլայասի անուանեալ այգին. իսկոյն մէկը գտնելով եւ դրամ խոստանալով, երկտող մը յանձնեցինք այս մարդուն, որուն մէջ եղելութիւնը ծանուցանելով իրեն, խնդրեցինք որ շուտով քաղաք իջնէ: Քահանայից աքսորուելէն տասն օր յետոյ էր Յուն[իս] 29, երբ այս դէպքերը տեղի ունեցան:

Մաղլայասի այգին մեր մեծաւորին լուր հասցընելուս յաջորդ օրը, մեծաւոր մայրը՝ քոյր Կամիլլիա եւ իրեն ընկերացող Սէօր Մարի թողլով կուսակալին տիկինը հիւանդ վիճակի մէջ փութացին քաղաք իջնալ. հիւանդը յաջորդ օրը 30 Յուն[իս] թողուցած էր այս աշխարհքը: Երբ մեծաւորնիս քաղաք իջաւ եւ տեսաւ մեր վիճակը, սաստիկ յուզուելով սկսաւ արցունք թափել: Մեր վիճակը վիճակ չէր, բարուքելու ճար չը կար, դիմելու տեղ չըկար. գոհ պէտք էինք ըլլալ այսչափովս ալ, որովհետեւ մտքերնիս սկսած էր տեսակ տեսակ մտածութիւններով, տարակոյսներով պղտորիլ:

Արդէն հայ ժողովրդեան այր մարդիկը բռնած եւ ոստիկանութիւն եւ բանտերու մէջ տարած է. յետոյ աքսորած: Մեր այս նոր բնակարանին պատուհաններէն ուրիշ նոր տեսարաններ մեր առջեւ բացուեցան. կը տեսնէինք խումբ խումբ կիներ, որոնք ոստիկանի մը հսկողութեան /11/ ներքեւ խաներու մէջ կը տարուէին. կիներ իրենց գրկի զաւակներով գառնուկի պէս գլուխնին կախած կ'երթային: Երբ այսպէս խումբ խումբ կիներու անցնիլը կը տեսնէինք սրտերնիս կը ճմլէր, կը դիտէինք զանոնք, այր մարդ չը կար մէջերնին, ո՛հ չըկար երիտասարդ, չը կային օրիորդներ, եւ կ'ըսէինք իրարու գեղեցիկ աղջիկները, օրիորդները անտարակոյս բաժնած են տաճիկները եւ արգելած իրենց տներուն մէջ: Ճիշտ էր մեր մտածութիւնը, մեր խօսակցութիւնը, լսեցինք յետոյ որ այսպէս իրենց տներուն մէջ փակուած օրիորդները տաճիկ ժողովուրդը տարած է իրենց տները: Այսպէս խումբ խումբ խաներու մէջ հաւաքած կիները, մէկ երկու օր պահելէ յետոյ, հետզհետէ սկսան դուրս հանել եւ քաղքէն աքսորել: Այս ամէնը տեսնելով եւ լսելով, դառն եւ դառն մտածութեանց մէջ կ'ընկղմէինք, կը ցաւէինք անոնց վրայ... եւ սակայն մեր գլխուն գալիքն ալ այս էր:

Աքսորք

Յուլիս մէկին, հինգշաբթի օրը, կէսօրուան միջոցները ժանտարմա մը գալով մեր նոր բնակարանին դրան առջեւ, անհամբերութեամբ դուռը զարնելով, զմեզ տեսնել կ'ուզէր: Ժանտարմա՝ ոստիկան, նոյն իսկ պարզ զինուոր մի տեսնելը սրտերու բաբախում ըսել էր. ա՛յս սրտի բաբախմամբ դուռը բացինք. մէկ երկու հըրաւ ժանտարման, քանի մի խօսքով կարդաց մեր դատապարտութեան վճիռը. «Տէօվլէթին էմրի տիր, պուրատան կիտէճէքսինիզ»[10] ըսաւ: Շփոթած հարցուցինք իրեն. «Նէրէյէ էֆէնտիմ»[11]. «Սարը Գըշլայա» եղաւ պատասխանը: Անօգուտ էր աղաչանքներ, պաղատանքներ թափել, փախստական պատաս-

6 Թրգմ.՝ «Աղջիկնե՛ր, պետական հրաման է, Ձեր տունը պիտի դատարկուի, այս իրերը պահպանելու համար այդտեղ զինուոր կը կանգնեցնեմ»:

7 Թրգմ.՝ «Այս ի՞նչ է»:

8 Թրգմ.՝ «Ահա գտայ»:

9 Թրգմ. «Բաց,– ըսի,– ինչ ըլլալը պիտի տեսնես»:

10 Թրգմ.՝ «Պետութեան հրամանն է, պիտի երթաք այստեղէն»:

11 Թրգմ.՝ «Ո՞ւր պարոն»:

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

խաններ՝ ազատելու հնարքներ մտածել. Տէօվլէթին հրամանն էր նոյն իսկ բռնութեամբ զմեզ դուրս քշել. «Փէք էյի»[12] ըսինք, բայց այսօր չենք կրնար պատրաստ չենք, մէկ երկու օրէն, շաբաթ օր կ'ելլենք ըսինք: «Կէճիքմէյիճիզ»[13] ըսաւ վերջին անգամ ժանտարման եւ հեռացաւ մեր տան առջեւէն:

Օր մը ունէինք միայն պատրաստութեան, ուստի ինչ որ կրնայինք պատրաստել ճամբու համար աճապարեցինք պատրաստել. հօս հօն իյնալով կրցանք /12/ հազիւ երկու եայլի բռնած կառքերէն գտնել եւ վարձել եւ երրորդ կառք մ'ալ բեռան. 10 ոսկիով զմեզ պիտի տանէին մինչեւ Սարը Գըշլա. դրամին կէսը վճարեցինք իսկոյն, կէսն ալ յետոյ:

Աքսորք. այո՛, աքսորք պիտի երթայինք. մէկ երկու շաբթուան մէջ տեսածնիս եւ կրածնիս ոչինչ էին, թէ ինչ է թշուառութիւնը, ինչ է տառապանքը այսուհետեւ պիտի տեսնէինք. աքսորք աքսորք, ո՜ դուն եւս մէջդ կը պարունակես խեղճութիւն, թշուառութիւն, զրկանք, տառապանք, անօթութիւն, ծարաւ, մէկ խօսքով մահ. եւ ահա ծագեցաւ այդ աքսորանաց օրը մեզ համար եւս: Յուլիս ամսոյն երրորդ օրն (1915) Շաբաթ առաւօտեան առաջին ժամերուն մէջ, վարձած կառքերնիս եկան եւ դադար առին մեր բնակարանին դրան առջեւ. պատրաստ էինք արդէն, բեռան կառքին վրայ տեղաւորեցինք ունեցած կապոցնիս եւ ճանապարհի պաշարնիս. երկու եայլիներուն մէջ փռեցինք մէկ երկու անկողին եւ ելանք նստեցանք ծալապատիկ մէջը: Տրուած էր մեզի ժանտարմա մի, որ իւր ձիուն վրայ նստած եկած էր մեր դրան առջեւ եւ կը շտապցընէր կառապանները շուտով մտրակելու ձիերը եւ շարժելու:

Մենք էինք ընդ ամէնը 8 հոգի. Քոյր Կամիլլա Փիլիպպոսեան՝ Թոգաթցի, Քոյր Իսկուհի Ղարիպեան՝ Փրքնիկցի, Քոյր Ռումելա Խաչատուրեան՝ Խարբերդցի, Քոյր Գանդիդա Գույումճեան՝ Պոլսեցի, Քոյր Երանուհի Մօրուքեան՝ Թոգաթցի: Կային մեզ հետ նաեւ գաղղիացի Ասօմսիոն Քոյրերէն երկու հոգի եւս, Սէօր Մարի Ֆիլոմէն՝ Կէրկէրեան՝ Թոգաթցի, եւ Սէօր Մարի Քրիսօսթոմ Կօշիկեան՝ Մարզուանցի. չը մոռնամ յիշատակել թէ այս գաղղիացի կարգի քոյրերուն հաստատութիւնը պատերազմին սկսելուն, տաճիկ կառավարութեան կողմանէ գրաւուելով, բուն գաղղիացի հպատակ քոյրերը իրենց տեղերը աքսորուեցան, իսկ տաճկի հպատակ եղողները մնացին, որոնցմէ էին վերոյիշեալ երկու քոյրերը. ասոնք իրենց ընկերներուն տեղերնին /13/ աքսորուելէ յետոյ մեր կուսատանը եկած, մեզ հետ կը բնակէին, ուստի ասոնք ալ իբր օսմանեան հպատակներ, ծննդեամբ հայ, ընկեր եղան մեր աքսորքին: Կային նաեւ մեր քով երկու որբ աղջիկ. մին ծանօթներ ունենալով տեղս, յանձնեցինք անոնց. երկրորդը՝ Սեբաստիոյ գիւղերէն՝ Պայծառ Շահինեան անուն՝ տեղս ծանօթ բարեկամ չունենալով, ստիպեալ առինք հետերնիս: Այսպէս 8 հոգի, չորս չորս հոգի նստելով եայլիներուն մէջ թողուցինք մեր վերջին բնակարանը:

Կառքերը սկսած էին շարժիլ եւ կ'անցնէին մեր վանատան՝ դպրոցին եւ եկեղեցւոյն առջեւէն. ո՜հ աչքերնիս դարձուցած կը նայէինք այդ շէնքերու պատուհաններուն... ո՜հ, արդեօք անգամ մ'ալ պիտի կարենանք տեսնել այս տեղերը... շուտով դարձեալ պիտի դառնանք տեղերնիս... ողջ առողջ պիտի կարենանք արդեօք կրկին տեսնել մեր ծանօթները, մեր աշակերտուհիները եւ այլն եւ այլն. տխուր մտածութիւններ պաշարեցին զմեզ, շուարած շփոթած էինք, եթէ ըսեմ որ ապուշ դարձած էինք, թող անհաւատալի չերեւայ. մտքերնիս ցրուած տակն ու վրայ եղած, որով չը կրցանք վերջին անգամ լաւ մը դիտել նայիլ հոս հոն թէ կային արդեօք զմեզ դիտողներ, կային

12 Թրգմ.՝ «Շատ լաւ»:

13 Թրգմ.՝ «Չուշանար»:

արդեօք փողոցներու վրայ մեր բաղդին բաղդակիցներէն մնացորդներ, այլեւս կարծես մոռցած էինք ուրիշները եւ միայն մեր վիճակը մտածելով եւ աղօթելով, գլուխնիս կախած նստած էինք եայլիներու մէջ: Այսպէս անցած էր բաւական ժամանակ. մեր առջեւէն գացող ժանտարմային ձայնէն իմացանք որ այլ եւս փողոցներէն անցած հեռացած էինք շէնքերէն... հեռացանք Թօգաթ քաղաքէն ալ, թողլով մեր ետին տուն տեղ եւ ամէն բան:

Օդը միայն կը ծիծաղէր մեր վրան, սիրուն գեղեցիկ օդ մ'էր. բնութիւնը գոնէ արգահատելով մեր վրայ իւր կապոյտ երկնքով զմեզ մխիթարել կը ջանար, սեւ սրտերու մութը փարատել՝ սփոփանք մատուցանել կ'ուզէր, բայց իզուր էր, մեր սրտին մութը մռայլ թանձր էր, սեւ էր մեր ապագան: /14/ Պայծառ արեւուն մեզ շռայլած մխիթարութեանց ներքեւ, մեր կառքերը յառաջ յառաջ երթալով մօտեցանք քաղքին մերձակայ գիւղերէն «Եաթմըղ» անուանեալ գիւղակին, քովէն անցնելով թողուցինք աս ալ մեր ետին. եւ մէկ երկու ժամէն, գրեթէ կէս օր ժամանակ հասանք գիւղ մի, ուր դադար առին կառքերու ձիերը:

Չիֆթլիք գիւղ. Տխուր տեսարաններ

Առաջին անգամ դադար առած գիւղերնիս էր «Չիֆթլիք» անուանեալ գիւղը, բաց դաշտին վրայ, հայաբնակ գիւղ մ'էր, 100-150 տնէ բաղկացեալ, հազիւ մէկ քանի մը տուն տաճիկ կը գտնուէր: Նախապէս ծանօթ էր մեզի այս գիւղը եւ բնակչութեան վրայ ունէինք գաղափար: Ուստի հազիւ թէ մեր կառքերուն անիւները դառնալէ դադրեցան, իսկոյն եայլիին աջ ու ձախը կախուած վարագոյրները, կամ լաւ եւս ըսելու համար պատռտած լաթերը վեր նետելով մեր շուրջը դիտել սկսանք: Խանի մը առջեւ կեցած էին մեր երեք կառքերը. խանին մէջ լեցուած էին հայ կիներ, այր մարդ չկար մէջերնին, այր մարդ չէր տեսնուէր. այրերը նախապէս բաժնած ուրիշ տեղ տարած էին եղեր: Այս կիները մեր կառքերուն ժխորոցի ձայնէն հետաքրքրուելով, խանին պատուհաններէն զմեզ տեսնելուն, սկսան՝ իբր թէ տարիներէ ի վեր ծանօթ եղած ըլլային իրենց՝ մեզ հետ խօսիլ եւ եռեւէ եռեւ հարցումներ ընել: Տխուր էր խեղճերուն երեսը. տխուր տեսարան մը կը պարզուէր նաեւ գիւղին մէջ: Խանին մօտ եւ հեռուն գտնուած տներու դռները կռնակներուն վրայ բաց, մարդ բնաւ չէր տեսնուէր. հաւեր մէջտեղ մնացած, տներու դռներէն ներս դուրս կը մտնէին կ'ելլէին:

Այս տեսարանները վայրկեան մը մեկդի թողլով, առանց տեղերնիս վար իջնալու բացինք մեր կապոցները քիչ բան ուտելու. երկու եայլիին մէջն ալ կար ուտելիք. մինչ այսպէս հացերնիս ուտելու վրայ էինք, անդիէն ձայներ հասան ականջնիս. հացի պատառները ձեռքերնիս՝ գլուխնիս եայլիէն /15/ դուրս հանելով, աչքերնիս դէպի տներու կողմը դարձուցինք. ի՛նչ տեսնինք, ժանտարմա մը տան մը մէջէն 20 հոգւոյ չափ հայ այր մարդիկ թեւ թեւի կապած դուրս հանելով ուրիշ տուն մը առաջնորդեց եւ խոթեց այդ տան դռնէն դէպի ներս:

Քիչ յետոյ գիւղին մէկ կողմէն տեսնուեցաւ ուրիշ խումբ մը այր մարդիկներու, նոյնպէս թեւ թեւի կապուած, ժանտարմի մը հսկողութեան ներքեւ ասոնք ալ այն տունը տարուեցան, ասոնց մէջ կը տեսնուէր քահանայ մ'ալ: Թէ ինչո՞ւ կը տարուէին այս խեղճ գիւղացի այր մարդիկ այդ տունը եւ թէ ի՞նչ եղան հոն, չը կրցանք ստուգել. որմէ՞ կրնայինք տեղեկանալ, եթէ ոչ մեր կառապաններէն. լսեցինք միայն թէ այն տան մէջ ջրհոր կամ գուբ մը կը գտնուի եղեր, հայ այր մարդիկ հոն տանելով կը սպաննեն եղեր եւ կը նետեն ջրհորին մէջ:

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

Եթէ ստոյգ էր լսածնիս, ստուգելու զարհուրելի ոճիր մ'էր գործուածը. ի՛նչ յանցանք ունէին այդ մշակ մարդիկ, նոյն իսկ թեւ թեւի կցուած հսկողութեան ներքեւ տնէ տուն առաջնորդուելու, արդեօք սխա՞լ կը տեսնէինք, աչքերնիս արդեօք զմեզ կ'ուզէր խաբել, երեւակայութիւն էր... ոչ իրական էր, ոչ միայն մէկ խումբ այլ երկու խումբ էր որ կ'երթար այսպէս այդ տան մէջ:

Սարսափելի տեսարան, ասոնք տեսնելով սրտերնիս սկսաւ դողալ ու զարնել. եւ աւելի մեր ինչ ըլլալուն, մեր վիճակին վրայ տխուր մտածութիւններ սկսանք ունենալ: Այս տեսարաններուն եւ մտածմանց մէջ ուրուն ախորժակը կը մնար հաց ուտելու. քանի մը պատառ բան բերաննիս դնելէ յետոյ, ծրարեցինք հացերնիս եւ դրինք դարձեալ եայլիին մէկ անկիւնը:

Ձիերը կերած էին իրենց վզերէն կախուած պարկերուն մէջ գտնուած յարդը եւ գլուխնին կախած՝ կարծես թէ իրենք ալ կը մտածէին: Մեկդի առնուեցաւ պարկերը եւ սկսաւ դարձեալ մտրակներու ձայնը եւ կառապաններու դէ՜հ... դի՜ւհ... աղաղակները: Յառաջ յառաջ երթալէ յետոյ, հուսկ ուրեմն երեկոյեան՝ ըստ եւրոպական ժամ 8ին հասանք «Չէրքէզ խան» /16/ կամ «Չէրքէզ քէօյ» անուանեալ գիւղը, ուր կը տեսնուէին միայն քանի մը տաճկի տուն տնակ: Խանի մը առջեւ դադար առին մեր կառքերը. վար իջանք մենք ալ մեր նստած տեղերնէն եւ սպասեցինք ժանտարմային կարգադրութեան հրամանին: Խանին վրայ գտնուած մէկ սենեակը տրուեցաւ մեզի. սանդուխ մը բերաւ խանպանը, դնելով փոխադրեցինք այս սենեկին մէջ մեր կարեւոր անկողինները, գիշերը գոնէ քիչ մը հանգիստ անցընելու մտածութեամբ:

Խանին մէջ կային նախ բազմութիւն մը կիներու. ո՜հ սրտաճմլիկ տեսարաններու շարքը սկսած էր. խեղճերը մտածկոտ, ոմանք ոտքի վրայ, ոմանք գետինը նստած, 30 ընտանիքի չափ հայ աքսորականներ էին, 4 ընտանիք կաթ[ոլիկ] Հայ, մնացածը Հայ էջմիածնական եւ բողոքական: Կին եւ օրիորդներ, ամէնն ալ առանց այր մարդու: Ասոնք զմեզ տեսնելնուն, բերաննին բացած զմեզ պաշարեցին եւ հարցում հարցումի վրայ սկսան ընել. կը հարցնէին թէ ուստի՞ կուգանք. Թօգաթէն՝ ըսինք: Բնական էր մենք ալ հետաքրքիր էինք գիտնալ անոնց ո՞վ, ո՞ւր տեղացի ըլլալը, դուք ուստի՞ էք՝ եղաւ մեր հարցումն ալ. Սամսոնցի ենք, Սամսոնէն քշեցին զմեզ՝ պատասխանեցին: Գոհ չէին խեղճերը մեր տուած պատասխանէն, մէկը այս մէկը այն կը հարցնէր. Զիֆթլիք երիկ մարդ տեսա՞ք, հարցուցին անհամբերութեամբ. այո՛ ըսինք... ո՞ւր մնացին... ա՜խ ո՛ւր մնացին:

Դժբախտներուն ըրած այս հարցումէն իմացուեցաւ որ Զիֆթլիք տեսնուած, թեւ թեւի կապուած այր մարդիկ ասոնց այրերն, եղբայրներն, հայրերն էին, զորս տաճիկ պաշտօնեաներ բաժնած էին իրենց սիրելիներէն: Խեղճ կիներուն վրայ կար իբր պահապան ժանտարմա մը, որ հրամաններ կ'արձակէր: Ժամանակը ուշ էր, երկայն բարակ խօսակցութեան ատենը չէր. ուստի ելանք կրկին սանդուխէն վեր մեր սենեակը դարձեալ, բացինք մեր հացի կապոցները, քիչ բան ուտելէ յետոյ, փռեցինք մեր անկողինները եւ քով քովի փռուեցանք՝ անոնց վրայ քիչ մ'ալ հանգստանալու:

Մեր աքսորանաց առաջին օրը անցած էր տխուր մտածութիւններու եւ տխրագոյն /17/ տեսարաններու ներքեւ, միայն արեւը գուարթ էր եւ ծիծաղ դէմքով հորիզոնին վրայէն սահելով մտած էր սարերու ետին, թողլով զմեզ խաւարի մէջ՝ անցընելու մեր աքսորանաց առաջին գիշերը:

Չէրքէզ Քէօյէ Ենի Խան. Նորածին մը

Անցուցինք կամ անցաւ գիշերը, Յուլիսի չոր[ր]որդ օրն որ կը ծագէր իւր ընթացքը կատարելու. անցուցինք ըսի գիշերը, բայց ինչպէս, ամառ ժամանակ խաներու մէջ գիշերն անցընող ճանապարհորդ մը միայն կրնայ գաղափար ունենալ թէ ինչ է Տաճկաստանի ներքին գաւառներու ճանապարհաց վրայ գտնուած խաները:

Հազար ու մէկ մտածութիւն մէկ կողմանէ, տեղւոյն անձկութիւնը միւս կողմանէ, փայտոջիլներու պատերէն վեր վար ելլելնին իջնալնին, առաստաղէն վար թափուելնին ամէն կողմանէ, խանին գարշահոտութիւնը վարի կողմանէ, աւելցուր ասոնց վրայ խանին մէկ կողմը կապուած ձիերու, անասուններու դաթիւնը, շարժումները, մերթ ընդ մերթ խոշոր խոշոր շունչ առնելնին, այս ամէնը միացած իրարու հետ չը թողուցին մեզ հանգիստ գիշեր մը անցընելու, լաւ մը քնանալու. սակայն այս ամէնը փոքրագոյն չարիք կը համարէինք. ուրիշ մտածութիւններ զմեզ աւելի կը տանջէին:

Այս չփոթ մտածութեանց մէջ, արշալոյսն ալ իւր պայծառ լոյսը սկսած էր սփռել ամէն կողմ. իսկ մեր աչքերը իրմէ շատ շատ յառաջ արդէն բացուած էր. ելած Նստած էինք մեր անկողիններուն վրայ, դուրս չէինք կրնար ելլել, մինչեւ որ ամէն կողմ կատարելապէս չը լուսաւորուէր:

Լուսոյ հետ երեւցաւ նախ մեր ժանտարման. ասոր ձեռօք քիչ մը կաթ բերել տուինք, տաքցուցինք եւ խմեցինք, կերանք քիչ մ'ալ հաց եւ յետոյ մեր սենեակէն վար իջանք: Ի՛նչ տեսնենք, ի՛նչ լսենք, խեղճ Սամսոնցի աքսորեալ ընտանիքներու ունեցածը սայլերու վրայէն կողոպտած էին. փութացինք իսկոյն մեր ուկառքերուն մօտ, բարեբաղդաբար մեր ունեցածներուն կապոցներուն ձեռք չէին զարկած, տակաւին մեզ համար շուտ էր այսպիսի դէպքերու. խեղճերը որո՞ւն կրնային դիմել, որո՞ւն բողոքել. իրենց վրայ կարգուած ժանտարման հրամաններ կուտար՝ /18/ պատրաստուեցէք ճամբայ ելլելու՝ պոռալով:

Նախընթաց իրիկուն կատարելապէս չէինք տեսած անոնց խումբը, ասոնք եկած էին Սամսոնէն եայլիներով եւ բնուան կառքերով, 30ի չափ եայլի կը տեսնուէր խանին մէկ կողմը: Սամսոնի Հայ բնակչութեան մէկ մասն էին. որոնց ընկեր պիտի ըլլայինք մենք ալ: Խեղճերը ժանտարմային ձայնին վրայ մոռնալով ունեցած կորուստնին, սկսան իրենց կառքերուն մէջ տեղաւորուիլ: Մեր ժանտարման մեզի կաթ բերելէ յետոյ առնելով իւր պարգեւը մեզմէ բաժնուեցաւ. եկած էր ուրիշ նոր ժանտարմա մը եւ կը փութացընէր զմեզ միւսներուն հետ ճամբայ ելլելու. իսկոյն վար բերինք մեր անկողինները եւ դարձեալ տեղաւորեցինք եայլիներուն մէջ, վճարեցինք խանին 10 դահեկան եւ ելանք մենք ալ մեր կարգին տեղաւորուեցանք մեր տեղերը:

Մինչ այս մինչ այն, ժամն էր առաւօտեան 9 եղած էր. սամսոնցիներուն կառքերը սկսած էին շարժիլ, մերիններն ալ հետեւեցան անոնց, ունեցանք ճանապարհի ընկերներ, կարաւան մը կազմուեցաւ, որ կ'երթար դէպի դէպի... ո՛, ինքն ալ չէր գիտէր դէպի ուրն: Բազմութիւն մը կազմուեցաւ, եւ բազմութիւնը կարծես քաջութեան խրախոյս մը կուտար մեր սրտերուն. խումբ մը ամբողջ կիներու, չը կար այր մարդ մէջերնիս, բացի կառապաններէն եւ ժանտարմաներէն: Սկսանք ծանօթանալ եւ բարեկամանալ մեր վիճակին բաղդակից եղող կիներուն հետ. կային անոնց մէջ նախ ծանօթներ, ինչպէս Նիհարեան ընտանիքը, կաթ[ոլիկ] Հայ, նախապէս ծանօթ էր մեզ. ծանօթացանք նաեւ ուրիշներու հետ. այլեւս եղած էինք իրարու բարեկամ, բաւ էր միայն նոյն բաղդին բաղդակից ըլլալը, ծանօթութիւն բարեկամութիւն ըսել էր:

Այսպէս թողլով մեր ետին Չէրքէզ Քէօյը, ձիերուն դանդաղ քայլերով, կէս օրուան միջոցները, հասանք Ենի խան, եւ դադար առինք. այլեւս այսօր յառաջ չերթայինք, այսչափն էր այսօրուան կտրած

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

ճամբանիս երկու երեք ժամ միայն. մեռնե-
լու կ'երթայինք, աճապարելու բնաւ բան
չունէինք, մահը արդէն ճամբաներու վրայ
կը սպասէր մեզի:

/19/ Ենի խան փոքրիկ գիւղ մ'էր, տա-
ճիկ եւ հայ խառն բնակչութեամբ. բայց
հայու երես չէր տեսնուէր, ոչ կային հայ
բնակիչները, ո՞ւր էին... դաշտերու արօ-
տավայրերու վրայ արդեօք ցրուած
էի՞ն... չէին տեսնուիր այն կողմերն ալ.
ընդհանուրին բաղդին վիճակած էին, օրեր
յառաջ աքսորուած. Հայոց եկեղեցին քան-
դուած վար առնուած էր, Հայոց գիւղական
դպրոցը մզկիթի դարձուած:

Հոս հասնելուս մեր ժանտարման բաժ-
նեց զմեզ միւսներէն եւ առաջնորդեց մեր
կառքերը խանի մը առջեւ, իսկ մեզ ընկե-
րակցող ընտանիքներու՝ կիներու կառքերը
առաջնորդուեցան ուրիշ խանի մը առջեւ:
Խանին գետնայարկը գտնուած մէկ սենեա-
կը ցոյց տրուեցաւ մեզի, ուր փոխադրե-
ցինք եւ տեղաւորեցինք մեր ունեցածները
եւ յետոյ գացինք միւսներուն տեղը կամ
վիճակը տեսնելու. անոնք ալ խանին մէկ
կողմը եւ ոմանք ալ դրան առջեւ կապոց-
նին անկողին դրած հանգիստ կ'առնուին:
Քիչ մը այսպէս հանգիստ առնելէ յետոյ,
ինչպէս անոնք, նոյնպէս մենք, դաշտերու
վրայէն չորցած խոտեր, աղբեր՝ կտոր մտոր
«աթարներ» ժողվելով, հոս հոն կրակ վա-
ռեցինք, քիչ մը կերակուր եփելու, այսինքն
գոնէ տաք ջուր մը պատրաստելու, հացեր-
նիս մէջը բրդելու եւ ուտելու: Անօթու-
թիւննիս յագեցընելէ յետոյ օրուան մնա-
ցած մասը դաշտին վրայ նստելով տխուր
խօսակցութեամբ անցուցինք:

Արեւն իւր վերջին շողշողացող ճա-
ռագայթներով այս երեկոյ եւս մեզ իւր
հրաժեշտը տուած պահուն հեռուէն հեռու
տեսնուեցան կառքերու շարքեր, կամաց
կամաց մօտեցան տեղւոյս եւ դադար ա-
ռին. բեռան կառքեր էին, որոնց վրայ
նստած էին Թօգաթէն աքսորուող հայ կի-
ներ, ոմանք ալ հետիոտն կը հետեւէին
կառքերուն, ժանտարմա մը ընկերացած էր
ասոնց, որ տարաւ ուրիշ խանի մը առջին
եւ հոն տեղաւորուիլ հրամայեց: Սրտներ-
նիս սկսաւ տրոբել ասոնց մերձենալ պէտք
էր, պէտք էր զասոնք ի մերձուստ տեսնել,
որովհետեւ մեր քաղաքացիներն էին. վեր-
ջապէս քիչ յետոյ համարձակութիւն առ-
նելով կամաց կամաց մերձեցանք իրենց.
մեզմէ օր մը յետոյ մեկնած էին եղեր Թօ-
գաթէն. քսան քսանուհինգ տնւոր հագիւ
կային. լսեցինք որ խումբ խումբ՝ մաս առ
մաս քաղաքէն /20/ դուրս կը հանեն եղեր
հայերը: Զմեզ տեսնելնուն խեղճ կիները
սկսան լալ ողբալ. ցաւալի շատ ցաւալի
սրտաճմլիկ էր այս տեսարանը. կ'ողբային
իրենց այրերուն, եղբայրներուն վրայ, կու-
լային իրենց վիճակին վրայ, մեզմէ ար-
դեօք մխիթարանք կը սպասէի՞ն, ո՛, չէ գի-
տէին որ մենք ալ նոյն սեւ բաղդին մէջ
ինկած էինք, մենք ալ կուլայինք: Խանին
մէջ տեղ չկար, որով ասոնցմէ շատերը
ստիպուած էին դուրսը՝ խանին առջեւ, ի-
րենց կառքերուն քով հանգիստ առնել:

Բաղդը կամ լաւ եւս ըսեմ մարդկային
անգութ ձեռքը կեանքներ ջնջելու ետեւէ
եղած ժամանակ, կեանքներ կը ծնանին այդ
թշուառութեան պահուն եւս: Ծննդեան եր-
կունքը այս աքսորեալ խեղճերուն միոյն
տառապանաց վրայ ցաւ մ'ալ աւելցընել
կ'ուզէր. խանին դրան առջեւ անպատսպար
ինկած կին մը ի լոյս ընծայեց մանուկ մը,
տարաբաղդիկ մանուկ, ինչո՞ւ եկար աշ-
խարհք... ցա՞ւ քաշելու, մորդ վշտերն ա-
ւելցընելու, սակայն քանի՞ օր արդեօք լոյս
պիտի կարենաս վայելել...:

Դժբաղդ կինը շրջապատողները ջա-
նացին ամէն կերպ դիւրութիւն մատուցա-
նել. մենք ալ զարմացած եւ ապշած Աս-
տուածային կարգադրութեան վրայ, այս
տեսարանին ալ հանդիսատես ըլլալէ յե-
տոյ՝ թողուցինք զասոնք իրենց տեղը եւ
քաշուեցանք մեր խանը: Մութն ալ արդէն
կոխած էր, ուստի մտնելով մեզ տրուած

սենեակը փակեցինք դուռը, պատրաս-
տուեցանք գիշերը անցընելու. աղօթելով
յանձնեցինք ինքզինքնիս վերնոյն խնա-
մոց եւ պառկեցանք քով քովի քնանալու:

Առաջին բացօթեայ գիշերային դադար

Երկուշաբթի էր յաջորդ օրը. Յուլ[ի-
սի] 5. առաւօտեան հաճոյական եւ սիրուն
ժամերը անցընելէ յետոյ, թողուցինք այս
տեղն ալ եւ սկսանք ճամբանիս շարունա-
կել: Կարաւանին կամ աքսորականներու
թիւը բազմացած էր: Նախընթաց օր մեզ
միշտ ընկերացող Սամսոնցի կիները խառն
ի խուռն յառաջ կ'երթային, մենք ալ խառ-
նուեցանք անոնց հետ: Թօգաթցիներն ալ
միացան մեզ հետ. գրեթէ 40-50 եայլի.
20էն աւելի բեռան կառք բռնած էին ճամ-
բան, ո՛հ, ո՛ /21/ գիտէ քանիներ մեզմէ յա-
ռաջ անցած էին այս կողմէն եւ քանիներ
ալ պիտի գային անցնէին մեր ետեւէն
մեզմէ յետոյ: Կառքերու ձիերն, որոնք որ
զօրաւոր ուժեղ էին առանց մտրակի ձայ-
նին յառաջ կը քաշէին կառքերը, իսկ ո-
րոնք որ նիհար, անզօր կը մնային ետեւ,
հարուածներու տակ հազիւ քայլերնին կը
փոխէին: Այսպէս յառաջ յառաջ երթալով
դաշտագետնոյն հարթ ճամբան մնաց ե-
տեւնիս եւ սկսաւ առջեւնիս բարձրանալ
լեռներ եւ ապա մտանք ձորերու մէջ:

Բնական էր զառիվեր տեղեր կը ստի-
պուէինք կառքերէն վար իջնալ եւ հե-
տիոտն կառքերուն ընկերանալ. առաջին
անգամն էր որ սկսանք հետիոտն քալել
աքսորանաց այս ճամբան. շատ դժուարին
եւ կարի յոգնեցուցիչ երեւցաւ. տեղ տեղ
շունչերնիս հատած, հեւ հեւալով քայլեր-
նիս կը փոխէինք: Տեսարան մըն էր որ կը
պարզուէր մեր առջեւ, լերանց կողքերուն
վրայ բարձրացած ճամբաներու երկարու-
թեան վրայ: Կարգաւ իրարու ետեւէ՝ վերէն
վար կը շարժէին էակներ, կիներ զանազան
տարազներու ներքեւ. աղջիկներ տեսակ
տեսակ գոյներու զգեստներով. ոմանք ու-
շրջազգեստնին վեր ամփոփած, ոմանք ու-
րիշի մը արմունկը ինկած, աւելի կայտառ
երիտասարդ եղողը պառաւի մը ձեռքէն
բռնած, ոմանք ալ կառքերուն մէկ փայ-
տէն բռնած կը շարժէին յառաջ: Այսպէս
մերթ քալելով, մերթ քիչ մ'ալ կառքերուն
վրայ նստելով, տեղ տեղ ալ հանգիստ առ-
նելով, երեկոյեան դէմ հասանք «Զըպուգ»
անուանեալ գիւղը:

Հետզհետէ հասան նաեւ ամբողջ աք-
սորականներու ետ մնացողները, ամբողջ
խումբը: Այսչափ բազմութեան համար
տուն պէտք էր, յարկ պէտք էր. երկայն
բարակ տուն տեղ փնտռելու պէտք չըկար,
ասոր ալ ճարը գիտէին ժանտարմաները.
հրամայեցին կառապաններուն որ գիւղին
մէկ կողմը դաշտին վրայ դադար առնեն
եւ ձիերնին արձակեն. բացօթեայ պիտի
անցընէինք, ասոր ալ վարժելու էինք. ուս-
տի ձիերը արձակուելէ յետոյ իւրաքան-
չիւր տուն իւր կառքին քով հանգստեան
տեղ մը պատրաստելու ետեւէ եղաւ. ո-
մանք ալ եայլիներուն մէջ անցընել պատ-
րաստուեցան: /22/ Յոգնութիւնը երկայն
բարակ մտածելու ժամանակ չը թողուց.
շատերը արդէն նստած էին գետնի վրայ:

Գիւղի բնակիչները Չէրքէզներ, հա-
գիւ թէ քիչ մը հանգիստ առած էինք,
բազմութեամբ սկսան գալ եւ ոմանք մօ-
տէն, ոմանք հեռուէն հետաքրքիր աչքե-
րով կը դիտէին, կը զննէին զմեզ. ուրիշ
տեսարան մըն էր աս ալ, որ բաւական էր
երկչոտ սրտի մը մէջ տեսակ տեսակ կաս-
կածներ յարուցանել: Բարեբախտաբար
մութը կոխած էր, որով ստիպուած թողու-
ցին զմեզ եւ մեկնեցան իրենց տները այդ
վտանգաւոր Չէրքէզները: Եւ արդէն մեզ-
մէ շատերը բերաննին քիչ մը բան դնելէ
յետոյ, հանգստանալու ետեւէ էին. մենք
ալ քիչ մը հաց ուտելէ յետոյ, քով քովի
պառկեցանք քիչ մը քնանալու: Ժանտարմա-
նիս բարեացակամ գտնուելով եւ զմեզ ա-
ռանձին բացօթեայ թողուլ չուզելով եւ
կամ աւելի գիւղացի Չէրքէզներէն կասկած

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

ունենալով, եկած էր մեր քով եւ գիշերը պաշտպանութիւն կ'ընէր:

Բացօթեայ գիշերը դուրսն անցընել երբեք մեր մտքէն չէինք անցուցած, ասոր պէտք էինք վարժուիլ. եւ ահա առաջին անգամ ըլլալով անցուցինք այս գիշերն բացօթեայ, աստեղազարդ սիրուն երկնքին տակ, անոնց փայփլուն լոյսերուն տակ, յանձնելով զմեզ Նախախնամութեան խնամոց, գոցեցինք աչքերնիս:

Գըզըլըրմագ գետէն անցնելնիս

Կէս քուն կէս արթուն անցուցած էինք սոյն գիշերուան ժամերը. Յուլ[իսի] 6երրորդ օրն երեքշաբթի առաւօտ կանուխէն՝ մերձակայ գիւղին շներուն ոռնալը շատերն արդէն ժամանակէն յառաջ ոտքի հանած էր. մինչ մենք արթընցանք՝ տեսանք որ պառաւներ, կիներ դաշտին վրայ ասդին անդին կը հրջէին. ո՜ գիտէ անոնցմէ շատերը անտարակոյս չէին կրցած գոցել վայրկեան մը իսկ աչքերնին, կամ փոխն ի փոխն հսկած էին իրարու վրայ: Աչքերնիս բանալնուս պէս իսկոյն վեր ելանք, ժանտարմանիս քովերնէս մեկնած էր, անտարակոյս իւր ձին հոգալու գացած /23/ էր, եւ սկսանք մեր անկողինները ժողուել եւ կառքերուն մէջ տեղաւորել. այնուհետեւ սկսանք մենք ալ քիչ մը հոս հոն հրջիլ:

Տարօրինակ գործունէութիւն մը կը տիրէր աքսորականներուն մէջ, մին հոս կը վազէր իւր ծանօթը գտնելու, միւսը իւր կառապանը կը փնտռէր. ուրիշ մը մանր մանր փայտեր ժողուած կրակ վառած տաք բան մը խմել կը պատրաստէր. մենք ալ անոնց օրինակին հետեւելով հոս հոն ինկանք, մէկուն միւսին որպիսութիւնը հարցընելու, գիշերն ինչպէս անցուցած ըլլալնին իմանալու, յետոյ երթալով մեր կառքերուն մօտ, հանեցինք հացերնիս, ինչ որ գտանք կողովին մէջ, դրինք առջեւնիս եւ կերանք: Մինչ այս մինչ այն ժամերն ալ անցած էին, եւ ահա ժանտարմաները երեւցան եւ յառաջ շարժելու հրաման տուին: Ժամ 8 էր, արդէն ամէն մարդ պատրաստած էր իւր բաները եւ զետեղած կառքերուն վրայ. առաջին կառքը սկսաւ շարժիլ, հետզհետէ շարժեցան նաեւ միւս կառքերուն անիւներն ալ: Ոմանք ելած նստած էին կառքերուն վրայ, ոմանք կառքերու քովէն՝ ետեւէն՝ առջեւէն հետիոտն կը քալէին: Զառիվեր զառիվայր ելանք իջանք, կառքերու վրայ նստողները վար կ'իջնային, հետիոտն քալողները անոնց տեղը կը բռնէին: Կ'երթայինք, բայց ո՞ւր... Հանգիստ կ'առնէինք, ո՞ւր... ուր որ ժանտարմաները կը հրամայէին, ուր որ անոնց կամքը կը հաճէր:

Զառիվեր զառիվայրները թողլով ետեւնիս իջանք դաշտավայրին մը եւ քիչ յետոյ հասանք «Գըզըլըրմագ» գետին մօտ: Կամաց կամաց մօտեցան ետ մնացող կառքերը եւ հետիոտն քալողներն ալ. եկաւ հասաւ ամբողջ բազմութիւնը գետին եզերքը, ուր վայրկեան մը դադար առնել հրամայեցաւ: Երկայն չը քշեց դադարնիս Գըզըլըրմագի անդին անցնիլ հրաման եղաւ. գետին ջուրը բարձր էր, ուստի ամէն մարդ, հետիոտն գացողներն ալ, կառքերու վրայ տեղ մը բռնել աճապարեցին, քով քովի գիրար բռնելով, ծանօթը անծանօթին քով, ոմանք ալ կառքերու երեսը կառչած. յառաջ /24/ շարժեցաւ ժանտարմային մէկը, մտրակեց իւր ձին, մտաւ ջրոյ մէջ ճամբայ ցուցընելու կառապաններուն, ջուրը մինչեւ ձիուն փորը կը թրջէր, կառքերը մին միւսին ետեւէն սկսան գետին մէջ մտնել, անիւները ջրոյ մէջ կը թաղուէր, ջուր տեսած էին անասունները, հոգերնին էր թէ մենք կը դողանք նստած տեղերնիս յանկարծ դժբաղդութիւն մը պատահելու եւ ջրոյ մէջ գլտորելու. կուշտ կուշտ կը խմէին սահող ջրէն, գլուխնին վեր կը վերցընէին քայլ մը կը փոխէին եւ դարձեալ անյագ կը խմէին. վերջապէս կառապաններու ձայներէն, մտրակներու հարուածներէն, ոյժ տուին եւ անցան գետին միւս կողմը. այսպէս կարգաւ անցան բոլոր կառքերը: Սակայն ամէն բան թրջած էր, ուստի գետին երկրորդ կողմը անցնելէ յետոյ դադար առին ձիերը քիչ մը չորանալու:

Աքսորականներէն ով որ կրնար վար առաւ իւր թրջած առարկաները, փռեց գետին, արեւու ճառագայթներու առջեւ չորցընելու: Բաւական ժամանակ տրուեցաւ հոս հանգստանալու. այս հրամանին վրայ ամէն մարդ այն ատեն փռեց տարածեց գետնի վրայ ունեցածը եւ թողլով որ չորնայ, ուրիշ կարեւոր գործքի ետեւէ եղաւ, այսինքն ինքն քիչ մը ուտելու, հացի ուտելիքի կապոցները, կողովները բանալով գետնի վրայ նստելով, սկսաւ ճաշակել ունեցածէն: Կային նաեւ հաց չունեցողներ, իրարու օգնելու ժամանակն էր. ամէնն ալ նոյն բաղդին վիճակած էին, ցաւը եւ ուրախութիւնը՝ եթէ կար, ի միասին կը կրէին եւ կը վայելէին: Կառապաններուն եւ ժանտարմաներուն ալ մաս հանուելով տրուեցաւ անոնց:

Մինչ մենք այսպէս զբաղած էինք ուտելու, ահա հեռուէն տեսնուեցան շարժումներ. նոյն կողմերը գտնուած գիւղէ մը, Չէրքէզ գիւղացիք անտարակոյս տեսնելով գետին եզերքը դաշտին վրայ տարածուած մարդկանց բազմութիւն մը եւ կառքերու շարք մը, հետաքրքրութեամբ եկան եւ մօտեցան մեր շուրջը եւ անյագ աչքերով սկսան զմեզ դիտել, բաւական դիտելէ եւ զննելէ յետոյ դարձան տեղերնին: Երկու ժամ անցնելէ յետոյ, ամէն մարդ /25/ սկսաւ դարձեալ գետին փռածը ժողուել, ծալել, կապել եւ տեղաւորել կառքերու մէջ: Ոմանք սկսան յառաջ շարժիլ, Սամսոնցի աքսորականներու խումբն էր որ բաժնուելով Թօգաթցիներէն իրենց ժանտարմային հետ կը հեռանային մեզմէ: Անոնց ետեւէն շարժեցան նաեւ մեր կառքերը: Ժամ մը յառաջ երթալէ յետոյ թեթեւ ու բարակ անձրեւ մը սկսաւ, մեր տապն ու քրտինքը կ'ուզէր զովացընել եւ ճանապարհի փոշին նստեցնել, հոգ չէր թէ քիչ մ'ալ պիտի թրջէինք, բարեբաղդաբար երկայն չը տեւեց, կէս ժամէն դադրած էր բոլորովին, զովացած էինք առանց թրջելու եւ զառիվեր զառիվայր չունէինք առջեւնիս, հարթ եւ ուղիղ ճամբուն վրայէն յառաջ յառաջ երթալով, երեկոյեան դէմ հասանք «Սարը Գըշլա», ուր արդէն մեզմէ բաւական յառաջ հասած էին Սամսոնցի աքսորականները: Տեղ մը գտնել անկարելի եղաւ, ժանտարմանիս հոս հոն հարցուց չը կրցաւ գտնել տուն մը, որ զմեզ հիւրընկալէին գիշերուան համար: Սամսոնցիներն արդէն մարգագետնոյն վրայ տեղաւորուած ըլլալով, մեր կառքերն ալ մարգագետնոյն վրայ ուղղուեցան, ուր դադար առին եւ արձակուեցան ձիերը: Տուն մը գտնելու համար բաւական ժամանակ կորսուած էր, մութն ալ սկսած էր տիրել ամէն կողմ. մեր խումբէն ոմանք կառքերու մէջ, ոմանք մարգագետնոյն վրայ տեղեր պատրաստեցին գիշերը անցընելու. մենք ալ մեր կառքերու մէջ, ժանտարմային հսկողութեան ներքեւ, գրեթէ անքուն ստիպուեցանք անցընել, ամպամած երկնքին խաւարին ժամերը:

Աքսորական խումբերուս իրարմէ բաժնուիլը. գիշեր մը մզկիթի մը մէջ

Նախընթաց օրուան ամպամած երկինքը պարզած էր առաւօտուն. Յուլիսի 7երրորդ օրն էր (Չորեքշաբթի). ըստ սովորութեան կառքերը սկսան յառաջ շարժիլ. մեր ընկերակից Սամսոնցիները ինչպէս նաեւ Թօգաթցիները մեզմէ շատ յառաջ ճամբայ ելած էին. հազիւ մէկ երկու տուն Թօգաթցիներէն մնացած էր. բաժնուած էինք խումբէն, աս ալ մեր ժանտարմային պատճառաւ, ուշ մնացած էր իւր ձին հոգալու: Կէս ժամ յառաջ երթալէ յետոյ /26/ գիւղ մը հասանք, որուն անունը չեմ կրնար յիշել: Հոս Թօգաթէն վարձու բռնած կառքերու կառապանները այլեւս չուզեցին յառաջ տանիլ զմեզ. եւ արդէն

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

մինչեւ Սարը Օղլան կամ Սարը Գըշլա տանել սակարկած էինք 10 ոսկւոյ, որուն կէսը կանխապէս վճարած էինք, մնացածն ալ վճարեցինք հոս. այսպէս այս կառապանները զմեզ եւ մեր ունեցածը հոս թողալով, դարձան իրենք դէպի եկած տեղերնին՝ Թոգաթ: Չորս օր ճամբայ կտրած էինք ասոնց հետ, մեր հացով կերակրած եւ մեր ամանով ջուր տուած էինք իրենց, ասոնցմէ ալ բաժնուեցանք:

Մինչեւ իրիկուն տակաւին շատ ժամանակ կար, կրնայինք յառաջ երթալ եւ հասնիլ միւսներուն, բայց ինչպէս, կառք չունէինք. գիւղին մէջէն շուտով սայլ գտնել կարելի չէր. ուստի մեր ժանտարման բանալով գիւ[ղ]ական մզկիթը, զմեզ հոն առաջնորդեց, հոն գտնուած տաճիկ լաճերուն քանի մը դահեկան տալով մեր ունեցածն ալ հոն փոխադրուեցաւ. ժանտարման զմեզ մզկիթին մէջ խոթելէ յետոյ՝ դուռը քաշեց վրաներնէս կղպեց եւ գնաց: Մեզ հետ մնացողներն ամէնն ալ բաժնուեցան մեզմէ եւ իրենց ճամբան շարունակեցին:

Նշանակութիւն եւ յիմարական պարագայ մը, գրութեան արժանի միջադէպ մը չը մոռնամ յիշատակել. երբ հոս հասանք մեր կառապաններուն մեծը, մասնաւոր կերպով գալով մեր քով, գաղտնաբար մեզ կ'առաջարկէր տաճկանալ. եթէ ըսածս կ'ընդունիք տաճիկ կ'ըլլաք, նոյն եայլիներով զձեզ անվնաս դարձեալ Թոգաթ կը վերադարձընեմ, կ'ըսէր, ապա թէ ոչ դուք գիտէք, մինչեւ Մուսուլ պիտի երթաք եւ չէք գիտեր ինչեր կրնան պատահիլ ճամբան: Մեր պատասխանը յայտնի եւ բացորոշ էր. Քրիստոսի համար արդէն կեանքնիս նուիրած էինք, կուսական կենաց մէջ մտած, աշխարհի կենաց համար ոչ միայն թողուլ մեր կուսական կեանքը, այլ տաճկա[նա]լ... մտքէ չանցունելի բան էր. բացէ ի բաց մերժեցինք կառապան մեծին առաջարկը, յանձն առնելով ամէն նեղութիւն: Կառապանին ըսածը նոր ճշմարտութիւններ կը դնէր մեր առջեւ, մինչեւ Մուսուլ /27/ պիտի երթաք՝ կ'ըսէր. քաղաքը մեզի ըսուեցաւ թէ մինչեւ Սարը Գըշլա պիտի երթանք. սակայն այս տեղն եկանք եւ անցանք, ուրեմն կառապանին ըսածը ճիշտ էր, ո՛ գիտէին ատոնք մեծէն մինչեւ փոքրը մեզ պատահելիքները, մեր ուր երթալը: Ինչեր՝ կրնան պատահիլ ճամբան, կ'ըսէր կառապանը, անպիտանը տեղեակ էր ամէն բանէ, ամէն բան գիտէին այդ ապիկարները: Մինչեւ Մուսուլ պիտի երթաք... եւ ինչեր կրնան պատահիլ... խորհրդաւոր բառերը մեր մտածութեանց վրայ աւելի տխուր մտածութիւններ աւելցուցին: Բայց ինչ կրնայինք ընել, դատապարտուած էինք արդէն աքսորանաց ամէն տառապանքներուն, ազատիլ չըկար:

Ժամ մը առանձին մզկիթին մէջ մնալէ յետոյ, մեր ժանտարման գալով փակած դուռը բացաւ եւ ներս մտաւ, իբր թէ զգուշութեան, ապահովութեան համար գոցած էր մզկիթին դուռը մեր վրայէն: Ներս մտնելուն ըսաւ՝ գիշերը հոս պիտի մնաք, այս օր սայլ չի գտնուիր. վաղը կը բերեմ երկու երեք սայլ եւ կը մեկնինք: Գլուխնիս կախած հնազանդեցանք ըսածնին եւ մզկիթին մէկ անկիւնը սկսանք փռել մեր անկողինները: Մզկիթին մէջ չկար բան մը, հոս հոն գետինը փռուած փսիաթներ, կանթեղ մը եւ ոչ ինչ: Սոսկալի ահարկու էր գիշերը այս չոր պատերուն ներքեւ: Ամբողջ օրն՝ երբեմն մզկիթին դրան առջեւ, երբեմն ներսը, ելլելով մտնելով անցուցինք: Արեւն ալ իւր այս օրուան ընթացքը կատարած ըլլալով՝ մտաւ հորիզոնին կոնակը եւ մութը պատեց ամէն կողմ: Երեկոյեան հացերնիս ուտելէ եւ աղօթքով ինքզինքնիս Աստուծոյ հայրական խնամոց յանձնելէ յետոյ, փռուեցանք մեր անկողիններուն վրայ, գոնէ քնով մեր մարմինը կազդուրելու:

Սակայն որուն զքունը կը տանէր, երեւակայութիւննիս տաքցած, ճիւաղներու որջ դարձած էր տեղս, սեւ ու մութ մտածութիւններ շարք մը առած կ'անցնէին խա-

ւարապատ բնակարանիս ներքեւ, ուրուատեսիլ... կայծեր ծանր ծանր կը պարէին սեւ օդին մէջ, արտեւանունքնիս, կոպքերնիս խբած բացած վայրկեաննիս /28/ վեր վար, աջ ու ձախ կ'երթային կ'իջնային այդ կայծերու հիւլէները: Խորին լռութիւն մը կը տիրէր, ո՛ լռութիւնն ալ ինքեան սարսափեցուցիչ է: Մրափելով, երազելով, մերթ ընդ մերթ իրարու հետ փսփսալով անցուցինք այս տխուր գիշերն ալ:

Առաւօտեան արշալոյսի անուշ լոյսը, մզկիթին բարձրադիր եւ փոքր պատուհաններէն ներս թափանցած եւ լուսաւորած էր ճիւաղներու բնակարանը. կրնայինք զիրար տեսնել, ուստի տակաւին մեր ժանտարման չերեւցած, ամփոփեցինք մեր անկողինները եւ վրանին նստելով, քիչ մը հաց բերաննիս դրինք: Վերջապէս երեւցաւ ժանտարման, սայլապաններ հետը բերած. այս գիւղացի սայլապանները երբ տեսան մեր ունեցած առարկաները, այդ չափ բան չեն կրնար առնել մեր սայլերը՝ սկսան ըսել: Հինգ սայլ՝ ութ հոգի եւ այդ չափ կապոց անկարելի է, կը պնդէին: Ինչ կրնայինք ընել, սայլերը ձրիաբար պիտի տանէին զմեզ, մինչեւ ո՞ւր... չէինք գիտեր. ուստի ստիպուեցանք ինչ ինչ բաներ ծախել ոչինչ գնով գիւղացիներու: Այսպէս մեր ունեցածէն բաւական բան թեթեւցընելէ եւ կարգի դնելէ յետոյ, գացին սայլապանները եւ 5 սայլ բերին մզկիթին առջեւ, սայլերու հետ եկան նաեւ ուրիշ գիւղացիներ, որոնք սկսան մեր ունեցածը տեղաւորել սայլերուն վրայ, գողնալով, աներեւոյթ ընելով ինչ ինչ բաներ:

Պատահական արկածներ. ջրոյ մէջ իյնալ. կառքէ իյնալ

Այլ եւս եզան սայլերով յառաջ պիտի երթայինք, ձիաքարշ եայլիները աներեւոյթ եղած էին, ուրեմն աւելի դանդաղ աւելի ծանր պիտի շարժէինք: Յուլ[իսի] 8ին Հինգշաբթի օրն սկսան այս սայլերը դանդաղօրէն շարժիլ յառաջ. Թողուցինք այս տեղն ալ: Ինչպէս ըսի մեր միւս ճանապարհորդակիցները մեզմէ բաժնուած էին, անտարակոյս արդէն բաւական տեղ ալ յառաջ գացած էին. առանձին կ'երթայինք այս անգամ:

Կամաց կամաց հեռացանք այս գիւղէն ալ. բլրակներէ, լեռնակներէ անցնելէ յետոյ մտանք ձորի մը մէջ, որուն /29/ մէկ կողմը հանդարտօրէն սահող գետակին եզերքը սկսանք երթալ: Միշտ սայլերուն վրայ նստած մնալ, չէինք կրնար. սայլապանները երկու մէյ մը կը ստիպէին զմեզ վար իջնալ եւ քալել. կը հպատակէինք, կը հնազանդէինք անոնց ամէն ըսածներուն, մանաւանդ որ ձրի կը տանէին զմեզ: Ձորին մէջ երկնցող ճամբան հաճոյական էր. դժբաղդաբար չէինք կրնար տեղեկանալ այս տեղերուն անունները, կը լսէինք այո՛ անուններ, սակայն գրիչ թուղթ չունենալնուս եւ իսկոյն գրի չառնելնուս՝ կը մոռնայինք:

Ձորին մէջէն մենք ալ քալելով կ'երթայինք սայլերու ետեւէն, ո՜հ ինչպէս եղաւ սահեցայ ինկայ գետակին մէջ, ծունկուըներէն վեր թրջուեցայ. սայլապաններու ծիծաղը բանի տեղ չը դնելով դուրս ելայ ջրէն եւ թրջած զգեստներով քայլերս փոխեցի ընկերներէս ետ չը մնալու համար. Թշուառութեանց ճամբան ունի եղեր իւր ծիծաղելի՝ զուարճացուցիչ կողմերն ալ, որոնցմէ մին էր այս արկածը: Այս խնդումին մէջ կամաց կամաց ձորը ետեւնիս թողլով, ելանք դաշտագետնոյ մը վրայ: Սայլաքարշ անասունները յոգնած կ'երեւային, դժուարաւ յառաջ կը շարժէին. հօ՜, հօ՜յ, ձայներուն ներքեւ քիչ մ'ալ դանդաղօրէն քայլերնին փոխելէ յետոյ, հրաման տրուեցաւ դադար առնել եւ եզերը արձակել դաշտագետնոյն վրայ, որ ճարակէն ոյժ առնին:

Գիշերը հոս պիտի անցընէինք, մօտերը չըկար գիւղ, չը կար խան, բնակարան. սայլերուն քով պատրաստեցինք մենք ալ մեր բնակարանը, բացօթեայ պիտի անցը-

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

նէինք գիշերը, փորձը առած էինք այս կենաց. դաշտագետնոյն վրայ հոս հոն շրջելէ ժամանակ անցընելէ յետոյ. մթին առանց վարանելու յանձնեցինք զմեզ վերնոյն խնամոց եւ սպասեցինք որ կրկին արեւն ծագի արեւելեան կողմանէ:

Ծագած էր, այո՛, արեւը, անվտանգ անցուցած էինք գիշերը. ուրբաթ էր օրն (Յուլ[իս] 9). եզերը բաւական զօրացած կ'երեւային, հանգիստ նստած կ'որոճային սայլերուն մօտ: Լծուեցան դարձեալ. տեղաւորելով մեր իրեղէնները սայլերուն վրայ, ելանք նստեցանք մենք ալ մեր տեղերը եւ սկսանք յառաջ երթալ: Բաւական յառաջ երթալէ յետոյ գիւղի մը քովէն անցանք, /30/ Չէրքէզներ կը տեսնուէին, անտարակոյս Չէրքէզներու գիւղ մը ըլլալու էր. առանց կենալու քաշեցին յառաջ մեր էշերը մեր կառքերը:

Թողուցած էինք այս գիւղն մեր կռնակը եւ յառաջ կ'երթայինք, կէսօրուան մօտ երբ զառիվայր տեղէ մը կ'անցնէին սայլերը, մեր քոյրերէն մին, Քոյր Կամիլլիա՝ սայլին ետեւը նստած ըլլալով, ինչպէս եղաւ՝ ինկաւ գետին, ետեւէն եկող սայլը վրայէն անցաւ, ո՜ խեղճուն գլուխը արեան մէջ թաթխուեցաւ. իսկոյն կեցան սայլերը, շուտով մենք ալ վար իջնալով վերցուցինք արկածեալը: Ժանտարմանիս սայլերէն բաւական յառաջ գացած ըլլալով, երբ նշմարեց սայլերուն դադար առնելը, մտրակելով ձին դարձաւ եկաւ մեր մօտ, եղածը իմանալու: Մեր աղաղակը ձայնը ականջին հասած է եղեր. ջուր խնդրեցինք իրմէ, շուտով մտրակեց ձին, աման մը ձեռքը՝ մերձակայ առուակէ մը ջուր բերաւ. լուացինք վէրքը, կապեցինք գլուխը եւ հանեցինք սայլին վրայ դրինք խեղճը:

Աստուած իմ տակաւին ինչեր պիտի տեսնէինք, կ'ըսէինք իրարու, սակայն միշտ այս ամէն պատահածները փոքրագոյն չարիք կը համարէինք, բանի տեղ դնել չէինք ուզեր, կամ կը ջանայինք բանի տեղ չը դնել. վերջը ինչ պիտի ըլլայ... մինչեւ ո՛ւր պիտի երթանք էր մեր մտածութիւնը: Սկսած էին դարձեալ եզերը յառաջ շարժիլ. կէս օր էր երբ հասանք գիւղ մը. «Ուռում Քէօյ» անունը կուտային սայլապանները. հոս քիչ մը դադար առինք, ձեռքերնիս վրանիս լուացինք մաքրեցինք ա րեան հետքերէն: Տաճիկ գիւղացի կիներ իսկոյն շրջապատեցին զմեզ եւ ապշած կը դիտէին մեր վիրաւոր քոյրը եւ մեր տարազը. հազար ու մէկ հարցումներ կ'ընէին. ո՞վ բաղձանք ունէր անոնց հարցումներուն պատասխան տալու հետաքրքրութիւններին յագեցնելու: Քիչ յետոյ այս տեղերէն ալ մեկնելով, գացինք յառաջ յառաջ:

Երեկոյեան դէմ հասած էինք «Զալուշլու» անուանեալ գիւղը. մեր ժանտարմա՝ Ալի էֆ[էնտի]էն շատ խնդրեցինք որ գոնէ այս գիշերուան համար մեզի յարմար տուն մը գտնէ. տաճկի սիրտը այս անգամ գութ ցըցուց մեզ հանդէպ, մտածեց մտածեց. մօտերը գիւղ մը կայ ըսաւ, /31/ հոն ծանօթ մը ունիմ, անոր տան մէջ դձեզ հանգիստ ընել կուտամ՝ ըսաւ եւ սայլապաններուն հրամայեց յառաջ քշել սայլերնին: Հեռու չէր ստուգիւ այս գիւղը. ժամէ մը յետոյ հասած էինք, ուր իսկոյն մեր Ալի էֆ[էնտին] առաջնորդեց սայլերնիս իւր ծանօթներուն միոյն դրան առջեւ եւ դադար առնել տուաւ: Ներս մտաւ, դուրս ելաւ, եւ ահա քիւրտի լաճեր՝ աղջիկներ պաշարեցին զմեզ. շուտ շուտ մեր բաները սայլերէն վար առնելով ներս կրեցին: Քիւրտը իւր տան մէջ մէկ սենեակը տուաւ մեզի: Մեր առաջին գործքը եղաւ մեր վիրաւոր քոյրը քիչ մը խնամել: Քիւրտ տան տիկինը՝ հոգ մի՛ ընէք, ես դեղ կ'ընեմ՝ ըսաւ. սապոն ուզեց մեզմէ. կապոցներէն հանեցինք տուինք իրեն կտոր մը, առաւ, իւղով ի միասին բան մը շինեց, խառնեց եւ բերաւ մեր քրոջ գլխուն վրայ կապեց. քանի մ'օր այս դեղը գործածեցէք՝ ըսաւ, կ'անցնի վէրքը, կ'անցնի ամէն բան. եւ ստուգիւ քանի մ'օր գործածեցինք այդ

դեղը, որուն վրայ կամաց կամաց գոցուեցաւ գլխուն վրայ բացուած վէրքը:

Առաջին գործքերնիս կատարելէ յետոյ, բարեացակամ քիւրտ կնիկէն քիչ մ'ուտելիք խնդրեցինք, որ բերաւ. ուտելէ յետոյ երկայն բարակ խօսակցութեան տեղի չըտալու նպատակաւ, շատ յոգնած ենք, քիչ մը հանգստանալու պէտք ունինք ըսինք կնկան եւ կերպով մը քովերնէս հեռացուցինք. մութն ալ արդէն երկայն սպասելու ժամանակ չէր տար մեզի. փռեցինք ինչ որ ունէինք սենեկին մէջ եւ պատրաստուեցանք գիշերն անցընելու: Քիչ յետոյ մեր գոցած սենեկին դուռը զարնելու ձայներ մը լսուեցաւ, բացինք ժանտարմաման էր, գիշերը մեր քով՝ մեր սենեկին մէջ անցընել կ'ուզէր. հազիւ թէ կը կարծէինք որ առանձին՝ հանգիստ գիշեր մը պիտի անցընէինք, ահա ուրիշ մտածութիւն մը. արդէն վախը միշտ սրտերնուս մէջ, աս ալ ուրիշ տեսակ երկիւղ պատճառող հոգիներու առիթ. ալ ո՛վ կրնար հանգիստ քնանալ. սարսափելի գիշերներէն մէկն եղաւ այս գիշերն ալ. քիւրտի տուն, գոց սենեկի մէջ, տաճիկ ժանտարմայով, որուն մտքէն հազար ու մէկ մտածութիւններ չէ՞ր անցներ. ահա այս մտածութեանց մէջ անցուցինք այս գիշերն, մերթ ընդ մերթ զիրար դրդելով որ արթուն մնանք:

/32/ Խանղալ

Սոյն սրտմաշուք գիշերուան յաջորդող օրն (Յուլ[իս] 10) առաւօտուն երբ ճամբայ ելլելու կը պատրաստուէինք, տեղւոյն քիւրտերը, ի մասնաւորի զմեզ հիւրընկալողը, մեր ետեւէն ինկան որ հոն մնանք յառաջ չերթանք: Հազար ու մէկ երկիւղալից խօսքերով եւ դէպքեր պատմելով զմեզ ահաբեկել եւ համոզել կ'ուզէին... կը կողոպտեն, կը թալնին... հանգիստ չէք կրնար ըլլալ հոն... բայց այս հոն ըսածն ո՞ւր էր, մենք ալ չէինք գիտեր: Սակայն հոս մնալը մեր ձեռքը չէր, կառավարութիւնը կ'աքսորէր զմեզ, ժանտարման գլուխնիս կեցած էր:

Վերջապէս սայլերնիս բեռնաւորեցինք եւ առատ պարգեւներ տալով զմեզ հիւրընկալող քիւրտին եւ զմեզ շրջապատողներուն, մեկնեցանք աս տեղէն ալ: Հոս միացան դարձեալ մեզ հետ նախընթաց օր մեզմէ բաժնուող յառաջ անցնող մէկ քանի Թոքաթցի տնուորներ, իրենց սայլերով: Դարձեալ ընկեր ունէինք ճամբուն վրայ, գոնէ այս կողմանէ կրնայինք զիրար մխիթարել: Այսպէս ի միասին տեղ տեղ քալելով, տեղ սայլերուն վրայ ծալապատիկ նստած, տեղ տեղ ալ քառորդ ժամ՝ կէս ժամ՝ մէկ ժամ հանգիստ առնելէ յետոյ, երեկոյեան դէմ հասան մեր սայլերը Խանղալ:

Հոս հասնելնուս սայլերնիս թողլով՝ բնակարան մը գտնելու նպատակաւ՝ քոյրերէն երկուքը իսկոյն առաջնորդութեամբ ժանտարմային գայմագամին ներկայացան եւ տուն մը խնդրեցին: Տուն մեզի համար չը կար, հրամայուեցաւ որ խան մը առաջնորդեն զմեզ. ուր վերնայարկը գտնուած սենեակներէն մին տրուեցաւ մեզի: Անմիջապէս սայլերն ալ հոն ուղղուեցան, որոնց վրայ ունեցած բաներնիս փոխադրեցինք հոն: Մեզ հետ եկողներուն համար նոյնպէս սենեակ մը տրուեցաւ, մեր սենեկին քով, ուր հաւաքուեցան խեղճ կիները իրենց ունեցուածքով:

Սայլերնիս զմեզ հոս պիտի թողուին. ուստի սայլապաններն եկան եւ պարգեւ կ'ուզէին. առանց պարգեւի գործք չէր դառնար. հանեցինք տուինք ամէն մէկուն քանի մը դահեկան, որոնք իրենց /33/ պարգեւը առնելէ յետոյ թողուցին զմեզ եւ մեկնեցան իրենց տեղը: Մեզ յաջորդ օրը ժանտարման՝ Ալի էֆ[էնտի] հետ ընկերացող, որ Սարի Ղըշլայէն մինչեւ հոս եկած էր եւ մեր վրայ լաւ հոգ կը տանէր, պիտի թողուր զմեզ հոս, ուստի սա եւս իւր հրաժարականը տալ կը պատրաստէր, բայց

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

չենք գիտեր ինչ բանէ դրդեալ՝ սպասեց մինչեւ որ մենք տեղէս մեկնեցանք:

Խանդալ ըսուած տեղս «գայմագամ-լըգ» էր. բաւական ընդարձակ տեղ էր. սակայն չը կրցանք գիւղաքաղաքս շրջիլ եւ գաղափար մ'ունենալ. երեք օր թէպէտեւ մնացինք հոս, բայց խանէն դուրս չէինք կրնար ելլել, գրեթէ բանտարկեալ էինք: Տաճկաբնակ տեղ մ'էր, բայց կան եղեր նաեւ հայեր, մեր իջեւանած խանին երկայնութեան կը տեսնուին կրպակներ, որոնք փակ էին, խանի մէջի տեղացի տաճիկները իրենց խօսքերուն մէջ ցաւ կը յայտնէին որ կրպակներու տէրերը՝ հայերը չկային... աքսորուած էին, որովհետեւ անոնցմով գործերնին կը տեսնէին եղեր:

Երեք օր հոս դադար առնելէ մեզի շատ նպաստեց, նախ որ շատ յոգնած էինք, հանգստեան պէտք ունէինք. երկրորդ՝ ուտելիքնիս սպառած էր, պէտք էինք գնել: Մեր Ալի էֆ[էնտի] եւ խանճին հոգացին մեր ուզածները. երեք օրուան մէջ միս կաթ բերին մեզի, որով կրցանք քիչ մ'ալ տաք կերակուր պատրաստել եւ ուտել: Ժանտարման սիրով կ'ընէր մեր խնդրածը, վասն զի ինքն ալ պիտի կշտանար մեր կերակուրներէն, որչափ լաւ կըլլար կերակուրներնիս, այնչափ հաճոյական եւ պատրաստակամ կը կատարէր մեր ուզածը:

Խանդալ հասնելուս յաջորդ օրը, որ էր կիրակին Յուլ[իս] 11. ցաւալի տեսարանի մը հանդիսատես եղանք. մինչ մեր սենեկին պատուհանէն դուրս կը նայէինք, հեռուն հեռուն շարժումներ նշմարեցինք. ելանք խանին դուրս ցցուած բարձրավանդակին վրայ լաւ մը տեսնելու. խուռն բազմութիւն մը, սայլերու անվերջանալի շարք մը յառաջ կու գար ու կուգար, ծայրը վերջը չէր տեսնուէր: Սեբաստացի հայ ժողովուրդն էր որ կ'անցնէր Խանդալի քովէն. սայլեր բեռնաւորուած, մանուկ կին հետիոտն խառն ի խուռն կը քալէին. /34/ շոգը եւ գետնէն վեր բարձրացած փոշին ծածկած էր զիրենք. գիւղաքաղաքիս երթալով աւելի մօտեցան եւ քովէն յառաջ շարժեցան. ո՜հ որոշ կը տեսնուէր սայլերուն ոմանց վրայ նստած էին 6-7 հոգի, կը տեսնուէին ժանտարմաներ իրենց ձիերուն վրայ կ'երթային կամ կը տանէին անտէր անտիրական ժողովուրդը, տառապանաց ճամբան. սայլերու վրայ նստողներէն աւելի էին ոտօք քալողները, ոմանք կը նստէին կ'ելլէին եւ յառաջ կը շարժէին, ոմանք կռնակին մանուկներ շալկած, ոմանք կապոցներ ուսերնին նետած հազիւ ոտքերնին կրնային շարժիլ, ո՜ ինչ սոսկալի եւ ողբալի տեսարան էր. ո՜հ կը տեսնէինք մենք այդ աքսորականները, արդեօք անոնք ալ կը տեսնէի՞ն զմեզ, կը տեսնէի՞ն արդեօք թէ կան խանիս մէջ իրենց նման աքսորականներ, ո՜հ, ո՜ գիտէ...:

Երեկոյեան դէմ հազիւ հազ այս երկայն կարաւանին ծայրը կամ վերջը երեւցաւ. մութը կոխած էր այլեւս չէր տեսնուիր անոնց դէպի որ կողմ երթալնին՝ անհետանալնին: Ասոնց թիւը շատ շատ եղած կ'երեւար, այնպէս որ մինչ մենք այլեւս զիրենք դիտելէ յոգնած մեր գտնուած տեղէն վար իջած էինք եւ խանին դրան քով վազող աղբիւրէն ջուր կ'առնուինք, հոն գտնուած տաճիկներ իրարու հետ խօսելով՝ կը փսփսային եւ կ'ըսէին՝ 15000 սայլ ուստի ալ կրցած են գտնել, եւ այլն...:

Խանդալէ մեկնում. երկիւղալից գիշեր մը

Անցաւ մեր հանգստեան երկրորդ օրն ալ այս տեսարաններու ներքեւ, սահեցաւ երրորդ օրն ալ. Յուլ[իս] 14 Չորեքշաբթի օր դարձեալ մեկնելու պատրաստութիւններն սկսանք: Մեր ժանտարման Ալի էֆ[էնտի] այս երեք օրուան մէջ հոս հոն իյնալով մեզ համար 3 սայլ գտած էր. կառավարութիւնը հոգացած էր այս սայլերն որոնք զմեզ ձրիաբար պիտի տանէին մինչեւ Քըրդ կէօզ: Մեր հետ գտնուող թօգաթցիներն ալ գտած էին 4 սայլ. ուստի այն սայլերը խանին դրան առջեւ գալով, սկսանք

ունեցածներս բեռնաւորել: Նոր ժանտարմա մը տրուեցաւ մեզի, որ հետիոտն պիտի ընկերանար մեզի: /35/ Խանճիին օրական վարձքը 30 դահեկան հանեցինք տուինք, նոյնպէս Ալի էֆ[էնտի]ին պարգեւը ձեռքը խոթեցինք. վերջին անգամ խանին դրան առջեւ գտնուած վազող աղբիւրէն պաղ ջուր մ'ալ խմելէ յետոյ, ելանք տեղաւորուեցանք սայլերուն վրայ: Ալի էֆ[էնտի] ժանտարմանիս երթաք բարով ըսելով մեզի. «տավրանըընըզ»[14] պոռաց սայլապաններուն եւ ինք հեռացաւ մեզմէ ցմիշտ:

Սայլերը սկսած էին շարժիլ, քառորդ ժամէ մը հեռացած էինք այս տեղէն ալ: Հետիոտն մեզ ընկերացող ժանտարման դաժան չարաբարոյ մէկը կ'երեւար. ճամբուն վրայ միշտ հարցումներ կ'ուղղէր մեզի եւ մեզ հետ եկող կիներուն. փախստական պատասխաններով միայն կրնայինք հարցումներուն առջեւը առնել. երբեմն երբեմն ալ մէկուն մէկալին սայլին վրայ կ'ելլէր կը նստէր, հաց կամ ուտելիք կ'ուզէր:

Ճամբանիս զառ ի վեր զառիվայր բլրակներ էին, այս ամէնը անցնելէ եւ տեղ տեղ ալ հանգիստ առնելէ յետոյ, երեկոյեան ուշ ատեն լեռնակի մը կողքին կռնակը շինուած գիւղի մը մօտ հասանք. սակայն մեր սայլապանները չուզեցան զմեզ գիւղ խոթել. լերան վրայ դադար առին: Բացօթեայ դարձեալ եւ լերան վրայ պիտի անցընէինք գիշերը. սայլերնիս բոլորակի շարել տալէ յետոյ, ունեցածներս տեղաւորեցինք գետինը. նոյնը ըրին նաեւ մեզ հետ եղող թօքաթցիները: Յոգնած էինք մարմնով եւ մտօք, հազար ու մէկ մտածութիւններ չարչարած էին մեր ուղեղը. ուստի քիչ մը չորեղէն բաներ՝ պանիր, պաստրմա եւն, ուտելէ եւ աղօթելէ յետոյ ինկանք մեր փռշտած անկողիններուն վրայ հանգիստ առնելու: Բայց ո՞ւր էր ցանկալի հանգստութիւնը, փախած հեռացած էր մեզմէ. միշտ տարատեսակ բան մը կը խանգարէր մեր գիշերային հանգստութիւնն անգամ:

Այս գիշեր ալ հետեւեալը տեղի ունեցաւ. գիշերուան առաջին ժամերը կէս մը մրափելով կէս մը արթուն անցընելէ յետոյ. կէս գիշերուան մօտ գոռում գոչում մըն էր զմեզ քունէն հանեց. իրարու քով աւելի սեղմուելով ահ ու դողի մէջ, այլեւս գրեթէ արթուն առաւ/36/օտեան արշալոյսին անձկութեամբ սպասեցինք. ժանտարմային եւ սայլապաններու պոռալ պոռչըտալն էր: Երկիւղալի գիշեր մը անցընելէ յետոյ, երբ արեւելեան կողմը սկսաւ շառագունիլ, իսկոյն տեղերնէս վեր ելանք, անցած դարձածը իմանալու. եւ ահա զաժան ժանտարման եւ ապիկար սայլապանները մօտենալով մեզի, սկսան դրամ պահանջել, ըսելով թէ՝ գիշերը գիւղացիներ պիտի գային եւ կողոպտէին զձեզ, մենք ազատեցինք... աս ըրինք, ան ըրինք, պաշտպանեցինք զձեզ... եւ այլն եւ այլն:

Իրական էր թէ կեղծ պատմածնին չէինք կրնար հաստատել. կ'իմանայինք միայն որ մեզմէ անպատճառ դրամ շորթել կ'ուզէին, խնդրածնին ալ չէինք կրնար մերժել, որովհետեւ ձեռքերնին ինկած էինք, միւս կողմանէ չուզեցինք ցուցընել յայտնել իրենց թէ քովերնիս դրամ կայ, չուզեցինք իրենց առջեւ մեր դրամին պահուած տեղերը բանալ, ուստի հաւատալ ձեւացընելով պատմածներուն եւ շնորհակալ ըլլալով խոստացանք տալ ուզածնին յետոյ. բայց սայլապանները աւելի խորամանկ սկսան սպառնալիքներ ընել, եթէ հիմայ բան մը չէք տար յառաջ չենք տաներ կ'ըսէին. խիստ էր սպառնալիքնին, ասոնց բերանը գոցել եւ գոհ ընել պէտք... ես չունիմ ըսաւ չունիմ ըսաւ մէկը... ես ալ չունիմ կրկնեց երմիւսը. ես քիչ մը բան ունիմ կրկնեց երբորդը եւ այսպէսով հանեցինք տուինք բան մը, որոնք գոհ ըլլալով սկսան լծել եգները եւ բեռնաւորել ունեցածնիս:

14 Թրգմ.՝ «շարժեցէք»:

Մարդու դիակ. Ապիկար ժանտարմանիս

Այսպէս այս երկիւղալի գիշերավայրն ալ թողլով, ելանք նստեցանք մեր սայլերուն վրայ եւ սկսանք յառաջ երթալ. Նախընթաց օրերու նման քիչ մը նստելով սայլերու վրայ քիչ մը քալելով՝ գացինք գացինք կէսօրուան մօտ հասանք գիւղ մը, որուն անունն էր «Ալաճախան». հոս քիչ մը դադար առին անասունները. առջեւնին քիչ մը խոտ փռուեցաւ որ ուտեն զօրանան. միեւնոյն ատեն ահա տաճիկ գիւղացի կիներ, կարծես իրարու ձայն տուած ըլլային օտարներու գալուստը. իրենց տուներէն դուրս ելած դիմեցին մեր սայլերուն քով եւ զմեզ շրջապատելով սկսան դիտել ու զննել զմեզ. չէին կշտանար դիտելէ. բայց կշտացած էին /37/ էշերը առջեւնին փռուած խոտով, ուստի սկսանք դարձեալ յառաջ շարժիլ, թողլով տաճիկ կիներն ապշութեան մէջ, որոնք մեր սայլերուն հեռանալը տեսնելով քաշուեցան տներնին:

Ալաճախանէս բաւական հեռանալէ յետոյ, ճամբուն մէկ կողմը բան մը տեսնուեցաւ, սայլերը քովէն անցած պահուն, աչքերնիս բացած դիտել սկսանք. ո՜հ, ինչ տեսնենք, ցաւալի բան մըն էր, դողացինք, սարսռեցանք… մարդու դիակ մ'էր տեսնուածը, անշնչացած այր մարդ մը ըլլալն յայտնի կ'երեւար. միայն չը կրցանք իմանալ գիտնալ թէ քրիստոնեայ մ'էր թէ տաճիկ… հիւանդութեան մեռած թէ սպաննուած. ժանտարման եւ սայլապաններն անտարբեր կ'երեւային այս տեսարանին վրայ. քովն երթալ, նայիլ, դիտել, իմանալ բնաւ մտքերնէն անգամ չէր անցներ, չը համարձակեցանք մենք ալ բան մը ըսել, հարցընել. ապիկար գիտէին անտարակոյս թէ հայեր քրիստոնեաներ են ինկող մեռնողները, գիտէին անտարակոյս իրենց կառավարութեան հայ ազգին դէմ հանած մահու ֆէթվան, անոր համար բնաւ հոգերնին չեղաւ, զարկին էշերուն, հօ՜, հօ՜ պոռալով յառաջ քշեցին անցան ինկած մեռած կամ սպաննուած մարդուն քովէն. քիչ յետոյ այլեւս չէր տեսնուէր դիակը:

Ըստ կարգի մոռցայ վերագոյն յիշել թէ Ալաճախանէն մեր սայլերուն հետ եկան երկու հոգի եւ ժանտարմա մ'ալ. թեւ թեւի կապուած էին այս երկուքն, տաճիկ փախստական զինուոր կ'երեւային, որոնք ձեռք ինկած, հսկողութեան ներքեւ կը տարուէին անտարակոյս ուրիշ գիւղ մը. ուստի ունէինք երկու ժանտարմա: Մեր երեկոյեան իջեւանը չը հասած կամ դադար չառած, այս երկու ժանտարմաները խօսք մէկ ընելով, սկսան մեզմէ դրամ պահանջել. ուզելը, պահանջելը բաւական չէր, սպառնալիք ալ կ'ընէին. բայց ի՛նչ իրաւամբ, մանաւանդ մին որ մեզ հետ բնաւ գործք չունէր. իրաւունք չունէր հայը, իրաւունք չըկար լերան դաշտի վրայ:

Ո՜հ, ճամբուն վրայ ինկած դիակը սարսափեցուցած էր զմեզ, երկիւղը, ահը ստիպեց զմեզ առանց երկայն բարակ մտածելու /38/ գաղտնաբար հանել մեր քսակը եւ 60 դահեկան տալ ժանտարմային միոյն որ բաժնեն մէջերնին:

Այս միջադէպէն յետոյ կամաց կամաց մօտեցանք մեր երեկոյեան իջեւանին. հեռուէն տեսնուեցաւ շէնք մը, խան մըն էր. բայց մեր սայլապաններն ալ կարծես զմեզ չարչարել նախապէս մտածած՝ խօսք մէկ ըրած էին. հազիւ թէ հինգ տասը վայրկենի հեռաւորութիւն մնացած էր հոն հասնիլ, դադար առին եւ ըսին թէ գիշերը հոս պիտի անցընենք, մտածութիւննին կամ նիւթած չարութիւննին ինչ էր, չը կրցանք իմանալ. լաւ ըսինք, ուրիշ բան ալ արդէն չէինք կրնար, ըսել, ո՞վ կը համարձակէր անոնց խօսք մը զուրցել, ձրիաբար կը տանէին զմեզ, այո՛ անուամբ միայն ձրիաբար. ուստի հնազանդելով իրենց կամաց սայլերնէն վար իջանք եւ սկսանք մեր առարկաները վար առնել եւ գետինը տեղաւորել, մեզ հետեւեցան մեզ հետ գտնուող կիներն ալ:

Դաշտագետնոյն վրայ դարձեալ պիտի անցընէինք գիշերը. բայց բաղդն այս անգամ գոնէ ծիծաղ երեսով ելաւ մեր առջեւ. քիչ մը անդին մնացած խանը որ կ'ըսուէր «Քէօթիւնի» խան, կը գտնուէր բարեացակամ միւտիր մը. սա բնական էր՝ որովհետեւ այնչափ հեռու չէինք, տեսած էր զմեզ եւ լսելով կառապաններուն ըրածը, իսկոյն մէկը ղրկեց, որ եւ ստիպեց զկառապանները մինչեւ խան տանելու զմեզ եւ հոն դադար առնելու. կամայ ակամայ դարձեալ էշերուն լուծերը անցուցին, դրին սայլերուն վրայ մեր վար առած առարկաները եւ սկսան զարնել էշերուն. ո՜ անմիտ ապիկարներ, ոխերնին կարծես անբան անասուններէն կ'ուզէին հանել: Մէկ քանի մը վայրկենէն հասած էինք արդէն Քէօթիւնի խան անուանեալ գիւղին առջեւ:

Տեղս հասնելուս սայլերը գացին խանի մ'առջեւ դադար առին. չենք գիտեր ինչո՞ւ խանին մէջ մեզ տեղ մը չը տուին, դրան առջեւ վար առնուեցան մեր առարկաները, ուր սայլերը ետեւը՝ գետինը փռեցինք մեր այլեւս աղտոտած անկողինները, գիշերը անցընելու: Խանճին որ էր նախ տեղւոյն միւտիրը, Չէրքէզ մըն էր, ուրիշ առթիւ ճանչցած էր մեր քոյրերը /39/ ասկէ անցած՝ ներքին քաղաքները գացած ժամանակնին, ուստի լաւ աչօք սկսաւ նայիլ մեր վրայ. մեր պէտքերը հոգալու ետեւէ եղաւ, բերել տուաւ ուտելիք՝ մածուն, պանիր. շնորհակալութեամբ ընդունեցանք այս ամէնը եւ բոլորուեցանք կերանք, տալով նախ ինչ որ կրնայինք միւս կիներուն: Իսկ մեզ հետ վերջին իջեւանէն ընկերացող թեւ թեւի կապուած փախստականները, խանին մէկ սենեակը տարուեցան:

Հացերնիս ուտելէ յետոյ, նստեցանք մեր կապոցներուն վրայ, մեր երկու ժանտարմաները կու գային մեր քովէ կ'երթային, կու գային կը խօսէին, մինչեւ համարձակութիւն առած կը նստէին մեր քով, մեր կապոցներուն վրայ, բայց ձեռքերովնին բաներ մը կը փնտռէին, կը շօշափէին մեր առարկաները. բան մը յափշտակել գողնալ էր մտքերնին եւ արդարեւ այս էր չար մտքերնին. գիշերը անցընելէ յետոյ, առաւօտեան երբ ոտքի ելանք եւ սկսանք մեր կապոցները կարգի դնել, տեսանք որ կապոց մը պակաս էր. քոյրերուն միոյն կապոցն էր, որուն մէջ դրած էինք 9 արծաթ դգալ. չիմացանք թէ որ ժամանակ այն անպիտանները կրցած էին կապոցը աներեւոյթ ընել:

Միւտիրին[15] պատմեցինք եղելութիւնը, հարցուց թէ ինչ է պակսածը, ըսինք եւ կասկածնիս յայտնեցինք ժանտարմաներուն վրայ: Միւտիրը կանչեց ժանտարմաները եւ սպառնալիքներով հրամայեց մէջտեղ հանել պակսած կապոցը. վերջապէս գնաց մին գլխիկոր եւ կապոցը բերաւ: Բացուած, տակն ու վրայ եղած էր կապոցը, առինք նայեցանք, մէջէն դգալները հանած գրպաննին պահած էին. միւտիրը զանոնք ալ պահանջեց. խայտառակութեամբ ստիպուեցան հանել դգալները գրպաններէն եւ տալ մեզի: Ասոր վրայ մենք ալ աւելի համարձակութիւն առնելով պատմեցինք միւտիրին այս երկու ապիկարներուն ճամբուն վրայ մեզմէ դրամ պահանջելնին. նեղացաւ միւտիրը. առաւ ձեռքերէն 60 դահեկանը եւ յանձնեց մեզի: Աչքաչափով գոհ չըլլալով այս իրենց պաշտօնին անհաւատարիմ՝ ժանտարմաներն թեւ թեւի կապել տալով, միւս երկու փախստականներուն հետ, ուրիշ ժանտարմայի մը հսկողութեան /40/ ներքեւ ճամբայ հանեց. դէպի ո՞ւր… լսեցինք, որ դէպի Մալաթիա:

Այսպէս միւտիրը զասոնք ճամբայ պիտի դնելէ յետոյ, դուք այսօր ճամբայ պիտի չելլէք, ըսաւ մեզի, անտարակոյս կասկածելով թէ կրնան այն ժանտարմաները վնաս մը հասցընել մեզի, ուզեց զմեզ անոնցմէ

15 Իւրաքանչիւր քարաւան «իր մասնաւոր տեսուչը (Միւտիր) ունէր, որուն հրամանին ենթակայ էին ժանտարմները եւ ուրիշ ստորադաս պաշտօնեաներ» (տե՛ս Արամ Անտոնեան, *Մեծ ոճիրը*, 1921, Պօսթըն, էջ 7-8):

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

զատել հեռացընել: Միւտիրին մեզ ըրած այս բարիքին հանդէպ մենք ալ անտարբեր չէինք կրնար մնալ, ուստի մեր արծաթ դգալները տուինք իրեն, որ ի սկզբան անդ թէպէտ առնել չէր ուզեր, բայց յետոյ շնորհակալութեամբ ընդունեցաւ:

Սրտաճմլիկ տեսարան. Սեբաստիոյ աքսորականները

Միւտիրը շնորհակալութեամբ մեզմէ հեռանալէ յետոյ, նստեցանք մենք ալ կրկին մեր կապոցներուն վրայ քիչ մը հաց ուտելու: Մէկ երկու ժամ անցնելէ յետոյ, գրեթէ ժամ 10ին մօտերը, մեր քով նստող Թօգաթցի կիներէն մին, յանկարծ հոն հոն նայեցէ՛ք, հոն նայեցէ՛ք՝ սկսաւ կանչել. ի՛նչ կայ, ի՛նչ է. 12 տարեկան հայ պատանի մը, պատառոտուն զգեստներով, շունչը կտրած, հեւ ի հեւ վազելով կու գար դէպի մեր կողմը. խեղճը կորսնցուցած էր իր ծնողքը, ճամբուն վրայ բաժնուած անոնցմէ՝ առանձինն կու գար մեր կողմը, զմեզ տեսնելուն քիչ մը հանդարտեցաւ, կարծելով թէ ծնողքը մեր քով պիտի գտնէ. գտաւ ա՛յս. քիչ յետոյ ժանտարմա մը իր հետը կին մը առած երեւցաւ մեզի, կինը տեսաւ իր զաւակը մեր քով նստած, ուրախութենէն սկսաւ արցունք թափել. ո՛հ, ի՛նչ սրտաճմլիկ տեսարան էր, արտասուախառն համբոյրները մեր սիրտն ալ կտոր կտոր կ'ընէին. քիչ մը հանդարտելէ յետոյ Թաշկինակին ծայրէն իբր պարգեւ դրամ տուաւ ժանտարմային:

Իմացանք որ աքսորականներու խումբէն բաժնուած էին ասոնք, տղան կարծելով թէ մայրը յառաջ քալած է, թողուցած էր բազմութիւնը եւ մայրը փնտռելու ելած. մայրն ալ տղան գտնելու համար բաժնուած էր միւսներէն, ժանտարման ալ ընկերացած իրեն: Սակայն ո՞ր խումբին կը պատկանէին ասոնք, ո՞ր աքսորականներէն բաժնուած. ահա կէսօրուան մօտ հետզհետէ եկան հասան Սեբաստիոյ աքսորեալ /41/ հայերը: Խանդալ տեղը գտնուած օրերնիս, ինչպէս կանխաւ յիշեցի, տեսած էինք հոն Սեբաստիոյ աքսորելոց «Պարխանէն» որ կ'անցնէին նոյն տեղէն. ասոնք աւելի երկայն՝ ուրիշ ճամբով մը յառաջ երթալով հասան հոս. այս խումբէն էին այս երկու թշուառները՝ մայր եւ որդի:

Բազմաթիւ սայլեր ետեւէ ետեւ եկան հասան տեղս. 1500 սայլ, ամէն մէկուն վրայ նստած էին 6-7 հոգի, շատերն ալ հետիոտն, բայց առանց դադար առնելու ճամբան շարունակեցին: Մեր միւտիրը զասոնք տեսնելով, եկաւ մեր քով եւ ըսաւ, ասոնց հետ կրնաք դուք ալ երթալ եւ հրամայեց սայլապաններուն էշերը լծել: Ուստի անմիջապէս սայլերնիս բեռնաւորեցինք, նմանապէս մեզ հետ ընկերացող Թօգաթցի ընտանիքներն ալ պատրաստուեցան: Խանճիին օրական վարձքը 10 դահեկան վճարելէ յետոյ, խառնուեցանք մենք ալ այս ամբոխին հետ. մեզի այլ եւս առանձին ժանտարմա մը տալ հարկ չը տեսնուեցաւ. ունէին ասոնք իրենց ժանտարմաները, ուստի բաւական համարուեցաւ յանձնել զմեզ անոնց պաշտպանութեան:

Կէս օրն արդէն անցած էր (Յուլ[իս] 16), երբ թողուցինք այս տեղն ալ եւ մտանք բազմաթիւ սայլերու շարքին մէջ. ճամբան ծածկուած էր սայլերով եւ հետիոտն գացողներու բազմութեամբ. սայլապաններու ձայները, հօ՜, հօ՜ կանչելնին կը լսուէր ամէն կողմանէ, սայլերու անիւներուն ճռնչոցը ականջ կը խլացնէր. կարծես բազմութիւնը փարատած էր մեր սրտէն ամէն վախ, երկիւղ:

Կը նստէինք սայլերու վրայ յառաջ կ'երթայինք, վար կ'իջնայինք կը քալէինք խօսելով, ծիծաղներ ալ կը լսուէր աջէն ձախէն, տխուր երգերն ալ անպակաս էին ետեւէն առջեւէն. տեսարան մըն էր. գրիչ պէտք էր նոյն պահուն այս տեսարանին ամէն մէկ կողմի ամէն պարագաները գրելու, ստորագրելու, պատկերահան պէտք էր մեր այս վիճակը քաշելու եւ այսպիսի տեսա-

րաններու գաղափար չունեցողներուն ներկայացընելու. անմոռանալի տեսարան...

Այսպէս քանի մը ժամ դանդաղօրէն յառաջ երթալէ յետոյ, արեւը /42/ կարծես այս տեսարանը դիտելէ յոգնած, սկսաւ ամփոփել իր ճառագայթները, թողլով այս խուռն բազմութիւնը դաշտին վրայ՝ մտաւ իր մարը, երկրորդ օր անտարակոյս զմեզ նոյն տեղ գտնելու մտօք: Ուղիղ էր արեւուն ընթացքը՝ միտքը, հազիւ թէ մտած էր ինքը հեռուն լերանց ետեւը, այլեւս յառաջ երթալ արգիլեցին զմեզ ալ ժանտարմաները. հոս պիտի մնանք լսուեցաւ ամէն կողմանէ:

Ընդարձակ դաշտագետին մ'էր, ամէնուն համար ալ տեղ կար, ուստի սայլերը ցրուեցան դաշտագետնոյն վրայ՝ հոս հոն: Տեսնելու բան էր բազմութեան եռանդը, կիներ, աղջիկներ իրենց սայլերուն վրայէն առարկաներ կ'առնէին գետինը կը տեղաւորէին, ամէն տուն իրեն յարմար տեղ մը կը փռուէր, սայլ չունեցողները արդէն գետինը նստած տեղաւորուած, ոմանք խուխներ ժողուած, երկու քարի մէջտեղը կրակ վառած էին, ծուխը կը բարձրանար բազմութեան մէջ հոս հոն, ով որ կրնար տաք բան մը ուտելու պատրաստութեան մէջն էր. մանուկներ կարծես գեղագնացութեան զուարճութեան ելած կը վազէին կը վազվըռտէին սադին անդին, մի՛ հեռանաք, հեռուն մի՛ երթաք, կը կանչէին մայրերը՝ այս կայտառ. բանէ մը անտեղեակ մանուկներու. Թող մէկդի սայլապաններու ժխորը եւ անբան անասուններու ուղղած հայհոյանքը:

Մենք ալ բազմութեան օրինակին հետեւելով, մեր կապոցները գետինը տեղաւորած նստած հանգիստ կ'առնուինք: Բնական էր՝ դրացութիւն, բարեկամութիւն սկսանք ընել մէկուն մէկալին հետ. դո՞ւք ուսկից կու գաք կը հարցնէին մեզի, ո՞ւր տեղացի էք. Թոգաթէն կու գանք՝ էր մեր պատասխանը: Ուրախ էին ամէնն ալ, որովհետեւ այր, կին, տղայ, մանուկ ի միասին էին. տակաւին իրենց այր մարդիկ չէին զատուած բաժնուած իրենցմէ: Ասոնց մէջ կային նաեւ Սեբաստիոյ Ամերիկեան միսիոնարներու հաստատութեան հայ որբերը եւ իրենց հետ կը գտնուէր նաեւ խնամակալնին՝ Ամերիկացի օրիորդ մը, որուն անունն էր Miss Graffam[16]: Սա ամէնուն քով կ'երթար, կը հարցընէր որպիսութիւննին. մեր քովն ալ գալով /43/ մեր ով ըլլալը հարցուց, տեղեկացաւ. դրամի եթէ պէտք ունիք՝ ըսէք ինծի կուտամ... աղքատներու կարօտներու բաժնելու համար... եւ ուրիշ խօսքերով զմեզ քաջալերելէ եւ մխիթարելէ յետոյ, հեռացաւ մեր քովէն:

Այս ընդհանուր շարժման, իրապէս եռուզեռի ժամանակ, վերջնալոյսն ալ տկարացած՝ խաւարը սկսած էր տիրել դաշտագետնոյն վրայ: Տեղ տեղ բոցեր վառեց ժողովուրդը, բայց ի՛նչ պիտի ըլլար մարող բոցերու լոյսը, ի՛նչ պիտի ըլլար խռիւներու վայրկենական բոցը, շուտով մարեցան այս տկար լոյսերն ալ: Սոյն միջոցին անձրեւ մ'ալ սկսելով բոլորովին մարեց նաեւ մոխիրներու մէջ մնացած կայծերն ալ. բարեբախտաբար թեթեւ էր եւ երկայն չը տեւեց, ապա թէ ոչ զմեզ ալ կը թրջէր: Մենք մեր հացը ուտելէ յետոյ, երկար բարակ ուրիշներու հետ խօսիլը թող տուինք, բազմութիւն ըլլալը՝ քաջալերութիւն տուաւ մեզի, առանց վախի կրնանք քնանալ մտածութեամբ պառկեցանք գետինը տարածած անկողիններու վրայ. թէ ինչ ըրին կամ ինչպէս անցուցին միւսները գիշերը՝ լուր չունիմ, յոգնութիւնը գոցած էր մեր աչքերը:

Սեբաստիոյ այր մարդկանց սպանութիւնը

Առաւօտեան՝ արշալոյսը տակաւին իր պայծառ շողիւնը չը տարածած՝ շատերն արդէն ոտքի վրայ ելած կը շրջէին դաշտագետնոյն վրայ, երբ մենք անուշ

16 Իմա՛ Mary Louise Graffam (1871-1921):

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

քնէ մը յետոյ աչքերնիս բացինք, տեսանք որ ամէն կողմ դարձեալ շարժում կը տիրէ: Արշալոյսին յաջորդած էր արեւու շքեղ ճառագայթները եւ կամաց կամաց կը բարձրանար արեւն ալ երկնից կամարին վրայ: Ժանտարմաներու ձայնին վրայ ամէն սայլապան լծեց իւր էշերն եւ սկսաւ սայլերու շարքը ճռճռոցներու ձայնին ներքեւ յառաջ շարժիլ: Ոմանք հետիոտն, ոմանք սայլերու վրայ նստած ծալապատիկ, բաղդին յանձնուած կ'երթայինք յառաջ: Բազմութիւն մ'էինք, մեծ թուով «Պարխանա» մը, սակայն բազմութիւնը կարող չէր ճամբուն վրայ պատահած դէպքերուն առջեւն առնել:

Օրերէ ի վեր ճամբայ ելած կ'երթայինք եւ կ'երթայինք /44/ եւ չէինք գիտեր թէ դեռ շատ պիտի երթանք, կամ ո՛ւր կ'երթանք: Օրերնիս այլ եւս մոռցած էինք ամսուան քանիերրորդ օրը, շաբթուան որ օր ըլլալն թռած էր մեր մտքէն, միոյն արեւուն ծագելը եւ մար մտնելը էր մեր օրն: Ուստի չեմ յիշեր թէ որ օրն ասկից մեկնեցանք եւ այսպէս անթուական անորոշ օրերով յառաջ պիտի երթանք մինչեւ հասնինք տեղ մը, ուր ըսին մեզի մեր օրն եւ շաբթուան անունը: Այսպէս սոյն օրը (Յուլ[իս] 17.)[17] բաւական յառաջ երթալէ յետոյ կէս օրուան մօտ ճամբուն վրայ տեսնուեցան Քիւրտեր, չար ու վատ դիտաւորութեան ցոյցեր կը տեսնուէին երեսնուն վրայ, սակայն այնչափ բազմաթիւ ըլլալով չ'երեւաց թէ չը կրցան կամ չուզեցին նոյն պահուն իրենց չար խորհուրդը ի գործ դնել. այսու ամենայնիւ կրցածնին ըրին, սայլերու վրայէն ինչ ինչ բաներ գողնելով հեռացան: Չարագուշակ էր ասոնց երեւումը, կրնային ասդին անդին Քրդաբնակ գիւղերու մէջ լուր տարածել, բազմութեամբ մեր վրան գալ եւ վնասեր հասցընել: Ասոնց երեւումը հազար տեսակ մտածութիւններու պատճառ եղաւ, այր մարդկանց միտքը մանաւանդ՝ սկսաւ խռովիլ եւ տխրեցան կիները:

Ըստ սովորութեան դանդաղօրէն յառաջ շարժելով տեղ տեղ դադար առնելէ եւ կրկին յառաջ երթալէ յետոյ, տխուր մտածութեանց ներքեւ երեկոյեան՝ Պարխանային առաջին սայլը հասաւ «Հասան Չէլէպի» անուանեալ՝ քրդաբնակ գիւղը: Ձորի մը մէջ շինուած էր այս գիւղը, ուստի ձորին երկայնութեան վրայ եկան հասան եւ դադար առին բոլոր սայլերը: Դարձեալ բացօթեայ պիտի անցընէինք գիշերը եւ ան ալ ձորի մէջ. սայլերուն տակ ամէն մարդ /45/ իւր գիշերային հանգստարանը պատրաստելու ետեւէ եղաւ. մենք ալ ըրինք նոյնը սայլերուն տակ տարածեցինք մեր անկողինները եւ նստեցանք, մնացածը թողլով նախախնամութեան:

Սակայն տակաւին գիշերը բոլորովին իւր սեւ սաւանը չը տարածած մեր վրայ տաճիկ կառավարութեան պատրաստած սեւագոյն սաւանը փռուեցաւ աքսորականներուս խոնջած յոգնած մարմնոյն վրայ, սեւ սեւ հարուածով սատակացոյց մայրերու, կիներու, զաւակներու ողբը, հառաչանքը, սեւ ու մութ գիշեր մ'եղաւ սրտերու: Բոլորովին՝ այո՛ բնութիւնը սեւ հագած, ահա ժանտարմաներ տեսնուեցան ձորին մէջ: Պարխանան աչքէ անցնելէ յետոյ Սեբաստացի այր մարդիկը խումբին մէջէն փնտռելով զատելով առին տարին: Ի՛նչ կը նշանակէր այս գործողութիւն, ինչ էր ասոնց ըրածը այսպէս սաղ տանն. մայրեր հարցումներ կ'ուզէին ընել ժանտարմաներուն, ոմանք ալ ըրին, պատասխան չը կար, հայրիկ ո՛ւր պիտի երթաս, կը հարցընէր զաւակ մը, հիմա կու գամ՝ կ'ըսէր հայրը. հայրիկ ես ալ գամ կըսէր ուրիշ զաւակ մը, չէ տղաս, հիմա կու գամ՝ կ'ըսէր հայրը, բայց այդ հիման, այդ հիման դեռ պիտի գայ...:

17 Աքսորականս իր աքսորանաց առաջին օրերու թուականները կարգաւ եւ որոշ կրցած էր միտքը պահել, բայց յետոյ ուրեմն՝ անտարակոյս կրած տառապանաց եւ տեսած դէպքերուն հետեւութեամբ, մինչեւ վերջը օրերու կարգը չէ կրցած միտքը պահել. սակայն իր պատմածները աչքի առջեւ ունենալով, կրնանք գտնել եւ գրել փակագծի մէջ նաեւ օրերու կարգը եւ թուականը, որով պատմութեանս ժամանակական թելը մինչեւ վերջը պահած կ'ըլլանք: - Ծնթ. Հ. Յ. Քօսեան:

Սրտմաշուկ տարակոյսներ, սոսկալի մտածութիւններ խռովութեան մէջ ձգեց անպատսպարան ժողովուրդը. ծանօթ ծանօթի քով, բարեկամ բարեկամի քով սկսաւ երթալ իմանալու համար թէ անոնց, այր մարդիկն ալ զատուեցան տարուեցան, թէ ոչ... դժբաղդաբար անոնց ալ զատուած տարուած էին. հօս կ'երթային մայրեր, հոն կ'երթային աղջիկներ, օրիորդներ՝ իրարմէ լուր առնելու, ամէնուն բերանն էր՝ իմ հայրս ալ տարին, իմ եղբայրս ալ տարին...: Մինչ այս մինչ այն՝ թանձր խաւարն ալ տիրած էր ամէն կողմ, այլ եւս հօս երթալ հոն դիմել անկարելի էր. իւրաքանչիւր կին, օրիորդ, մայր քաշուեցաւ իւր սայլին քով, սեւ ու մութ մտածութեամբ նստեցաւ գետին: Գիշերը պիտի անցընէինք. սակայն ո՞վ կրնար աչքերը գոցել, ո՞վ կրնար հանգիստ առնել. միայն անմեղ տղոց քնոյ շշնջիւնը կը լսուէր. կիներ խաւարին մէջ կը սպասէին իրենց այրերուն դառնալուն, աղջիկներ իրենց հայրերուն, եղբայրներուն գալուն. /46/ բայց ոչ ոք եկաւ:

Կարծես վայրկեաններն եւ ժամերը սկսած էին չափէն աւելի դանդաղ անցնիլ, չէին սահիր չէին անցնիր, որ շուտով բերէին իրենց հետ ամէնուն սպասած սիրականը, անցան դանդաղ՝ կէս գիշերը մօտեցաւ եւ ահա խորէն հեռուէն հրացանի հարուածներու ձայներ հասան մեր ականջներուն. սխալ էր, ճիշտ էր... ականջնիս սրբեցինք տնկեցինք՝ իրական էր, մէկ չէր, երկուք չէր... ետեւէ ետեւ լսուեցաւ այդ թունդ հանող ձայները, ամէնուն սիրտը արդէն մտածման դողի մէջ, սկսաւ շուտ շուտ բաբախել. ո՛, ի՛նչ են արդեօք այդ հրացանի ձայները եւ ինչո՞ւ գիշեր ատեն կը նետուէին:

Քիչ յետոյ Քիւրտերու ձայներ լսեցինք մեր մօտն ալ, Քիւրտեր մեր սայլերուն քով գալով կ'ըսէին մեզի մի՛ վախնաք... բան չը կայ... եթէ ոսկի ժամացոյց, ոսկի, ոսկի դրամ, արծաթ ունիք տուէք մեզի կը պահենք... յետոյ կու տանք...: Բարեբաղդաբար երկինքի աստղերու լուսով միայն զիրար կը տեսնէինք. զասոնք մեր քովէն հեռացընելու համար մեր քոյր Կամիլլիան գաղտնաբար հանեց իւր արծաթ ժամացոյցը տուաւ Քիւրտին միոյն, քսակէն նոյնպէս ծածկաբար հանեց մանր դրամները եւ անոնք ալ տուաւ, ահա ունեցածս ըսելով. այսչափով արդեօք պիտի ազատէի՞նք:

Ո՛, արդեօք ձորին երկայնութեան վրայ նստած կամ պառկած խեղճ ժողովրդեան ձեռքէն ի՞նչեր չառին այս վայրագները. ժանտարմաները զատեցին բաժնեցին այր մարդիկ, ասոնք ալ այս խաղը խաղացին. ո՛ մինչ հրացանի հարուածներու ներքեւ կ'իյնային կը մեռնէին այր մարդիկ հեռուն հեռուն. ասդին մենք ալ կողոպտիչ ձեռքերու տակ ինկած, կը դողայինք կը սարսռէինք. այո՛ եւ առանց երկմտութեան այն խորունկէն՝ հեռուէն լսուած հրացանի հարուածները ուղղուած էին Սեբաստիոյ այր մարդկանց, որովհետեւ չը դարձան անոնք ետ, չերեւցան այլ եւս սոյն տխուր բաժանման ժամերէն՝ գիշերէն յետոյ:

Երկրորդ գիշեր անմոռանալի ձորին մէջ

Ձորամէջին երկարութեան վրայ գտնուած թշուառ ժողովուրդը անձկութեամբ, հառաչելով կը սպասէր արշալոյսին առաջին փայլերուն. օրուան լոյսը /47/ իբր զմեզ փրկող կը կարծէինք. արեւն զմեզ այս ձորէն պիտի ազատէր կը երեւակայէինք, բայց խաբուած էինք: Այո՛, արշալոյսն հուսկ ուրեմն երեւցաւ, արեւն ալ չուշացաւ իւր ճառագայթներով լուսաւորել լերանց գագաթները, հետզհետէ լերանց շուքը փարատեցաւ ձորիս վրայէն եւ իջաւ արեւու լոյսը ձորիս մէջ եւս. բայց

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

մեզ համար չէր այս լոյսը՝ ձորէն դուրս հանելու համար չէր ծագած արեւը: Սայլերնիս բեռնաւորելու՝ ճամբայ ելլելու հրամանը չէր ծագած՝ չէր ելած. պիտի մնայինք հոս... եւ մնացինք (Յուլ[իս] 18):

Ժանտարմաները, հրամանատարները, սպանիչները չերեւցան: Թէ ինչպէս անցուցինք այս օրն ալ, յիշել աւելորդ է. ամէն մարդ ցաւի մէջ. այրերուն, հայրերուն, եղբայրներուն ո՛ւր երթալնուն, ինչ ըլլալնուն վրայ էր ամէնուն խօսքը: Թէպէտ մէկ կողմանէ ձորէս դուրս ելլել, ճամբայ ելլել անձկութեամբ կը սպասէինք, միւս կողմանէ մնալ, ճամբայ չելլել բարի կը համարէինք, որպէս զի այր մարդիկներէ բոլորովին չը բաժնուէինք, չը հեռանայինք. յոյս մըն էր այս որ խեղճ ժողովուրդը կը յղանար իւր մէջ, սակայն խեղճերու ունեցած այս յոյսը կամ ակնկալութիւնը ի զուր էր, չեղաւ իրական. գիշերուան հրացանի հարուածներուն ուրիշ մեկնութիւններ կ'ուզէին տալ, յոյսը կը պատրէր կը խաբէր զիրենք. որովհետեւ մինչեւ իրիկուն այս խաբէական յոյսերով պարուրուելէ յետոյ, չը տեսան իրենց սիրելիները, չերեւցան այր մարդիկ մինչեւ իրիկուն եւ պիտի չերեւային այլ եւս: Խաբէական յոյսերու տակ անցաւ ամբողջ օրն ալ, գիշերը վրայ հասաւ. գիշեր մը մթին, մութ ու սուգ սրտերով պիտի անցընէինք սոյն ձորին մէջ իւր խաւարին ժամերը:

Կողոպուտ. կողոպուտ

Երկրորդ սգահեր գիշերն ալ անցնելէ յետոյ, երրորդ օրն (Յուլ[իս] 20). առտուն հրաման տրուեցաւ սայլապաններու սայլերը լծելու եւ ճամբայ ելլելու: Սայլերու շարքը սկսաւ դարձեալ յառաջ շարժիլ, բայց կոծի եւ ողբի շարքը աննկարագրելի էր. մայրեր յուսախաբ եղած՝ կուլային իրենց այր /48/ մարդիկներէն զատուած յառաջ երթալնուն վրայ, զաւակներ կուլային, կուլա՜ր ամբողջ «Պարխանան». չէին կրնար մնալ սպասել հոս գացողներուն դարձին ալ. յառաջ շարժիլ կը ստիպէին ժանտարմաները. այո՛, այր մարդիկ չէին երեւցած մինչեւ մեր այս ձորէն մեկնելնուս ժամուն... ուր տարուեցան, ինչպիսի բաղդի հանդիպեցան՝ մնաց ծածուկ կամ անմեկնելի. այս անմեկնելին սակայն նախընթաց գիշերուան հրացանի հարուածները բաւական կը մեկնէին...:

Այսպէս տխուր կոծերու ներքեւ յառաջ երթալով, մէկ երկու ժամէն ելանք դուրս՝ յիշատակաց արժանի այս ձորէն ալ. բայց վտանգներէ չէինք ազատած: Ճամբուն վրայ երկու մէյ մը քիւրտերու խմբակներ կ'ելլէին առջեւնիս ու բան մը յափշտակել կողոպտել կ'ուզէին: Մեր սայլապաններու մեծը մեզմէ դրամ առաւ եւ խոստացաւ որ պիտի չը թողու զմէկը մեր սայլերուն մօտենալու: Եւ իրօք երբ Քիւրդերը կը մօտենային մեր սայլերուն սա նշան կ'ընէր անոնց եւ կ'ըսէր եթէ եթէ գացէք բազմութիւնը դեռ ետեւն է, հարուստները վերջին սայլերուն վրայ են, եւ այսպէս կը հեռացընէր զանոնք: Սակայն մէկէ մը ազատած ժամանակնիս՝ քիչ յետոյ ուրիշ մը կը մօտենար մեզի. վերջապէս Քիւրդին մէկը ականջ չը դնելով սայլապանին, աւելի մօտեցաւ մեր սայլերուն միոյն, Քոյրերուն միոյն վալիզը զոր կապուած էր չուանով մը սայլին, չուանը կտրեց եւ վալիզը առաւ տարաւ: Մեր ետեւէն եկող սայլերը՝ շատերը այսպիսի բախտի հանդիպեցան: Պաշտպանող չը կար զմեզ, ժանտարմաները երեք չորս հոգի, ո՞ր մէկուն սայլին քովէն կրնային երթալ. եւ ո՛ գիտէ թէ համամիտ չէին անոնց ըրածին:

Երբ Քիւրդերը կը մօտենային մեր սայլերուն, ժանտարմա կը պոռայինք, կը կանչէինք, բայց ուր էր ժանտարման, մինչեւ որ մեր ձայնը հասնէր ականջը, արդէն բան մը տարած կ'ըլլային այդ աւազակները: Խեղճ ժողովրդեան ունեցած կորուստը, իրենց այր մարդիկներէն զատուիլը բաւական չէր, կարծես այս անօրէնները աւելի կ'ուզէին սաստկացընել անոնց տառապանքը: Կողոպուտի օր մըն էր այս օրն ալ, այս կողոպուտներու մէջ, սայլերու շարքը /49/ տեղ տեղ դադար առնելէ յետոյ, կէս օրէն մէկ ժամ անցնելով հասան «Հէքիմ խան» անուանեալ գիւղին առջեւ եւ կեցան: Հոս ժողովրդեան բազմութիւնը, սայլերու շարքը հրապարակի մը վրայ տարուեցաւ, ուր իրերը արձակուելով ամէն մարդ իւր սայլին քով տեղաւորուելու եռեւէ եղաւ:

«Հէքիմ խան» գիւղս «Միւտիւրլիկ» է. նախապէս խառն բնակչութիւն մ'ունէր. Հայ. կաթ[ոլիկ], Հայ էջմիածնական եւ տաճիկ. Հայ կաթ[ոլիկ] բնակչութիւնը աւելի էր: Անցեալ դէպքերու ժամանակ, այսինքն 1895ին տեղւոյս Հայ կաթ[ոլիկ] գիւղացիները տաճկի կրօնը ընդունած էին, հազիւ քանի մը տուն հաւատարիմ մնացած էր իւր կրօնին, բայց յետոյ տաճկացեալներէն շատերը՝ 50 տան չափ վերակացեալներէն շատերը՝ ... դարձան իրենց կրօնին, Ազարեան տէր դարձան իրենց կրօնին, Ազարեան Տէր-Պատրիարքի[18] միջնորդութեամբ եւ եկեղեցի մը. կար գիւղս ծանօթ անձ մ'ալ, Լու-Սարխօշեան անուանեալ ընտանիքէն, Լուսի անուն տարիքն առած օրիօրդ մը. մեր Քոյրերը Մալաթիա երթալու համար այս տեղերէն անցած ժամանակին, իրեն քով կ'անցընէին մէկ երկու օր: Սա լսելով մեր հոս հասնիլը, կուն մէկալին բերնէն մեր հոս հասնիլը, կուն մէկալին բերնէն մեր հոս հասնիլը,

աչքերնին տրորելով ոտքի կ'ելլէին: Ժան-
տարմաները չուշացան, սայլերը բեռնաւո-
րուելով՝ էշերը լծուեցան եւ սկսաւ դար-
ձեալ հօ՜ հօ՜ ձայները լսուիլ եւ կառքերը
յառաջ շարժիլ: Ապլանիս իւր խոստման
համաձայն առաւօտ կանուխ փութացած
էր վերջին անգամ զմեզ տեսնելու եւ բարի
ճանապարհ մաղթելու. աչքերը լեցուած էր
խեղճուն... երբ մեր սայլերն ալ սկսան
շարժիլ, սիրտը ելած՝ երթաք բարով... Աս-
տուած հետերնիդ ըլլայ ըսելով՝ տրտում
տխուր բաժնուեցաւ մեզմէ:

Կամաց կամաց այս գիւղն ալ թողու-
ցինք ետեւնիս, հարիւրաւոր սայլեր շար ու
շար ճամբայ կը կտրէին: Երկու երեք ժամ
յառաջ երթալէ յետոյ, նախընթաց օրուան
դէպքերը սկսան դարձեալ կրկնուիլ... ճամ-
բուն վրայ մերթ ընդ մերթ /51/ առջեւնիս
կ'ելլէին քիւրտերու խմբակներ եւ մէկուն
միւսին սայլին վրայէն բան մը յափշտակե-
լով՝ անդին կ'երթային: Քիւրտերը բաւա-
կան չէին, ժանտարմաներն ալ այս խեղճ
աքսորական բազմութիւնը կը սարսափեցը-
նէին. ժանտարմա մը, այո՛ անծանօթ ժան-
տարմա մը հեռուէն ահա անկիւնէ մը տե-
ղէ մը դուրս ելաւ, սուրը ձեռքը սպառնա-
լիքներով յարձակեցաւ մեր սայլերուն վրայ
«փարա... փարա...» կանչելով. փարա կը
պահանջէր մեզմէ. շուտ դրամ, փարա, ապա
թէ ոչ կը մեռցնեմ զձեզ ըսելով՝ իրապէս
սուրը երկնցուց մեր Քոյրերուն վրայ. Քոյր
Իսկուհին եւ Քոյր Ռոմելային կուրծքեր-
նուն փոփոխակի երկընցնելով սուրը, փա-
րա կ'աղաղակէր: Մեծաւորնիս՝ Քոյր Կամի-
լիան առանց երկայն բարակ մտածելու հա-
նեց գրպանէն քսակը եւ մէջը գտնուած
դրամով նետեց ճամբուն վրայ, ահա ունե-
ցածս քսակով քեզի՝ ըսելով ժանտարմային:
Ապիկար ժանտարման, պաշտպանութեան
ապահովութեան համար այն զգեստը կրող
պաշտօնեան, փութաց քսակին վրայ եւ
զայն գրպանը դնելով՝ մեր ետեւէն եկող
սայլերուն վրայ նետուեցաւ:

Ո՜ւր էին զմեզ առաջնորդող մեր վրայ
դրուած ձիաւոր ժանտարմաները. երկայն
էր սայլերու կարաւանի շարքը, ամէնէն ե-
տեւը մնացած էին անոնք, բնական էր
չէին կրնար գիտնալ ինչ կ'անցնի կը դառ-
նայ կարաւանին առաջակողմը կամ մէջ-
տեղերը: Թէ տակաւին ի՛նչեր ըրաւ այն
ժանտարման չը կրցանք տեսնել, աներե-
ւոյթ եղած էր մեր աչքէն:

Գացինք այսպէս մէկ քանի ժամ եւս
յառաջ, միշտ ահ ու դողի, սրտմաշուք
մտքերով պաշարեալ, վերջապէս հասանք
«Հասան Պատրիկ» ըսուած գիւղը: Հոս
գիւղին տներուն առջեւը գտնուած խանի
մը քով դադար առին մեր սայլերը. ետեւէ
ետեւ հասան նախ ետ մնացողները եւ խա-
նին շուրջը արձակուեցան էշերը: Բացօ-
թեայ էր դարձեալ մեր գիշերուան հանգս-
տարանը, ըստ սովորութեան՝ սայլերը դա-
դար առնելէ յետոյ ամէն մարդ սկսաւ իւր
առարկաները գետինը տեղաւորել եւ
պատսպարան մը պատրաստել:

Գիւղս տաճկարնակ գիւղ մ'էր. ի՞նչ-
պէս պիտի անցընէին գիշերը՝ մտածութիւ-
նը դարձեալ /52/ տիրած էր ամէնուն
սրտին մէջ: Կիները միշտ իրենց այրերը
գտնելու յուսով տեղ մը հասած առեննիս
իսկոյն հետամուտ կ'ըլլային անոնց նկատ-
մամբ բան մը լսելու, լուր մ'առնելու. հոս
ալ դարձեալ առջեւնին ելլող տաճիկներու
սկսան հարցընել թէ արդեօք այր մարդ
տեսա՞ն, անցնող եղա՞ւ եւ այլն. եւ միշտ
ժխտական պատասխան կ'ընդունէին...
Ըստ ինքեան խոհեմական չէր այսպէս ա-
մէն տեղ, չը ճանչցած մարդիկներու այս-
պիսի հարցումներ ուղղել, որով աւելի հա-
մարձակութիւն կը տրուէր վատերու չա-
րութիւն ընելու, վնաս հասցընելու: Բայց
ինչ ընէին, խեղճ կիներու ունեցած կո-
րուստը ամէն խոհեմութիւն մոռցընել կու-
տար. յոյսը զօրութիւն եւ ակնկալութիւնը՝
քաջութիւն. բայց ի զուր էր, անոնք ար-
դէն ազատած էին տառապանք քաշելէ, ա-
զատած էին չը տեսնելու համար իրենց սի-

րելիներուն նորանոր վշտերը, ցաւալի պա-
տահարները:

Սոսկալի ճգնաժամ. Յափշտակութիւն օրիորդաց

Ցաւալի պատահարներ՝ ըսի, որոնցմէ
մին եղաւ այս գիշեր տեղի ունեցած դէպ-
քը: Երեկոյեան իւրաքանչիւր ոք քիչ մը
հացով անօթութեան սաստկութիւնը մեղ-
մացընելէ յետոյ սկսած էր կէս քուն կէս
արթուն գիշերուան առաջին ժամերը ան-
ցընել. ահա յանկարծ ժխորի ձայներ, խռո-
վութիւն, աղմուկ մըն էր ինկաւ բազմու-
թեան մէջ: Զարմիտ ժանտարմաները եւ
գիւղին վատաբարոյ քիւրտերը ինկած էին
ժողովրդեան մէջ. խաւարային մարդիկ
խաւարի մէջ գործք կ'ուզէին գործել...
հառաչանք, հեծեծանք, պոռալ պոռչըտալ,
օգնութեան կանչելու աղաղակներ սկսան
լսուիլ աջէն ձախէն. կը կծկէին, կը պա-
հուրտէին օրիորդները՝ աղջիկները մթոյ
մէջ. բայց ինչ օգուտ, զատեցին այո՛ գեղե-
ցիկները որչափ որ կրնային տեսնել իրենց
սեւ աչքերով, եւ կամ կրցած էին օրուան
ընթացքին մէջ դիտել տեսնել եւ միտ դնել
անոնց դադար առած տեղերը՝ այն վատ
ժանտարմաները, քաշեցին զատեցին խեղ-
ճերը իրենց մայրերէն, իրենց ազգականնե-
րէն եւ տարին խանին մէջ:

Սոսկալի ճգնաժամի վայրկեան էր
խեղճ օրիորդներու համար. պաղատանք-
նէն, ձայներնին /53/ զօրութիւն չունէր
բռնութեան հանդէպ. ոչ ոք կրնար օգնել
անոնց, ամէն մարդ իր անձէն կը վախնար:
Մենք ալ բնական էր երկիւղի մէջ, աւելի
իրարու սեղմուելով, անձայն անխօս ելքին
կը սպասէինք. չազատեցանք սակայն բո-
լորովին անվնաս, չազատեցանք անոնց
ձեռքէն ուրիշ կերպով, ահա ժանտարմա-
յին մէկը մօտեցաւ մեզ ալ եւ դրամ պա-
հանջեց. կեանքը աւելի յարգի էր քան
դրամը, կեանքը աւելի սիրելի քան արծա-
թը. ապրիլ կ'ուզէինք, ուստի առանց շշուկ
մը, առանց ձայն մը հանելու, հանեցինք
տուինք ուզածը՝ տուինք ժամացոյց մ'ալ.
որչափ տուած ըլլալնիս չէինք կրնար
գիտնալ, մութը երկայն բարակ տուածնուս
վրայ նայելու ժամանակ չէր տար եւ երկ-
բորդ՝ րոպէ մը յառաջ այդ ապիկարը մեր
քովէն հեռացընել կը տենչայինք. տուինք
շուտով, զոր առաւ եւ հեռացաւ մեր քո-
վէն:

Ո՜հ, ինչ զարհուրելի գիշեր մ'էր այս
գիշեր. մութը չէր փարատէր, գիշերը կար-
ծես կ'երկարէր. արշալոյսը չէր ուզեր իւր
երեսը ցոյց տալ եւ հանդիսատես ըլլալ
տեղի ունեցած այս վատութեանց. արեւը
չէր կրնար նախախնամութեան դրած
կարգն ու կանոնը խանգարել, շուտով մը
ծագելով մեր սրտին մութն ու մառախուղը
փարատել. ժամեր յետոյ վերջապէս ծիծա-
ղեցաւ արշալոյսն մեր տխուր երեսներէն ի
վեր, առանց արեւուն բարձրանալուն
սպասելու, մայրեր ոտքի ելած իրենց զա-
ւակները սկսան փնտռել. հը կային տա-
րուած էին: Մենք ալ կամաց կամաց ոտքի
ելանք գոնէ անոնց ցաւակից ըլլալու եւ ի-
մանալու համար թէ քանի օրիորդ պակսած
էին. անկարելի եղաւ որոշ թիւը ստուգել,
շատերը պակաս էին: Ասոնք այսպէս խա-
նին մէջ տարուելէ յետոյ, մնացին հոն կամ
ուրիշ տեղ տարուեցան կամ ինչ եղան,
մնաց մեզմէ ծածուկ. միայն անոնց այլ եւս
չերեւալը, ետ չը դառնալնին յայտնի էր ո-
րոշ եւ ստոյգ:

Նորանոր սպառնալիք

Հուսկ ուրեմն արեւն ալ ցըցուց իւր
պայծառ կերպարանքը եւ բարձրացաւ հո-
րիզոնէն դէպի վեր: Եկան նոր ժանտարմա-
ներ եւ ճամբայ ելլելու հրամաններ տուին.
լծուեցան սայլերը, վարժած էր ամէն մարդ
իւր օրական գործքին, ունեցածը /54/ բ-
[ե]ռնաւորեց շուտով իւր սայլերը եւ
սկսաւ իւր անվերջանալի յառաջ շարժումը
(Յուլ[իս] 22): Մայրեր զրկուած իրենց այ-
րերէն, զրկուեցան հոս ալ՝ բաժնուեցան ի-
րենց սիրելի աղջիկներէն, թողուցին եւ

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

թողուցինք այս անիծեալ տեղն ալ եւ սկ[ս]անք յառաջ երթալ:

Այլ եւս ապահովութիւն, վստահութիւն չունէինք մեզ ընկերացող ժանտարմաներուն վրայ. անոնք էին որ զմեզ մահուան, թշուառութեան կ'առաջնորդէին. ինչպէս կրնայինք վստահիլ անոնց. նախախնամութեան յանձնուած կ'երթայինք յառաջ: Սայլերու շարքը յառաջ կը շարժէր. մայրերէ ոմանք երկու մէյ մը ետ դառնալով ետեւնին կը նայէին... ա՜խ ինչ եղան, կը հառաչէին եւ կը սպասէին իրենց սիրելիներուն դարձին, բայց ետեւներէն եկող չըկար՝ տեսնող չըկար. մահ կը ցանկային, մահուան մանգաղը ուրիշ տեղ կը գործէր: Այսպիսի հառաչանաց հեծեծանաց մէջ հեռացած էինք այն տեղերէն:

Դէպի Մալաթիա պիտի երթայինք. այսպէս կ'ըսէին սայլապանները, սակայն ինչեր տակաւին պիտի տեսնէինք կրէինք մինչեւ որ հոն կարենայինք հասնիլ. ամէն ժամ, ամէն վայրկեան, վտանգի վայրկեաններ դարձած էին մեզի համար. ամէն օր նոր բան մը կը պատահէր մեզի: Այո՛, այսպէս էր. ժանտարմաները իրենց ըրած անզգամութենէն, կողոպուտէն չը կշտացած, միշտ նորեկներն ալ, նախընթացներուն նման կողոպուտ կ'երազէին եւ ի գործ կը դնէին: Ճամբուն վրայ դարձեալ ժանտարմային մէկը սկսաւ մեզմէ իւրաքանչիւրէս զատ զատ դրամ պահանջել: Մենք ստակ չենք պահեր, չունինք դրամ՝ ըսինք. ով որ ունի թո՛ղ տայ՝ եղաւ պատասխանը. մեծաւորնիս հանեց արծաթ մը եւ տուաւ ձեռքը. գոհ չեղաւ ասով. չէք տար՝ չունիք կ'ըսէք, լաւ քիչ մը անդին կամուրջ մը կուգանք, զամէնիդ ալ պիտի մերկացընենք, վա՜յ թէ դրամ ելլէ քովերնէդ, ըսաւ եւ գնաց մեր ետեւէն եկող սայլերուն մօտ: Նոյն բանը կ'ընէր մեր սայլապանն ալ, երկու մէյ մը դրամ կը պահանջէր, եթէ չէք տար, բաներնիդ վար կը թափեմ, կը թողում զձեզ հոս՝ կը սպառնար. այսպիսի սպառնալիքներով ան ալ չորթեց մեզմէ չորս արծաթ: Բարեբաղդաբար սայլապաններէս մին գիւղացի կին /55/ մըն էր, այլ եթէ ըլլար ան ալ ընկերին սպառնալիքներուն պիտի հետեւէր: Ժանտարմային ըրած սպառնալիքը, զմեզ մտածութեանց մէջ ձգեց. ուրիշ բան չէր մնացած, բայց եթէ մերկացընել զմեզ:

Կար՝ ունէինք տակաւին քովերնիս դրամ, նեղ օրերու պէտք պիտի ըլլար. գոնէ այս մնացածն ազատելու հնարք մը պէտք էր. ամէն մէկը հանեց իր քով պահած դրամը, կապոց մը ընելով, նմանապէս ոմանց քով պահած դրամը, կապոց մը ընելով, նմանապէս ոմանց քով մնացած ժամացոյցներն ալ կապոցին մէջ խոթելով, յանձնեցինք գաղտնօրէն մեր սայլապան կնկան, որ պահէ եւ յետոյ տայ մեզի:

Քիչ յետոյ իրապէս տեսնուեցաւ կամուրջը. Եփրատին մէկ ճիւղին վրայ ձգուած կամուրջ մ'էր. վրայէն պիտի անցնէին մեր սայլերը միւս կողմը: Մաքերնէս չէր ելած ժանտարմային ըրած սպառնալիքը, ուստի աչքերնիս դարձուցած դէպի կամուրջ, մեզմէ յառաջ վրայէն անցնող սայլերուն կը նայէինք եւ կը հարցընէինք իրարու՝ անցա՞ն անոնք, բան մը եղա՞ւ, մերկացուցին թէ ոչ: Անցան մեզմէ յառաջ գտնուած սայլերու շարքը, անցան հետիոտն գնացողներն ալ, մեր սայլերու անիւներն ալ սկսան դառնալ անոր վրայէն... անցանք անվտանգ միւս կողմը, մեր սրտի բաբախումը մնաց միայն մեզի, փառք Աստուծոյ, ժանտարմային սպառնալիքը այս անգամ գոնէ իրական չեղաւ:

Այս սպառնալեաց վտանգը անցնելէ յետոյ, կասկածներ սկսանք ունենալ, արդեօք մեր կին սայլապանը իրեն յանձնուած կապոցնիս ետ պիտի տայ թէ ոչ. մերկացուելու վտանգէն բոլորովին հանգստանալէ յետոյ, երբ սայլերը դադար առին գետին միւս կողմը, կամացուկ մը ուզեցինք կապոցնիս, միամիտ կինը հանեց յանձնեց իրեն յանձնուածը մեզի, որուն

փոխարէն տուինք իրեն հինգ դահեկան, թէպէտ շատ քիչ էր, բայց աւելին տալ չէինք կրնար, ապագանիս անծանօթ եւ տխուր էր:

Ջուր... Ջուր

Հասան Պատրիկէ մինչեւ այս օրհնեալ Եփրատի մէկ ճիւղը ունէինք ուրիշ սոսկալի տառապանք մը զոր ստորագրել պատմել անկարելի է. բնութիւնն ալ այս անգամ զմեզ չարչարեց: Ամայի դաշտ մըն էր որ կը կտրէինք, գիշերներով քնատ մնալը մէկ կողմանէ, խղտուկ տաք օդը միւս կողմանէ, չոր գետինը /56/ ասոնց հետ միացած, լեզունիս բերաններուս մէջ կը չորցընէր. մեր մարմնոյ ծակոտկեններէն հոսած քրտինքը սպառած էր մեր ներքին ջրային մասը, սոսկալի պապակ մ'էր որ կը զգայինք... ջուր... ջուր եւ ջուր չըկար, չըկար ջուր ճամբուն որ եւ իցէ մէկ անկիւնը, թէ ծարաւն ինչ ըսել է իմացանք այս օրուան կտրած մեր ճամբուն վրայ: Խեղճ ժողովուրդ, թշուառ մանուկներ, լեզուներն դուրս հանած շրթունքնին կը լզէին՝ չորցած քիմքերին քիչ մը կակղացընելու. կաթիլ մը ջուր հազար մարգարիտ կ'արժէր եթէ գտնուէր. գաւաթ մը ջրոյ համար ամէն բան տալ պատրաստ էինք, բայց չէինք գտնէր: Զոր դաշտին վրայ, հեռուները իսկ երբ քիչ մը կանանչութեան նման բան մը կը տեսնուէր, կամ խոտի նման բան մը կը նշմարուէր, կարծելով թէ ջուր կրնայ գտնուիլ այն կողմերը, կ'ուզէին պապակողներէն ոմանք դիմել վազել դէպի հոն՝ այն կողմերը, սակայն խումբէն հեռանալ կ'արգելուին ժանտարմաները: Իսկ հետիոտն քալել անկարելի եւ անտանելի դարձած էր, ջուր... ջուր... ջուր էր ամէնուն կարօտը:

Հասան Պատրիկէ մեկնած ժամանակնիս, ոմանք իրենց ջրոյ «կիւկիւմները» ամանները ջրով լեցուցած կախած էին սայլերուն մէկ ցիցէն, սակայն որուն կը բաւէր այնչափ քիչ քանակութեամբ ջուրը, սպառած էին արդէն եւ բնաւ ջրոյ կաթիլ մ'անգամ չէր գտնուէր այդ ամաններուն յատակը. ջուր... ջուր էր ամէնուն տենչանքը: Օրհնեալ Եփրատիս ճիւղը ամէնուն կարօտը յագեցուց. ո՞վ կրնար տեղը՝ սայլին վրայ նստած մնալ ջուր տեսնելէ յետոյ. կամուրջէն հազիւ թէ անցած էինք եւ սայլերը դադար առած էին, պապակեալ ժողովուրդը դիմեց դէպի գետափ, գաւաթով, ափով, թաթով պապակը յագեցուց, ալ դիտող նայող չը կար թէ ջուրը մաքուր է թէ պղտոր, պաղ թէ տաք, լեղի թէ անուշ, բաւական որ ջուր էր: Քիչ մը հոս հանգիստ առնելէ յետոյ, երբ յառաջ շարժելու հրաման ելաւ, կրկին դիմեց ժողովուրդը ջրոյ քով խմեց ու խմեց, յագած կշտացած դարձեալ շարժումը սկսաւ: Սայլերը գացին գացին, վերջապէս հասան գիւղ մը, որուն անունն էր «Քըրք կէօզ»:

/57/ Երեք օր դադար

«Քըրգ կէօզ» գիւղին մօտ դաշտի վրայ՝ գետին եզերքը դադար առած էին մեր սայլերը. սայլերուն վրայ ինչ որ ունէր ժողովուրդը վար առնելով գետինը տեղաւորեց: Կային նոյն տեղ Թոգաթցի աքսորականներէն, որոնք օրեր յառաջ ճամբան մեզմէ զատուած յառաջացած եւ հազիւ օր մը յառաջ հոս հասած էին: Երբ ասոնք զմեզ տեսան, ուրախութեամբ վազեցին զմեզ դիմաւորելու եւ հարցումներ ընելու, ունէինք ժամանակ, կրնայինք երկայն բարակ խօսիլ հետերնին: Հոս մնացինք երեք օր (Յուլ[իս] 23-26). բաւական հանգիստ անցընելով օրերնիս:

Մեր սայլերը իրենց վրայէն բեռները թափելէ եւ գիշեր մը էշերը հոն հանգիստ առնելէ յետոյ, երկրորդ օրը սայլապանները լծեցին դարձեալ էշերնիս եւ դատարկ դարձան եկած տեղերնին: Մնացինք դարձեալ առանց սայլի. բաւական գրպաննին լեցուցած էին այդ խեղճ ու կտոր գիւղացիներն ալ. կողոպուտնին վայելելու ետ կը դառնային: Յառաջ երթալու համար նոր

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

սայլեր պէտք էր. ամէն մարդ Հոգի մէջ ինկած գիւղն երթալով սայլ փնտռելու ետեւէ եղաւ:

Մէկ երկու օր Հանգիստ անցուցինք, ըսի, բայց մաՀուան մանգաղը Հանգիստ ու դադար չու[ն]էր. ճամբուն վրայ արդէն բազմութեան մէջէն ծերերէ եւ Հիւանդներէ ոմանք, յոգնութեան եւ տառապանաց չը կարենալով տոկալ, ինկած մեռած էին, եւ իրենց սիրելիներուն կողմանէ ճամբուն մէկ կողմը կամ դաշտի մը վրայ թեթեւ Հողով մը ծածկուած թաղուած էին. գոցած էին նաեւ մանուկներ իրենց անմեղ՝ օրեր չտեսած աչքերնին եւ նոյնպէս Հոգին յանձնուած: Տեղս Հասնելնուս յաջորդ օրը Թոգաթցի Հայ կաթ[ոլիկ] Վառվառ Քասիճեան տիկինը՝ ճանապարՀին կրած տառապանքէն եւ յոգնութենէն Հիւանդացած կնքեց իւր մաՀկանացուն. դաշտին մէկ կողմը քիչ մը փորելով թաղեցինք Հոն զինքը. խեղճը չը կրցաւ տեսնել «Աւետեաց երկիրը»:

Օրերնիս Հանգիստ անցուցինք, ըսի, բայց գիշերնե՞րն. գիշերներն ամէն տեղ չը կար մեզ Համար Հանգստութիւն, Հոս ալ նոյն բաղդին մէջ ինկանք, ուրիշ գիշերներ /58/ բանաւոր արարածներու Հետ էր մեր կռիւը. ժանտարմաներու, քիւրտերու երկիւղը կը տանջէր զմեզ. այս գիշերներն ալ անբան արարածներու Հետ եղաւ կռիւը. թէպէտ ամէն գիշեր բացօթեայ անցուցած ատեննիս փոքրիկ անասունները՝ ի մասնաւորի մժեղներն ու մժղուկները զմեզ չարչարած էին. բայց այս գիշերուան ատոնց մեզի դէմ ըրած պայքարն սոսկալի եւ անտանելի էր. Հազիւ թէ աչքերնիս կը գոցէինք քիչ մը քնանալու, ատոնց անՀաճոյ ձայնը կը խռովէր մեր քունը. ականջնիս կը գոցէինք, ձեռքերնիս կը խայթէին իրենց սուր խայթոց, ձեռքերնիս կը քաշէինք կը պաՀէինք, ճակատնիս կը քերուըտէր անոնց խայթոցէն. գլուխնիս վեր կը վերցընէինք կը վռնտէինք կը Հեռացունէինք մին, քիչ յետոյ երկուք երեք ի միասին կը յարձակէին անախորժ սուր ձայներնով ոլոր ոլոր կը դառնային մեր գլխուն չուրջը...

Ծֆ... ծ́ֆ ձայներ կը լսուէր ամէն կողմանէ. անտանելի գիշերներ. առաւօտեան երբ կ'ելլէինք մեր չոր տեղերէն, ամէնուն երեսը կարմրած բշտած, յայտնի կը ցուցընէին թէ Հաւասարապէս ամէնն ալ տառապած էին նոյն գիշերը. զամէնն ալ նեղած չարչարած էին այդ փոքրիկ անասունները. աս աքսորականներուս բախտը, չունէր ոչ ցերեկ եւ ոչ գիշերը Հանգիստ:

Անցան նաեւ այս գիշերներն ալ. բաւական թւով սայլ գտնուած էր. երկու ամբողջ օր անցած էր. աՀա երրորդ օրը (Յուլ[իս] 26) դարձեալ Հրաման տրուեցաւ պատրաստուելու ճամբայ ելլելու. սայլերը եկած կը սպասէին դաշտագետնոյն վրայ: Այս անգամ մենք ալ միայն մէկ սայլ ունեցանք, տեղաւորեցին եւ տեղաւորեցինք մենք ալ մեր ունեցածը սայլին վրայ. սկսաւ անվերջանալի չարժումը դարձեալ: Սակայն անոնք որոնք չը կրցան գտնել սայլ, ունեցածնին տեղաւորեցին միւսներուն սայլերուն վրայ. այլ եւս սայլերու վրայ նստիլ անՀնարին էր, տեղ չը կար. Հետիոտն պիտի երթայինք, միայն չափազանց պառաւներ եւ տկարներ կրցան կծկտել բեռներուն վրայ: Իսկ մանուկները ի՞նչ ընէին, մայրերուն ձեռքէն բռնած, իրենց փոքրիկ տկար ոտքերով կը քալէին, երբեմն կ'ելլէին անոնց գիրկը, անոնց կռնակը, լացողներն ալ անպակաս էին: Կ'երթայինք այսպէս, մեծ քաղաք /59/ մը պիտի երթայինք այսօր, Մալաթիա. այո՛, Մալաթիա պիտի Հասնէինք. այս անունը միայն քիչ մը կը քաջալերէր ժողովուրդը, որոնք աւելի ույժ կուտային սրունքներուն, քայլերնին կը փոխէին, վայրկեան մը յառաջ Հոն տանելու:

Սակայն օգուտ չունէր իրենց տենչանքը, աճապարելը, սայլերուն պէտք էին Հետեւիլ, որոնք շատ շատ դանդաղ կը չարժէին յառաջ: Կը քալէր յառաջ կ'երթար ժողովուրդը եւ կը նստէր գետինը, Հանգչելու զօրանալու, քալողներու, նստողներու չարք մըն էր որ բռնած էր ամբողջ ճամբան: Սայլերու անիւները բեռանց ծանրութենէն ճռճռոցները ձգած կը դառնային կը դառնային, Հօ́, Հօ́ ձայները արձագանգ կուտար ճամբուն երկարութեան վրայ: Կը քալէինք մենք ալ մեր սայլին առջեւէն՝ ետեւէն, քովէն, մերթ ընդ մերթ կը խառնուէինք միւսներուն Հետ, խօսելու եւ իրարու վշտակից ըլլալու Համար: Բարեբախտաբար այո այս վտանգ արկած մը չը Հանդիպեցաւ, ապա թէ ոչ յոգնած արդէն կը մնայինք ճամբուն վրայ: Այսպէս անգիտակցաբար ըսի եւ գիտակցաբար ըսեմ բաւական ճամբայ կտրելէ յետոյ Հեռուն գանշմարուեցաւ քաղաքի մը չէնքերը. Մացինք ու գացինք, Հասանք վերջապէս Մալաթիայէն բաւական Հեռաւորութեան վրայ «Վարի քաղաք» անուն տեղը:

Խուզարկութեամբ կողոպուտ

Վարի քաղաք երբ Հասան սայլերը եւ աքսորականներու բազմութիւնը, տեղ մը դադար առնել կ'ուզէին եւ աՀա նոյն տեղւոյն Միւտիրէն Հրաման եկաւ որ սայլերը Սովոերթան դաշտի վրայ դադար առնին: Սովորական բան դարձած էր արդէն դաշտերու վրայ Հանգիստ առնելը. գնացին սայլերը Հոն եւ կեցան. ամէն մարդ առանց բերանը բանալու տրտնջելու սկսաւ իւր առարկաները վար առնել, իրարմէ զատել եւ յարմար տեղեր տեղաւորել:

Բայց Հազիւ թէ քիչ մը Հանգստանալու Համար նստած էր ժողովուրդը, աՀա Միւտիր ըլլալիքը քիւրտեր Հետն առած եկաւ մտաւ խումբին մէջ եւ սկսաւ դրամ պաՀանջել: ՊաՀանջելը բաւական չէր. ոտի Հանել տուաւ զամէնն ալ կարգաւ կեցընելէ յետոյ յոգնած լքած ամբողջը, սկսաւ քիւրտերու Հետ վրանին խուզարկել, աս ալ բաւական չէր /60/ սկսան մերկացընել եւ վրանին դրամ փնտռել: Կարգը եկաւ մեզի, երբ մեր առջեւն եկան, շատ աղաչեցինք պաղատեցինք, որ զմեզ չը մերկացընեն, տուինք չուտով մեր ունեցածէն քանի մը ոսկի, միայն Քոյր Կամիլլիային վրան խուզարկեցին, յետոյ թողուցին զմեզ որ անցնինք կարգին միւս կողմը: Կարգն եկաւ մերուրիշներուն, անպիտանները սկսան մերկացընել կիները եւ կողոպտել ինչ որ կը գտնէին անոնց վրայէն: Խեղճ կիներն աւելի խայտառակ չըլլալու, բոլորովին չը մերկացընելու Համար, մեզմէ երկու Հոգի Soeur Marie Filomen Քոյր Կամիլլիան եւ Soeur Marie Filomen մօտեցան միւտիրին եւ խնդրեցին որ իրենք ալ օգնեն քիւրտերուն, իրենք նային կիներու վրայ. Հաւանութիւն առնելով Միւտիրէն, սկսան թեթեւապէս խուզարկել, գտածներէն աննշան բաներ կու տային Միւտիրին, գաղտնի՝ թանկագին ծանր բաները՝ զարդեղէն, ոսկի կը թողուին պաՀած տեղերնին. սակայն ինչ օգուտ, քիւրտերը աւելի շատուոր էին, շատերը անոնց ձեռքը մնացին խուզարկութեան:

Այսպէս խուզարկելէ յետոյ կ'անցնէր կարգէն անդին, ազատած ժողովուրդը կարգէն անդին, ազատած կ'ըլլար. ժամեր տեւեց այս գործողութիւնը. վերջապէս գտածնին առին, փաթթեցին, նոյն իսկ ժողովրդեան գրպանէն Հանած թաշկինակներու մէջ եւ Հեռացան մեզմէ: Կատարելապէս կողոպտուած խեղճ ժողովուրդը. կողոպտող վատ քիւրտերու Հեռանալէ յետոյ իւրաքանչիւր ոք իւր սայլին իւր առարկաներուն մօտեցաւ. մենք ալ մեր ունեցածներուն քով գացինք. բայց ինչ տեսնինք, մեր ունեցածներէն շատ բան պակսած էր. մինչ աստին խումբ մը քիւրտեր կը խուզարկէին զմեզ, անդին ուրիշ խումբ մը մեր ունեցածը կողոպտելու ետեւէ էր. տարած էին այո՛ շատ բան եւ ոչինչ բաներ միայն թողուցած:

Այս քանիերրորդ անգամն էր որ կը կողոպտուէինք, բայց ոչ այսպէս խայտառակութեամբ եւ վատ կերպով. այսու ամենայնիւ կեանքը քաղցր էր, դեռ ապրիլ կ'ուզէինք, թէ՛ մաՀուան թէ՛ կենաց էր մեր

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

հառաչանքը. ուստի այս վատ գործքէն յետոյ ամէն մարդ քիչ մը ուտելիք հոգալու ետեւէ եղաւ. որոնք որ ունէին բան մը սկսան ուտել. ոմանք քաղաք գացին բան մը գնելու. մենք ալ մեր /61/ սայլապանին ձեռքը դրամ տալով եւ իրեն ալ մասնաւոր բան մը խոստանալով Մալաթիա ղրկեցինք որ մեզի հաց գնէ բերէ, միանգամայն հոն գտնուող մեր կարգի կոյսերուն տունը հարցընէ գտնէ, մեր հոս հասնիլը լուր տայ անոնց, նաեւ տեղւոյն եպիսկոպոսին նկատմամբ տեղեկութիւն մը առած դառնայ: Սայլապանը դրամին սիրուն համար յանձն առաւ մեր յանձնարարութիւնը եւ ելաւ գնաց: Մութ ատեն հազիւ կրցաւ ետ դառնալ, բերելով հետը գնած հացերը եւ ուրիշ ուտելիքները: Սակայն տխուր լուրեր նաեւ հետը բերած էր. պատմեց որ եպիսկոպոսը եւ քահանաները արդէն աքսորուած են եւ մեռած ճամբան: Իսկ մեր հոն գտնուող կոյսերուն նկատմամբ լսաւ թէ տակաւին քաղաք էն. եւ եթէ մեր հոս գտնուիլը տեղեկացուցած է անոնց. իսկոյն անոնցմէ ոմանք ուզած են իրեն հետ գալ եւ զմեզ տեսնիլ, բայց քաղքին ոստիկանք թոյլ չեն տուած:

Շնորհակալ եղանք մարդուն բերած լուրերուն համար, շնորհակալ նաեւ հացին, ուտելիքին. իսկոյն բոլորուեցանք գետինը եւ կերանք. տուինք նաեւ իրեն մասը որ ուտէ, ինչպէս նաեւ խոստացած դրամնիս: Հացին, ուտելիքին մնացածը պահեցինք յաջորդ օրուան համար:

Մինչ այս մինչ այն անցած էր այս օրն ալ, սակայն նախախնամութեան գործոց զարմանալի տեսարան մ'ալ ունեցանք այս օր. մահուան մանգաղը կեանքներ կը հնձէր. միեւնոյն ժամանակ կեանք մը կը ծնանէր, ըսած է. ահա հոս ալ՝ արեւն իր վերջին ճառագայթները չամփոփած մանուկ մը արեւուն վերջին լոյսը տեսնելու յանդգնութիւն ունեցաւ. Սամսոնցիներու «Պարխանային» մէջէն, ընիկ Ամասիացի էջ[միածնական] հայ ընտանիքներէ կին մը տղայ մը աշխարհ բերաւ. մեր մեծաւորը՝ Քոյր Կամիլլիան մկրտեց մանուկը եւ անունը դրաւ Յակոբ: Անմեղ մանուկ մօրդ ցաւերը կրկնապատկելու համար արդեօք եկար աշխարհք, թէ քու արդար աչքերովդ հանդիսատես ըլլալու ազգակիցներուդ քաշածներուն. Նախախնամութեան գիտնալու բանն էր այս. մեր գործքն էր աղօթել իրեն որ հսկէ մեր վրայ այս գիշեր /62/ մեր վրայէն չը վերցընէ հայրական ձեռքը եւ առաւօտեան արժանի ընէ. այո՛ այսպէս աղօթելէ յետոյ ինկանք գետին, ուռած կարմրած ոտքերուս, խոնջած անդամներուս հանգիստ տալու, ամբողջ ժողովուրդը նոյն բանը ըրած էր:

Դարձեալ կողոպուտ

Յոգնութիւնը, տառապանքը չոր գետինն անգամ կակուղ անկողնոյ կը դարձնէր. քունը ամէն բան կարծես մոռցընել տուած էր. աչքերնիս ակամայ գոցուած էր. ուրիշներունը չեմ գիտեր. եւ երբ ճպռոտած աչքերնիս բացուեցաւ, լոյսը ամէն կողմ տարածուած էր արդէն (Յուլ[իս] 27): Իսկոյն ոտքի ելլելով սկսան դարձեալ պատրաստուիլ տեղէս մեկնելու. բեռնաւորելու շատ բան չունէինք, շատ շատ թեթեւցած էր կամ թեթեւցուցած էին նախընթաց օրուան կողոպտիչ ձեռքերը:

Պատրաստուած էր Պարխանաներու խումբը. հետիոտն գացողները սկսած էին շարժիլ իրենց ոտքեր, սայլերն ալ հետեւեցան անոնց: Մալաթիոյ քովերէն յառաջ կ'երթայինք. աջ ու ձախ կը տեսնուէին գիւղեր, եւ առանց մտնելու Մալաթիոյ քաղքին մէջ, հեռուէն անցանք եւ թողուցինք մէկ կողմերնիս այս քաղաքն ալ: Դէպի Մալաթիոյ գիւղերէն միոյն յառաջ կը շարժէր անտէր անտիրական ժողովրդեան բազմութիւնը եւ այն գիւղն էր «Ֆուռունճուլար» ըսուած գիւղը:

Սակայն տակաւին հոն չը հասած, ուրիշ գիւղերէ քիւրտեր, անտարակոյս կանխաւ լսելով մեր հոսկից անցնիլը, անօթի

գայլերու պէս դիմեցին ճամբուն վրայ եւ բազմութեան վրայ յարձակելով, տուէք ունեցածներդ... տուէք մեզի, կը պոռչըտային. տուէք մեզի կ'ըսէին, որովհետեւ եթէ գիւղ հասնիք ամէն բան կը կողոպտեն ձեզմէ: Տուինք այո՛ ինչ որ տակաւին ունէինք, տուաւ ժողովուրդը իր մնացած առարկաներէն, կը քաշէին մեր պատառտած աղտոտած մէկ երկու կտոր մնացած անկողիններն ալ, կը քաշէին լաթի կտորներն, ծածկոցները, քաշեցին առին, առին եւ տարին:

Ո՛վ կրնար դէմ դնել, ո՛վ կը համարձակէր ձայն հանել, այր մարդ չը կար, կին աղջիկ մանուկ անզօր վախկոտ, ձայն չունէին. ի՛նչ օգուտ եթէ ձայն ալ ունենային, պոռային, /63/ կանչէին, ո՞վ կը լսէր, ո՞վ միտ կը դնէր, ժանտարմանե՞րը... մեղսակիցնե՞րը... Թեթեւցած էին այլեւս սայլերը, կրնային խեղճ անասունները էշերը առանց ճիգ թափելու յառաջ երթալ: Գացին, այո՛ յառաջ, թողլով իրենց ետեւը այն անօթի գայլերն՝ որոնք իրենց աւարը շալկած քաշուեցան իրենց տեղերը: Թեթեւցած վիճակի մէջ մենք ալ հուսկ ուրեմն կէսօրէն գրեթէ երկու ժամ յետոյ հասանք «Ֆուռունճուլար» գիւղը:

Հոս նոյնպէս գիւղէն դուրս դաշտագետնոյ վրայ շարուեցան սայլերը եւ էշերը արձակուեցան. ետեւէ ետեւ եկան հասան հետիոտն քալողներն ալ, հասան ամբողջ խումբը եւ վերջապահ ժանտարման եւս երեւցաւ, նշան էր թէ այլեւս ետ մնացած չը կար: Ըստ սովորութեան ամէն մարդ գտած տեղը նստեցաւ նախ եւ առաջ քիչ մը հանգստանալու եւ յետոյ քիչ մ'ալ հաց ուտելու: Մինչեւ իրիկուն բաւական ժամանակ կար, բայց ո՛վ զօրութիւն ունէր դաշտագետնոյն վրայ հոս հոն շրջելու, շատերը գրեթէ նստած տեղերնին մնացին եւ սպասեցին մութին:

Անցան ժամերը, վերջալոյսն իր կարմրագոյն լոյսովն քիչ մ'ալ դաշտ, գետին լուսաւորելէ յետոյ մեղմացաւ՝ տկարացաւ եւ տեղի տուաւ մթութեան: Ամառուան գիշեր էր, հաճոյական էր բացօթեայ անցընել, նստիլ եւ աստեղազարդ երկինքն բնութեան սքանչելիքն դիտել, սակայն արկածները, պատահարները մեր միտքը բթացուցած, ապուշ դարձուցած էին զմեզ, խորհելու կարողութիւննիս տկարացած, ուստի առանց երկայն բարակ մտածելու, ամէն մարդ իր յոգնած անդամներուն հանգիստ տալու ետեւէ եղած էր. մանուկները արդէն անուշ անուշ քուն կը քաշէին, մենք ալ ուրիշներուն հետեւելով չոր գետնի վրայ՝ քով քովի նստած, ոտքերնիս քիչ մը երկնցընելով, գլուխնիս պատոցներու վրայ դնելով գոցեցինք աչքերնիս. մերթ քուն մերթ արթուն մերթ կռուելով խայթող մժղուկներու հետ անցուցինք գիշերը:

Նոր տեսարան. Նոր աքսորականներ

Գիշերուան յաջորդող արշալոյսն (Յուլ[իս] 28) իր հետ ուրիշ նոր տեսարան մը կը պարզէր մեր առջեւ: Անոնք ո՞վ են... ո՞վ են անոնք... ձայները զմեզ մեր /64/ առաւօտեան անուշ քնէն արթնցուց. աչքերնիս բանալով շուտով ոտքի ելանք. մեզի կից պառկողները՝ նայեցէ՛ք հոն, կ'ըսէին մեզի... դաշտին մէկ կողմը խումբ մը կը տեսնուէր, աքսորականներ էին. իմացուեցաւ ո՛վ ըլլալնին. Խարբերդի հայ ժողովուրդը բազմութեամբ տարածուած էր դաշտին մէկ կողմը, քանի մը օրուան մէջ Խարբերդէն մինչեւ տեղս եկած են եւ նախընթաց իրիկուն մութին դադար առած էին հոն: Ուրեմն անոնք ալ մասնակից եղած էին մեր բաղդին, անոնք ալ աքսորուած են ուրեմն, սկսանք ըսել իրարու:

Այո՛, այնպէս էր, բայց տակաւին չէին կրած մեր քաշածներէն, տակաւին կրակէն եւ ջուրէն չէին անցած, կը տեսնուէր հետերնին այր մարդիկ ալ: Մեր խումբը սկսաւ մօտենալ երթալ ծանօթանալ անոնց հետ. անոնք ալ մեզ հետ: Ասոնք տակաւին

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

չէին կողոպտուած, տեսնելով մեր խեղճութիւնը, հանեցին իրենց կապոցներէն տուին մեզի ինչ որ կրնային տալ. ի գութ շարժեցան ինչով որ կրնային օգնել՝ օգնեցին. աճառ հանեցին իրենց կապոցներէն տուին մեզի, տուին «ղաւուրմա», պանիր, հաց եւ այլն: Ասոնց մէջ կային մեր քոյրերուն ծանօթներ ալ, ազգականներ, գիրկ[ը]նդխառն համբոյրներով՝ արցունք թափելով իրարու հետ սկսան տեսնուիլ. տուին ասոնք մեզի նախ ճերմկեղէն, ձեռքերնին եկածը չը զլացան մեզի:

Սակայն խեղճերը մեր վրայ գթացած, մեզ օգնած ժամանակին, մտքերնէն չէին անցըներ թէ մեզ պատահածն իրենց ալ կրնայ պատահիլ կամ պիտի պատահի: Նոյն վիճակը, նոյն ցաւը սկսան ունենալ. մինչեւ հոս ընկերացած էին իրենց այր մարդիկն եւս. եւ աւա՜ղ ահա հոս ժանտարմաները սկսան անոնց այրերն ալ զատել բաժնել եւ տանիլ. բայց ո՞ւր կը տանէին, ի՛նչ կ՚ընէին մնաց ծածուկ, անծանօթ, գացողը ետ չը դարձաւ. խեղճ խարբերդցիներ՝ կ՚ըսէինք, այսօրս ձեզ հանդիպածն օրեր յառաջ պատահած էր Թոքաթի, Սեբաստիոյ, Սամսոնի «Պարխարներուն». ուրեմն կը մնար միայն իրարու ցաւակից վշտակից ըլլալ:

Աֆ կէլդի, կիթմէյէճէքսինիզ[19]

Սոյն սրտաճմլիկ տեսարանով մեր առաւօտեան ժամերը անցընելէ յետոյ, կը սպասէինք ճամբայ ելլելու, բայց ինչ տեսնենք, մեր սայլապանները փոխանակ բեռնաւ/65/որելու սայլերը, էշերը լծած, դատարկ սկսան ետ դառնալ, մէկ ժամէն մեր «Պարխարներուն» սայլերը ամէնն ալ մեկնած հեռացած էին մեզմէ. մնացինք առանց սայլի. ասոնց աղմուկէն, ճռճռոցէն ալ ազատած էինք. չը կար սայլ զմեզ կամ մեր չնչին առարկաները յառաջ տանելու. ձիով, էշով, ջորիով յառաջ պիտի տանէինք մեր ճամբան. նոր տեսակ ուղղեւորութիւն մը պիտի բացուէր մեր առջեւ: Այնպէս էր, իրօք սոյն օրը գիւղացիները բերին ձիեր, էշեր, ջորիներ եւ սկսան աքսորականներուն կապոցները բեռնաւորել այդ անասուններուն վրայ, անկողին, ծանր բան չը կար, թեթեւ էր կապոցները, պատրաստ էր ամէն բան, ձիերը յառաջ պիտի շարժէին եւ ահա Ֆունտնճուլար գիւղէն ժանտարմա մը եկաւ «Աֆ կէլդի, կիթմէյէճէքսինիզ» ըսաւ. կապոցները վար առնուեցան եւ դարձեալ գետինը տեղաւորուեցան:

Ուրախական լուր ըսեմ, չէր ուրախական, դաշտի վրայ անպատսպարան չքաւոր մնալ ինչ օգուտ էր մեզ, ի՛նչ ուրախութիւն կրնար տալ մեզի. ի՛նչ էր այս լուրը արդեօք. զմեզ խաբելու հնարք էր, ծուղա՞կ մը կը պատրաստուէր: Այս լրոյ վրայ նստեցանք դարձեալ գետինը եւ ելքին սպասեցինք, պատրանքի մէջ ամբողջ օրն անցընելէ յետոյ, գիշերն ալ կամաց կամաց վրայ գալով՝ սփռեց իւր սեւ քօղը դաշտին վրայ. եւ տակաւին ստոյգ լուր մը բերող չեղաւ. պատրանքի մէջ պիտի անցընէինք գիշերն ալ, ուստի նախընթաց երեկոյեան նման հացերնիս ուտելէ յետ, նստած տեղերնիս գիշերուան ժամերն անցընելու պատրաստութիւն տեսանք:

Բարեբաղդաբար գիշերները կարճ էին, արշալոյսը շուտով կը յաղթէր խաւարին, արեւն ալ իւր ետեւէն կ՚երեւար հորիզոնին վրայ: Բազմութեան մէջէն շատերն սնոտի խաբէական յոյսերու ներքեւ աչքերնին չէին կրցած գոցել, ոմանք փոխն ի փոխ իրարու վրայ հսկելով անցուցած էին կարճ գիշերուան ժամերը. իսկ ոմանք մժղուկներէ նեղուած արդէն ոտքի ելած կը շրջէին հոս հոն: Մենք ալ տարբեր բան մը չէինք ըրած. մեզմէ ոմանք աչքերնին գոցած էին, ոմանք արթուն մնացած, մէկ երկու ժամ անցնելէ յետոյ քնացողները արթնցան, արթունները ծանրացած աչքերնին գոցելով, քնանալ ջանացին. արշալոյսին ամէնքս ալ /66/ արթուն նոր լուրի եւ կամ նոր պատա-

19 Թրգմ.՝ «Ներում եկաւ, պիտի չերթաք»:

հարի կը սպասէինք (Յուլ[իս] 29): Բազմութիւնը իւր առաւօտեան հացը ուտելէ յետոյ սկսաւ դաշտին վրայ հոս հոն երթալ եւ շրջիլ եւ ահա գիւղին կողմանէ ժանտարմա մը երեւցաւ, նախընթաց օրուան ձիապան, ջորեպաններն ալ իւր ետեւէն. մօտենալով բազմութեան՝ պատրաստուեցէ՛ք, երթանք պիտի՝ կանչեց:

Ամէն մարդ մեծ աճապարանօք կապեց իւր կապոցները եւ բեռնաւորեց անասուններու վրայ: Ջորեպաններէն ոմանք սկսած էին ճամբայ բանալ եւ շարժիլ յառաջ մտրակելով անասունները, հազիւ քանի մը քայլ առած էին, ահա գիւղէն ուրիշ ժանտարմա մը փութաց, կեցէ՛ք, մի՛ երթաք. «Աֆ կէլդի, կիթմէյէճէքսինիզ» պոռաց: Ճամբայ ելլողները կրկին ետ դարձան. բեռները վար առնուեցան եւ ջորեպանները տեղերնին դարձան: Ի՛նչ էր սակայն այս լուրը, չէինք կրնար հասկընալ, կ՚երեւար որ զմեզ չարչարելու ուրիշ բան չունէին, բայց եթէ այսպիսի խաղերով զմեզ նեղել: Սատանայական դիտաւորութիւն մը կար այս ապիկարներուն ըրածներուն մէջ. այսպէս երկու օր զմեզ խաբելնուն մէջ:

Սոյն երկու երեք օրերը գիւղին քոմանտան ըսեմ, թէ Միւտիրը ըսեմ եւ ժանտարմաները, բազմութեան մէջ շրջելով կը համոզէին զժողովուրդը տաճկանալու. աչքերնին օրիորդներու, աղջիկներու վրայ էր, զանոնք կը փնտռէին: Ինչ կրնային ընել մայրերը եթէ ոչ ծածկել պահել իրենց աղջիկները, անոնց երեսը թիով հող կը քսէին, կը տգեղցընէին, մայր մըն ալ իւր աղջկան շալվար հագցընելով անոր մազերը կտրեց, որ կարենայ ազատել անոնց ձեռքէն: Սակայն, ցաւօք կը յիշեմ, թէ գտնուեցան տկարներ եւս, բաւական թուով հայ էջ[միածնական] կիներ, աղջիկներ, որոնք այս անտանելի կենաց այլ եւս տոկալ չը կարենալով, խումբէն բաժնուեցան եւ գացին Մալաթիա եւ տաճկացան:

Իմացուեցաւ վերջապէս «Աֆ կէլդի»[20] լուրին տակ ծածկուած չարութիւնը… խեղճ ժողովուրդը որսալ էր նպատակնին, որսալ էր եւ ոչ «Աֆ»[21]…: Անցաւ այսպէս սոյն օրն ալ եւ իրեն յաջորդող օրն ու գիշերն ալ եւ տակաւին մենք դաշտի վրայ մնացած էինք:

/67/ Հայտէ տավրանըն. Քստմնելի տեսարան

Յաջորդ օրը (Յուլ[իս] 31) առաւօտուն դարձեալ նոյն ջորեպանները եկած էին մեր կապոցներուն քով. «Հայտէ տավրանըն»[22], ըսելով, բեռնաւորեցին անասունները: «Աֆ» չըկար, այլ եւս, երեք օր հոս մնալէ յետոյ ճամբայ պիտի ելլէինք. որսացածնին որսացած էին, ըստ մասին նպատակնին կատարուած: Ասոնց այս վարմունքը ժողովուրդը մտածմանց կասկածներու մէջ ձգեց. ուստի ճամբայ ելլելէ յառաջ քոմանտան Միւտիրին՝ որ եկած էր վերջին անգամ աչքէ անցընելու բազմութիւնը՝ նուէրներ տուաւ խեղճ ժողովուրդը, խնդրելով որ ճամբան բան մը չը պատահելու համար հրամաններ տայ ժանտարմաներու. տրուեցաւ ժամացոյց, արծաթ գաւաթ, դրամ. առաւ թշուառականը նուէրները, լաւ լաւ ըսելով, բայց գիտեցինք որ եւ ոչ հոգ կ՚ընէր: Մենք ալ մեր ունեցածը ջորիի մը վրայ բեռնաւորել տուինք. արդէն շատ բան չէր մնացած, հեղհեղէ կողոպտած տարած էին մեր ունեցածները, ինչպէս տեսնուեցաւ մեր պատմութեան ընթացքէն:

Վերջապէս թողուցինք Ֆունտնճուլար գիւղն ալ, թողուցինք հոն կիներ, օրիորդներ, այս անգամ գրեթէ ամբողջ բազմութիւնը հետիոտն սկսաւ յառաջ քալել: Ջորիներն, էշերն իրենց տէրերուն մտրակներուն ներքեւ, մեզ չէին սպասած

20 Թրգմ.՝ «Ներում եկաւ»:

21 Թրգմ.՝ «Ներում»:

22 Թրգմ.՝ «Շարժեցէք տեսնեմ»:

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

եւ քայլերնին փոխած էին արդէն, մենք եւ Սեբաստացի աքսորականները, խուռն ի խուռն կ'երթայինք ասոնց ետեւէն. մեզմէ վերջ ճամբայ ելան Թոզաթցի եւ ապա Խարբերդցի աքսորականները, որոնց զատ զատ անուններ կուտային. «Սուազցւոց Պարխանան», «Թոզաթւոց Պարխանան» եւ այլն ըսելով:

Ցուռունճուլարի դաշտագետինը մեր ետին թողելէ յետոյ, սկսանք մտնել ձորերու մէջ, լեռներու վրայ ելլել, կիրճերէ անցնել: Օդը սոսկալի տաք, նեղացուցիչ. ձորերու մէջ խղդուկ օդին հետ տարածուած էր սոսկալի գարշահոտութիւն մը. հոս հոն դիակներ եւ մարդու դիակներ սկսան տեսնուիլ. ո՜հ, սոսկալի բան, կը տեսնուէր որ այդ կողմերը սոսկալի ջարդ մը տեղի ունեցած էր:

Քստմնելի տեսարան... զարհուրելի մտածութիւններ. ապուշ դարձած էինք արդէն, /68/ այս զարհուրելի քմստմնելի տեսարաններու առջեւ կատարեալ խէնթըցանք. Տէր Աստուած տակաւին ի՛նչեր պիտի տեսնինք, ինչպիսի դժբաղդներու պիտի հանդիպինք՝ հառաչելով, գլուխնիս կախած՝ առջեւնիս նայելով քայլերնիս կը փոխէինք: Իսկ կիներու բազմութիւնը, ճամբուն վրայէն բաւական հեռուն՝ հոս հոն գետինը փռուած մարդու դիակներ տեսնելով, ա՜խ, վա՜խ սկսան հառաչել. մտածելով մի՛ գուցէ իրենցմէ անջատուած, իրենց սիրական այրերու մարմինները ըլլան. ո՜հ կը բաղձային մերձենալ դիտել զննել անոնց երեսը եւ ստուգել, բայց ով կը համարձակէր, սոսկումը անոնցմէ հեռանալ կը ստիպէր զիրենք. սակայն մէկին կը հեռանայինք ուրիշ մը կը նշմարուէր. սպանդանոց էր անցած տեղերնիս եւ ոչ բնութեան կազմած հաճոյական ձորերէն:

Աս սոսկալի տեսարանը բաւական չէր, յոգնութիւնն ալ կը տանջէր զմեզ, մեր Քոյրերէն ոմանք չէին կրնար ոտքերնին շարժել, ճար մի հոգալու ետեւէ պէտք էինք ըլլալ. ուստի ձիապանի մը մերձենալով հարցուցինք թէ արդեօք կարելի չէ ձին վարձու տալ. դրամը ամէն բան կարելի կ'ընէր. դրամ ունի՞ք՝ հարցուց մարդը. գքեզ գոհ ընելու չափ կը գտնուի ըսինք. լաւ ըսաւ եւ իսկոյն բռնեց ձին, վրան տեղ պատրաստեց եւ քոյրերէն ամէնէն տկարը ելաւ նստեցաւ վրան:

Մէկ ձորէն միւս ձորամէջն այսպէս մտած յառաջ գացած ժամանակնիս, նեղ տեղ մը ահա վայրագ քիւրտեր ձեռքերնին դանակ՝ սուր հաստ գաւազան բռնած, արիւնկզակ դէմքերով առջեւնիս առին եւ սկսան սպառնալիքներով դրամ պահանջել. մեր կարգը չեկած, սկսանք մենք մեր քիւրտ ձիապանին աղաչել պաղատել որ զմեզ անվնաս անոնց մէջէն անցընէ, իրեն խոստացուած դրամն ալ ապա թէ ոչ ձեռքէ կ'ելլէ. հոգ մ'ընէք ըսաւ. եւ ստուգիւ անվնաս անցուց զմեզ անոնց մէջէն:

Մեզմէ եռքը եկողներուն մէջ կը գտնուէին տակաւին 12-13 տարեկան պատանիներ, ինչպէս նաեւ կքուած ծերեր, ասոնք ալ զատեցին: Ով որ դրամ ունէր, տալով այդ անգգամներուն ձեռքը, կրցաւ ազատել իւր տղան, մնացածները արգելեցին ճամբուն վրայ, տարին ու տարին եւ սպաննեցին, սպաննեցին կ'ըսեմ, /69/ որովհետեւ ատոնցմէ հեռանալէ յետոյ հեռուէն հրացանի հարուածներու ձայներ լսուեցան. ձայներ որոնց արձագանգը կը տարածուէր ձորին մէջ: Ո՞վ կրնայ պատմել մայրերու հեծեծանքը, ողբը, երբ հրացանի ձայներուն արձագանգը կը հասնէր ականջնին: Ձորի մէջ մեր «Պարխանային» գլուխն եկածն այս էր. մեզմէ եռքը եկողներուն ինչ պատահեցաւ, չենք գիտեր:

Երեկոյեան դէմ ձորին բերանը սկսաւ լայն[ն]ալ. կամաց կամաց առջեւնիս ընդարձակ դաշտագետին մը պարզուեցաւ. յոգնած էին անտարակոյս բեռնաբարձ անասուններն ալ, ուստի այս տեղ դադար առնելու հրաման տրուեցաւ: Հրամանի ալ պէտքը չը կար, յոգնած էր ամէն մարդ, բռնութեամբ ալ եթէ յառաջ գացէք ըսին, շատերը հոն կը մնային, չէին կրնար յառաջ քալել: Անմիջապէս մէկը հոս մէկը հոն փռուեցաւ գետին, մէկը հողաթափը, միւսը պատռտած կօշիկները, ուրիշ մը գուլպաները հանելու ետեւէ եղաւ, քրտնած վիրաւորուած ոտքերու ազատ հանգիստ տալու: Ձիապան՝ ջորեպաններն ալ անասնոց վրայէն կապոցները վար առնելով, զանոնք հոգալու, կերակրելու ետեւէ եղան: Մ որչափ քաղցր հանգստաւէտ կու գար յոգնելէ քրտնելէ յետոյ, չոր գետնին վրայ նստիլն անգամ:

Նստեցանք մենք ալ ուրիշներուն քով, եւ հազիւ թէ քիչ մը պիտի հանգստանայինք, ահա ուրիշ տեսարան մը բացուեցաւ մեր առջեւ. հեռուէն բոլորովին մերկ երիտասարդ մը, 20-22 տարեկան, շունչը բերանը վազելով կու գար դէպի բազմութեան կողմը. վազեց... վազեց եւ հասաւ մտաւ ամբոխի մէջ. Քիւրտ մը ետեւէն ինկած կը հալածէր զխեղճ երիտասարդը. հասաւ այդ վայրագն ալ սուր մը ձեռքը. ո՞ւր է... ո՞ւր է, ըսելով եւ բերնէն հայհոյանքներ թափելով, գտաւ ահաբեկեալ երիտասարդը, եւ ձեռքի սուրը անոր կուրծքին երկնցուցած, դուրս եկուր, կ'աղաղակէր: Սարսափահար կիներու աղաչանքը պաղատանքը վրայ հասաւ. «տուր ազամ. պէյլի»... տուր փազամ... տուր ազամ. դրամ տանք քեզի եւ իսկոյն իրարու մէջ դրամ հաւաքելով տուին դաժան քիւրտին ձեռքը, որ փարան տեսնելուն թողուց իւր զոհը եւ հեռացաւ խումբէն:

Կիները իրենց աւելորդ զգեստներէն երիհանեցին մէկ երկու /70/ բան թշուառ երիտասարդին հագցընելով, կնկան ձեռի տակ խոթեցին. երկրորդ օրը չը կրցանք տեսնել այդ երիտասարդը. խառնուեցա՞ւ մնաց բազմութեան մէջ, թէ խոյս տուաւ, չիմացանք, չը կրցանք տեղեկանալ նաեւ թէ ինչպէս կամ ուր քիւրտին ձեռքը ինկած էր, կամ ո՞վ էր, ո՞ր աքսորականներէն:

Այս տեսարանը դիտելու զբաղած ժամանակնիս, վերջնալոյսն ալ մթութեան տեղի տուած էր. ամէն մարդ ինչ որ կրնար կամ ինչ որ ունէր բերանը գնելէ յետոյ. փոխնի փոխ իրարու վրայ հսկելով, գիշերն անցընելու ետեւէ եղաւ:

Պայծառի հանդիպածը

Յաջորդ օրն (Օգոստ[ոս] 1), սոյն տեղն ալ թողլով մեր սովորական շարժումը սկսանք. ջորի մը ունէինք որուն վրայ բեռնաւորած էինք մեր ունեցած մէկ երկու կապոցը. 12 տարեկան տղայ մը կար բազմութեան մէջ, կանչեցինք զայն եւ նստեցուցինք մեր կապոցներուն վրայ որ պահպանէ. որովհետեւ մենք չէինք կրնար միշտ ջորիին ետեւէն երթալ, յառաջ կ'երթայինք՝ ետ կը մնայինք: Ճամբայ ելած աթենքնիս մեր Պայծառ որբ աղջիկը մեր քովէն կ'երթար, բայց միշտ քով քովի երթալ անկարելի էր. մենք իսկ շատ տեղ իրարէ կը բաժնուէինք, բազմութեան հետ խառնուած մէկը յառաջ, միւսը ետ մնացած կը քալէր: Այսպէս քիչ յետոյ Պայծառ մեզմէ զատուած յառաջ անցած էր:

Կէսօրուան մօտ մեր Պարխանան մերձեցած էր քիւրտերու գիւղ մը եւ առանց դադար առնելու գիւղին առջեւէն յառաջ կ'երթար. տեղւոյն քիւրտ մեծը տեսած էր բազմութեան մէջ Պայծառը եւ բռնած էր զինքը, ըսելով՝ եկուր մեր տունը զքեզ կը հոգամ, կը խնամեմ. սա պատասխանած էր թէ ինք մինակ չէ՝ Քոյրերու հետ է եւ թէ անկարելի է, չի կրնար անոր տունը երթալ: Քիւրտը ըսածին չը հաւատալով կեցուցած էր մէկ կողմը, մինչեւ որ մենք ալ հասանք այն տեղ. զմեզ տեսնելուն, ահա՛ Քոյրերը ըսաւ Պայծառ՝ քիւրտին, եւ անոր հետ մօտեցաւ մեզի. կերպով մը համոզուեցաւ քիւրտը եւ թողուց Պայծառը: Ապիկարը ասկէ յոյսը կտրելով, սկսաւ կիներուն ըսել՝ /71/ հոս մնացէք, իմ տունս եկէք, ասկէ յառաջ եթէ երթաք զձեզ ճամբան կը մեռցնեն եւ այլն եւ այլն. Թշուառ կինե-

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

րէն գրեթէ 5-6 ընտանիք համոզուելով եւ աւելի քիւրտին ըսածներէն սարսափելով, թողուցին իրենց խումբը, իրենց ընկերները անցան քիւրտին կողմը. քիւրտը իւր որսերն առած հեռացաւ բազմութենէն, գնաց իւր տունը, երանի թէ այլ եւս երեսը չը տեսնէինք:

Այս գիւղն ալ մէկ կողմերնիս թող տալով գացինք յառաջ, առանց դադար առնելու. թէ ինչպէս կը քալէինք անպատմելի, աննկարագրելի է, ոտքերնիս ծանրացած կարծես կապար դարձած էր, հազիւ վեր կը վերցընէինք եւ վար կը դնէինք, այլ եւս յառաջ երթալ անհնարին էր, երեկոյեան ժամերը չը հասած, դադար առինք տեղ մը, բաց տեղ մը: Սոյն տեղւոյն մէկ կողմէն կը սահէր գետակ մը եւ կարկաչելով յառաջ կ'երթար. մէկալ կողմը կը բարձրանար լեռնակ մը, որուն բարձունքէն դէպի վար կը թափէր, կը վազէր փոքրիկ ջրվէժ մը, ջուր մը: Սիրուն տեսարան մ'էր բնութեան մեր առջեւ պարզած այս տեսարանը. բայց մեզ համար չէր, ուրիշ տեսարաններ մեր մտաց առջեւ կը պատկերանային եւ բնութեան այս զմայլելի տեսարանը մութ կը ցուցընէին:

Հոս դադար առնելէ յետոյ մեր առաջին գործքը եղաւ մեր Պայծառ աղջկան վրայէն քաղաքացւոյ զգեստը հանել տալ եւ ուրիշներէն գիւղացւոյ հագուստ առնել եւ հագցընել. այսպէս գիւղական տարազի ներքեւ անճանաչելի ընելէ յետոյ խառնեցինք զինքը բազմութեան մէջ: Մեր Քոյրերուն միոյն՝ Քոյր Ռոմելայի եռեւէն ալ ինկած էր վերոյիշեալ քիւրտը. ուստի ասոր զգեստները փոխեցինք, մեր սեփական զգեստին տեղ հագցուցինք կնկան զգեստ, որ աչքի չը զարնէ եւ մնայ անծանօթ. որովհետեւ միշտ կը կասկածէինք քիւրտին ըրած սպառնալիքներէն: Հոս հասնելուս մեր ունեցածին չունեցածին վերջն ալ հասած էր. ինչպէս վերագոյն ըսի, մեր երկու երեք կապոցները ջորիի մը վրայ բեռնաւորած եւ վրան տղայ մը նստեցուցած էինք.

բեռնաբարձ անասուններն ալ դադար առնելէ յետոյ, մերժեցանք անոնց մեր ջորին գտնելու. բայց ինչ գտնինք, ահա /72/ տղան անդիէն վազեց մեր քով. ո՞ւր է ջորին, ո՞ւր են կապոցները՝ հարցուցինք, քիւրտերը քակեցին առին տարին՝ եղաւ պատասխանը. ազատած էինք ամէն հոգէ, ամէն մտածութենէ. չունէինք նաեւ կտոր մը հաց բերաննիս դնելու, անօթի պիտի անցընէինք գիշերը. բազմութենէն քիչ քիչ մը հաց մուրալով դրինք բերաննիս եւ նստեցանք գետինը. քիչ մը հանգստանալէ յետոյ դիմեցինք ջրոյ մօտ եւ աւելի ջուր խմելով յագեցուցինք մեր ծարաւը, յագեցուցինք մեր անօթութիւնը:

Շալվարով Քոյրեր. Պայծառին յափշտակուիլը

Խաւարը տիրած էր ամէն կողմ. ժամանակն էր ծպտուելու, օրուան ընթացքին մէջ քիւրտին ըրածը կասկածանաց մտածութեան մէջ ձգած էր զմեզ. անոր ձեռքէն ազատելու համար հնարք մը պէտք էր. մտածեցինք եւ որոշեցինք մեր ձեւը՝ զգեստը փոխել, հոգացած էինք կանխաւ շալվարներ, ուստի մեր զգեստներուն վրայէն հագանք շալվար եւ գլուխնիս ծածկած մեր կուսական [... ...][23] վար առնելով կապեցինք մէյ մէկ լաչաք. ասս հոգէն ալ ազատելէ յետոյ, մեր քով գտնուողներուն պարխաճներէն՝ ջրվէժէն բերուած ջուրը խմելով. ինկանք հոր գետնին վրայ գիշերն անցընելու. կապոց, ծրար չունէինք մեր գլխուն տակ դնելու, չունէինք բարձ. գետինը հողը քարը էր մեր ամէն բանը, անկողին վերմակ բարձ՝ գետինը հողն էր:

Յաջորդ օրը (Օգոստ[ոս] 2) արեւը ծագելուն զարմացած էր կարծես մեր հագած զգեստներուն վրայ, զարմացած էր մեր տարօրինակ ձեւին վրայ, զարմացած էինք մենք ալ մեր վրայ եւ ապշած իրարու կը նայէինք. շալվարով լաչակով քոյրեր եղած

23 Բնագրում կէս տող բաց է թողնուած:

էինք. ժողովուրդն ալ ապշած կը նայէր մեզի. ոմանք շատ լաւ ըրիք՝ կ'ըսէին, ոմանք կը ծիծաղէին. մենք ալ ստուգիւ կուշտ կուշտ կը ծիծաղէինք մեր ձեւին մեր տարազին վրայ. ինչ որ ալ ըսէին, ինչպէս որ ալ ծիծաղէին, մենք գոհ էինք մեր ըրածին վրայ: Այս ապշութեան այս ծիծաղներու մէջ, ժանտարմաները երեւնալով սկսան «Պարխանան» շարժման մէջ դնել. խառնուեցանք մենք ալ բազմութեան մէջ սկսանք յառաջ քալել, անօթի փորով. կապոց չունէինք, ծրար չունէինք որ երկայն բարակ անոնց հոգերով զբաղէինք:

Բաւական յառաջ երթալէ յետոյ, գիւղի մը մօտեցանք. շուտով մեր պահած դրամէն հանեցինք ձիապաններուն մէկուն տուինք քանի մը դահեկան որ մեզի հաց գնէ. գնաց մարդը եւ բերաւ ուզածնիս, առինք թաշկինակներու մէջ կապելով՝ մաս մը կերանք, մաս մ'ալ պահեցինք. շատերն ալ անօթի մնացած էին նախընթաց իրիկուն, անոնք ալ նոյնպէս գիւղէն հաց հոգացին եւ կերան: Այս գիւղն ալ թողլով, քալեցինք, քալեցինք, քալեցինք հասանք ուրիշ գիւղ մը, փոքրիկ գիւղ մ'էր, որուն կռնակին քիչ մ'ալ /73/ յառաջ երթալէ յետոյ դարձեալ դադար առնելու հրաման ելաւ:

Կ'անցնէինք այս գիւղերէ բայց զմեզ գիւղերու մէջ գիշերելու թոյլ չէին տար, միշտ քովերէն քիչ մը հեռանալէ յետոյ հանգիստ առնել կը հրամայէին: Այսպէս այս իրիկունն ալ դարձեալ բացօթեայ պիտի անցընէինք. ամբողջ ժողովուրդը հետզհետէ հասնելով տեղս, իրեն յարմար տեղեր բռնած էր, ետ մնացողներն ալ եկան հասան բաւական ուշ եւ դադար առին: Նստեցանք մենք ալ յարմար տեղ մը եւ թաշկինակով հացերնիս դրինք առջեւնիս եւ սկսանք ուտել. տակաւին բաւական ժամանակ կար արեւուն մարը մտնելու, մինչեւ երեկոյեան եւ մթութեան ժամանակ հունէինք, լոյս աչօք կընայինք քիչ մը հանգիստ առնել, եթէ ղին վրայ երկննալ

բաղդը՝ դժխեմ բաղդը մեզ այցելութեան չը գար: Մեր Պայծառ աղջիկը եկած նստած էր մեր քով եւ հաց կ'ուտէր, հացը կոկորդնիս հաց ստուգիւ. անդիէն ձիաւոր մէկը երեւցաւ. ո՛հ նախընթաց օրուան քիւրտն էր. բազմութեան մօտենալով ձիէն վար իջաւ, եւ խորամանկ աչքերով սկսաւ զմէկը փնտռել. մեր Պայծառին դիմագիծը միտքը պահած էր անպիտանը, հոս հոն երթալով բազմութեան մէջ շրջելով, վերջապէս աչքին զարկաւ փնտռածը. խեղճ աղջկան հագցուցած զգեստնիս չը կրցաւ խաբել գայլը. մօտեցաւ չարամիտը մեզի, Պայծառին թեւերէն բռնած սկսաւ քաշկռտել. ձիգ բռնեցինք զինքը եւ չէինք թողուր, անօրէնը, անգութը ձեռքի գաւազանով հարուած մը տուաւ մեր Քոյր Կամիլլիային եւ քաշեց անդին զՊայծառը, մօտեցուց ձիուն, վրան հանելով նստեցուց, ինքն ալ ձիուն կռնակը ցատկելով սկսաւ հեռանալ. մենք եւ ուրիշ կիներ եռեւէն սկսանք պոռալ, Պայ/74/ծառ հաստատուն կեցի՛ր հաւատքիդ կեցի՛ր, հաստատուն կեցի՛ր հաւատքիդ կեցի՛ր, լսեց թէ ոչ… վրայ, կը կանչէինք եռեւէն, լսեց թէ ոչ… հեռացած էր անպիտան քիւրտը մեզմէ դէպի գիւղ ուղղած էր ձիուն գլուխը:

Ահա աս ալ ուրիշ մտածութեան նիւթ մ'եղաւ մեզի համար. թողաթէն մինչեւ հոս տեսակ տեսակ տառապանքներ, չարչարանքներ կրած էինք, բայց տակաւին մեզմէ մէկը չէր պակսած, ահա աս ալ պատահեցաւ. կորսնցուցինք մեր ընկերակից Պայծառը եւ չը կրցանք իմանալ թէ ինչ եղաւ: Այն իրիկուն, այս գիշերն ալ, աս տխուր մտածութիւնը խանգարեց մեր հանգստեան ժամերը. հացերնիս բերաննիս մնացած էր երբ ապիկար քիւրտը այս բանը ըրաւ, թաշկինակով հացը գետին թափուած, ժողովեցինք ամփոփեցինք, կամաց ակամայ քիչ մ'ալ ուտելէ եւ մնացածը կրկին թաշկինակին մէջ փաթթելէ յետոյ, տրտմած տխրած նստեցանք քով քովի երեկոյեան եւ վերջալոյսին սպասելու: Երեկոյեան եւ վերջալոյսին սպասելու: կծկեղաւ իրիկուն, գիշերն ալ չուշացաւ,

ցանք քով քովի մթոյ ժամերն անցընելու. բազմութիւնը նոյն բանը ընելու վրայ էր եւ արդէն ճանապարհի յոգնութիւնը շատերու վրայ անուշ քուն մը բերած էր, ինկած էին գետինը աչքերնէն գոցած, խոր քնոյ մէջ:

Դարձեալ խուզարկութիւն, խուզարկութիւն

Գիշերն իւր մութ քողը կամաց կամաց ամփոփելով, խաւարին յաջորդած էր առաւօտեան սիրուն արշալոյսը եւ յետոյ ուրեմն արեւու ճառագայթները սկսած էր տաքցընել մեր կռնակը (Օգոստ[ոս] 3): Մեր Պարխանան ոտքի ելած, յառաջ շարժելու հրամանին կը սպասէր. բայց այդ հրամանէն յառաջ ուրիշ հրաման մը կար կատարուելիք, ուրիշ բան տեսնելիք ունէինք տեղս: Մերձակայ գիւղէն քիւրտեր միացած ժանտարմաներու հետ եկան եւ սկսան խուզարկութիւն ընել, այսինքն դրամ փնտռել եւ կողոպտել. նախընթաց իրիկուն այդ խուզարկութիւնը ըրած էին, կ'երեւայ որ համը բերաննին մնացած էր:

Մենք ալ զերծ չը մնացինք այս խուզարկութենէն. մեր Քոյր Կամիլլիան զգեստին մէկ անկիւնը պահած էր 15 ոսկի, գտան թշուառականները եւ առին. Sieur Marie Filomen, 40 ոսկւոյ չափ /75/ պահած էր նոյնպէս զգեստին եզերքը անկիւնները կարելով. աստ վրան ոչ մանրակրկիտ խուզարկած ժամանակին գտան պահուածները քակեցին առին. ինձի ալ մօտեցան, գրպանէս դրամապանակս հանեցի տուի իրենց, մէջը կար մանր դրամներ, որչափ ըլլալը չեմ գիտեր, պարպեցին եւ երկու երեք դահեկան մէջը ձգելով, դրամապանակս տուին ինծի. վզէս կախուած արծաթ մասունքի շղթան տեսան, հանէ՛, տո՛ւր, ըսին. շատ շատ աղաչեցի որ այս թողուն վիզս, «քաւոիքար» է ըսելով, պաղատանքս լսելի եղաւ. թողուցին զիս եւ հեռացան քովէս: Բարեբաղդաբար զգեստներուս ամէն անկիւնը չը հետազօտեցին, որովհետեւ ես ալ

պահած էի 12 ոսկի. ունեցած դրամնիս մէջերնիս բաժնած եւ պահած էինք կանխապէս:

Խեղճ կիներու վրայէն ալ առին շատ բաներ. կարծես թէ առաջին անգամ կը կողոպտուէր ժողովուրդը. միշտ քովէն բան մը կ'ելլէր, մատանի, զարդի ոսկի, արծաթ, ոսկի շղթայ եւ այլն, կը կողոպտուէր եւ դարձեալ ունէր. այս բոլոր հարստութիւնը հետը առած էր աքսորականը, այսպէս ճամբուն վրայ ցանելու ցրուելու, տաճիկ ժողովուրդը կշտացնելու համար, եւ ինքը դառնալու ըլլալու չքաւոր մուրացկան:

Այս աւազակ քիւրտերուն մէջ կը տեսնուէր մեր Պայծառը փախցընող քիւրտն ալ. սա մեր ընկերակից Քոյրերէն՝ Քոյր Ռոմելան կը փնտռէր եւ որովհետեւ զգեստը փոխած շալվար հագած եւ ժողովրդեան մէջ խառնուած էր, չէր կրնար գտնել. այս անպիտան քիւրտը քանի մ'օր խումբին ետեւէն եկաւ: Այս խուզարկութենէն՝ կողոպուտէն յետոյ, մեղսակից ժանտարմաները «խրիւին պազալը» ձայնով յառաջ քշել սկսան Պարխանան:

Բաղդին յանձնուած էինք, ոչխարի պէս ուր որ կը քշէին՝ գլուխնիս կախած կ'երթայինք. հետիոտն՝ լեռ, ձոր, զառ ի վեր, զառիվայր անցնելէ յետոյ, չորս հինգ ժամ քալելէ վերջ կրկին դադար առինք: Նստեցանք դարձեալ գետինը, օրուան մնացած մասը իրարու հետ տխուր խօսակցութիւններով անցընելէ յետոյ դարձեալ սովորականին համաձայն փռուեցանք չոր հողին վրայ, երկրորդ օրուան արեւուն բարձրանա/76/լուն սպասելով: Գիշերը առանց արկած մը պատահելու հանդարտօրէն անցնելէ յետոյ արշալոյսը ոտքի վրայ ողջունելու արժանի եղած էինք. ժողովուրդը բաւական ժամանակ ունեցած էր հանգստանալու, ուստի կանուխէն ոտքի ելած կը սպասէր յառաջ քալելու:

Յառաջ շարժելու հրամանը եկած էր դարձեալ խուզարկութեամբ. քանի մը

քիւրտ եւ ժանտարմաներ մտած էին թշուառ ժողովրդեան մէջ եւ խուզարկութիւններ կ'ընէին. ինչ որ կրցան գտնիլ առնելէ կողոպտելէ յետոյ ազատ թողուցին, քալել հրամայեցին:

Այսօր ալ քանի մը ժամ ճամբայ քալելէ յետոյ կէսօրն անցած էր, գետի էլ քով դադար առինք. ոչ այնչափ հեռուն կը տեսնուէր գիւղ մ'ալ. մեզ համար մէկ կողմանէ մխիթարական էր, կրնայինք քիչ մը հաց գնել եւ անօթութիւննիս յագեցընել. բայց միւս կողմանէ աւելի լաւ կը համարէինք հեռու ըլլալ գիւղերէն, որովհետեւ գիւղացիները զմեզ տեսնելով աչքերնին հարիւր բացած կողոպուտի տենչանքով մեր շուրջը կը լեցուէին, բայց ինչ կրնայինք ընել, մեր ձեռքը չէր ուզած տեղերնիս դադար առնիլ, աքսորականը կամք չունէր:

Գետին եզերքը իւրաքանչիւր ոք իրեն յարմար տեղ մը ընտրելէ յետոյ, հաց ուտելիք ճարելու ետեւէ եղաւ, արդէն սկսած էին քիւրտ կիներ, աղջիկներ գալ եւ մեր շուրջը դառնալ, հետաքրքիր աչքերով կը դիտէին զմեզ: Կիները ունէին զարդի «Ղազի» անուանեալ ոսկիներ. ուրիշ դրամ չէր մնացած քովերնին հաց գնելու համար: Բարի էր այդ քիւրտ կիներու գալուստը. կամաց կամաց մեր խումբին կիները բարեկամացան անոնց հետ, եւ սկսան իրենց Ղազի ոսկիները մանր դրամի փոխարէն փոխել, որով կրցան ուտելիք գնել, նոյն իսկ այն կիներու ձեռքէն:

Մենք ալ գնեցինք մեզ համար կարեւոր ուտելիքը: Այո՛, անհրաժեշտ պիտոյքը հոգալէ յետոյ, խեղճ ժողովուրդը, ինչպէս մենք եւս, օրերէ ի վեր ճերմկեղէն չէինք փոխած, չունէինք ալ. ո՜հ փոշիներու, աղտոտութեանց մէջ ծածկուած էր մարմիննիս, աղտոտած, ոջլոտած շապիկնիս սեւացած բոլորովին, մոմլաթի պէս կարծրացած կը տանջէր զմեզ. գետին ջուրը օգտակար ըլլալու էր. /77/ ժողովուրդը, րապէս գործածելու էր. /77/ ժողովուրդը, մենք եւս, սկսանք հանել մեր ներքին

զգեստները եւ լուալ, գետինը փռելով չորցընել. մինչեւ իրիկուն ժամանակ կար, արեւը՝ ջերմ արեւը շուտով կը չորցնէր գետինը փռուած լաթերը, որով մէկ երկու ժամէն կրցանք դարձեալ հագնիլ մեր հանածները: Եփրատայ մէկ ճիւղն էր, որուն եզերքը շարուած գործք կը տեսնէր թշուառ ժողովուրդը. չը կար տաշտ, չը կար օճառ, ափանց մանր մունր քարերը տաշտի տեղ բռնած էին, էշերայ տիղմը ցեխը օճառի ծառայութիւնը կը մատուցանէին:

Այսպէս մեր վրան գլուխը մաքրելով անցուցինք այս օրուան ճամբորդութեան մնացած ժամանակը: Քիւրտ կիներու հետ խօսակցութեանց բռնուելով, հարցուեցաւ անոնց թէ բան մը գիտեն, ինչ կը խօսուի, Ձեզմէ շաբաթ մը ո՞ւր պիտի երթանք...: Ձեզմէ շաբաթ մը յառաջ՝ անցան այս տեղէն երկու շաբաթ յառաջ՝ անցան այս տեղէն աքսորականներ, Ուրուրիշներ ալ, ուրիշ աքսորականներ, Ուրֆա կ'երթային, ըսին, դուք ալ անտարակոյս հոն պիտի երթաք՝ աւելցուցին. որոշ կոյս հոն պիտի երթաք եւ ի՛նչ կրնային գիտբան մը չէին գիտեր եւ ի՛նչ կրնային գիտնալ. ժանտարմաները՝ անտարակոյս մեծերուն հրամանին համաձայն, հոս հոն կը քշէին զմեզ:

Այսպէս մեր զբաղած միջոցին պայծառ տաք արեւն ալ իր օրական ընթացքը կատարած, հորիզոնին կոնակը մտնելու կը պատրաստուէր. քիչ յետոյ ամառնային հրաշեկ գունդը թողլով իր եդին վերջալոյսը աներեւոյթ եղաւ մեր աչքերէն. վերջալոյսն ալ իր պաշտօնը կատարած տակաւ առ տակաւ տեղի տուաւ գիշերուան մութին. բազմութիւնն ալ յոգնած, նստեցաւ, երկնցաւ, փռուեցաւ չոր գետինը, գիշերուան հանգիստը վայելելու:

Եփրատի զոհերէն

Գիշերն առանց պատահարի անցած էր (Օգ[ոստոս] 5, 6). երկրորդ օր ճամբայ ելլելու բաւական սպասելէ յետոյ, լուր եկաւ, որ այսօրս հոս պիտի մնանք, յառաջ պիտի չերթանք: Օր մը ամբողջ ինչ կրնար ընել ժողովուրդը եթէ ոչ գետին եզերքը

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

վեր վար շրջիլ, նստիլ հանգչիլ եւ դարձեալ բաներ մը լուալ ջրոյ մէջ. մերձակայ գիւղէն ուտելիք գնել եւ ժամանակ անցընել: Այսպէս ալ ըրաւ...

Բայց /78/ աւելի լաւ էր բնաւ գետին եզերքը չը շրջիլ, աւելի լաւ էր հեռուէն դիտել միայն ջրոյ սահիլը եւ չը մերձենալ, չը հետեւիլ, չերթալ գետին երկարութեան. ո՜ ահռելի տեսարան, ո՜ գետին վարի կողմերը, եզերքը մարմիններ կը տեսնուէր, այո՛ գետափունքը տեսնուեցան երկու երեք ո՜հ չորս... մարդու դիակներ. մէկուն սրունքը միայն ջրոյ մէջ, միւսին բազուկները, երրորդը կիսով չափ տիղմերուն մէջ, չորրորդը ուռած... սոսկալի զարհուրելի տեսարան. ի՛նչ կըրնային ըլլալ. եթէ ոչ Եփրատի զոհերն. ինչ կըրնային ըլլալ, եթէ ոչ սպանուած գետը նետուած Հայ աքսորականներու մնացորդները. ի՛նչ կրնային ըլլալ եթէ ոչ Հայ այր մարդկանց դիակներ, ջրերու հոսանքէն մինչեւ հոն քշուած եւ գետափը նետուած. ո՜հ եթէ քիչ մ'ալ ջրոյ ընթացքին հետ վար վար երթայինք, ինչե՞ր պիտի չը տեսնէինք. սակայն այդ դիակները տեսնողը փոխանակ աւելի մերձենալու մօտէն դիտելու, աւելի վար հեռուները երթալու, զանոնք նշմարածին պէս կարի ոչ դարձուցած կը փախչէր կը հեռանար այն տեղէն: Այսու ամենայնիւ չը հաւատալով սարսափահար տեսնողներու ըսածին, մենք ալ ուզելով ականատես ըլլալ գոնէ հեռուէն, քայլերնիս ուղղեցինք դէպի գետին վարերը, տեսանք չը տեսանք իսկոյն ետ դառնալ աճապարեցինք: Նախընթաց օրերուն մէջ տեսած էինք ձորի մը մէջ մարդու դիակներ, մեր աչքին չէինք ուզեր հաւատալ եւ վերջինը կը կարծէինք, ո՜ կան եղեր ուրիշներ ալ այդ բաղդին վիճակած. տեսածներէս վերջինը չէր:

Օրուան մէկ մասը այս տեսարաններուն վրայ խօսելով անցուցինք. մէկ մասն ալ քիւրտերու կնիկներուն հետ: Գիւղացի քիւրտ կիները տեսնելով որ կրնան բազմութենէն դրամ շահել ուտելիք ծախելով. մէկ երկու ոչխար մորթած էին: Օրեր անցած էր խեղճ ժողովուրդը ինչպէս մենք ալ, բերաննիս միս չէինք դրած. ուրախութեամբ գնեցինք կիներու բերած միսը, որոնք նախ բերին կաւէ ամաններ, կրակ վառելով, տարինք ամանները քարերու վրայ եւ կերակուր եփել սկսանք: Աս ալ ուրիշ տեսարան մըն էր:

Գետին երկայնութեան եզերքը բոցերուն ծուխը /79/ կը բարձրանային դէպի վեր, փոքրներն էին՝ որոնք մինչեւ այս կողմերն ապրելու բաղդն ունեցած էին՝ կրնային զուարճանալ այս տեսքէն, կը վազէին աստին կը վազէին անդին, խռխներ, անասնոց չոր աղբի կտորներ փնտռելով՝ ժողուելով կը բերէին բոցին մէջ նետելու. ծուխերը թանձր սաստիկ ընելու: Ով որ շուտով կրցած էր կրակ վառել, շուտով ալ իր ամանին մէջ ջարդած մանրած միսը եփուած կը գտնէր. եւ առանց սպասելու կը հանէր եւ կ'ուտէր հացով. միւսներն ալ իրենց կարգին մէկդի առած էին կրակի վրայ դրած ամաննին. մենք ալ նոյնպէս մեր գնած միսը եփելէ յետոյ՝ նստեցանք, մաս մը կերանք, մաս մ'ալ պահեցինք յաջորդ օրուան համար:

Այսպիսի ահռելի տեսարանով եւ ուրիշ զբաղմունքներով անցուցինք այս օրն ալ եւ երկու օր գետափիս քովն անցընելէ յետոյ, երրորդ օրը (Օգոս[տոս] 7) կրկին սկսանք յառաջ քալել: Ո՜հ անվերջանալի շարժում... գացինք յառաջ, յառաջ, քիչ մը հեռացանք գետին քովէն, գացինք եւ ահա հեռուէն ջրոյ ճառագայթներու ցոլացում մը նշմարեցինք, դարձեալ գետ մը, քալեցինք, քալեցինք եւ մօտեցանք անոր. մեծն Եփրատն էր որ հպարտութեամբ կը սահէր յառաջ: Գետին քովերը դադար առնելու հրաման տրուեցաւ ժանտարմաներու կողմանէ, հնազանդեցաւ ժողովուրդը եւ կեցաւ հասած տեղը:

Քիչ մը հանգիստ առնելէ յետոյ ոմանք սկսան աւելի մօտենալ գետին. յանդգնեցան նաեւ գետափը կոխել, ո՜հ կարծես պատիժ էր իրենց յանդգնութեան... ի՛նչ տեսնին՝ դարձեալ մարդու դիակներ. ափանց վրայ հոս հոն գտնուած քարերուն վրայ կը նշմարուէր նաեւ արեան հետքեր. մենք ալ ականատես եղանք այդ կարմիր կարմիր արեան բիծերուն. ո՜հ գիշերը... կամ մեր հոս հասնելէն քանի մը ժամ յառաջ պատահած պիտի ըլլար այդ քստմնելի վայրագութիւնը, այդ ոճիրը, որովհետեւ մէկ երկու ժամ յետոյ տեսնուեցաւ որ քարերու վրայ եղած արեան կարմիր բիծերը ջուրէն մաքրուած սրբուած, անհետ եղած էին:

Ո՜ գիտէ որ տեղէն էին այդ զոհ գացողները, ո՛ գիտէ որուն սիրելիները. Եփրատ, Եփրատ, դուն ալ Հայուն արեան ծարաւի՞ մնացած էիր... դուն ալ համարձա/80/կեցար այդ զարհուրելի ոճրագործութեանց, մարդասպանութեանց ընկեր ըլլալ, ընդունելով թշուառներու անշնչացած մարմինները քու ծոցդ. դու կը սահիս կ'երթաս, բայց քու զոհերուդ յիշատակը անմոռանալի պիտի ըլլայ. այս պիտի յիշուի ցմիշտ «Եփրատիդ Զոհերը»:

Երկու օր Եփրատի քով. Օրիորդներու յափշտակութիւն

Այս տեսարանին ըրած ազդեցութեան ներքեւ պիտի անցընէինք գիշերը գետիս այս կողմը եւ յաջորդ օրը պիտի անցնէինք իւր վրայէն անդին. ուստի ամէն մարդ չոր գետին, չոր տեղ մը փնտռելու ետեւէ եղաւ, թաց էր գետինը, ամէնէն չոր տեղն ալ խոնաւ. կապոց ունեցողը՝ կապոցը գետին դրած կը նստէր, ուրիշները ոտքի վրայ, ոմանք ալ քիչ մը աւելի հեռացած նստած գետին հացերնին ձեռքերնին ուտելու զբաղեցան: Այս զբաղմունքներուն եւ օրուան լոյսին յաջորդող գիշերը նոյն դիրքին մէջ ստիպեալ պիտի անցընէինք. այս ինքն խոնաւ տեղերու վրայ նստելով կծկտելով: Սակայն այս վիճակին մէջ անգամ գիշերն առանց արկածի չը թողուց զմեզ. հազիւ թէ խոնաւ գետնին վրայ տարածուեցաւ, ժանտարմա, քիւրտ, ձեռքերնին ճրագ բազմութեան մէջ սպրդեցան մտան, այր մարդ սկսան փնտռել. մօտեցան մեզ ալ, որ նստած էինք խոնաւ գետնոյն վրայ եւ միտ կը դնէինք անցած դարձածին, ճրագը երեսներուս դէմ տուած սկսան դիտել զմեզ, ծիծաղաշարժ հետազօտութիւն, մեր Քոյրերէն միոյն Քոյր Իսկուհին երեսին վրայ մազ նշմարեցին, իրօք կինը քիչ մը մազօտ էր, դուն այր մարդ մըն ես ըսին, եկուր մէկ կողմ, այր մարդու դիմագիծ ունիս, ընչացքդ կը վկայեն՝ ըսին. ծիծաղել պէտք էր սուգիս, բայց ծիծաղելու ժամանակ չէր. լեզու թափեցինք մինչեւ որ կրցանք համոզել թէ կարծածնին սխալ է. վերջապէս համոզուեցան եւ թողուցին հեռացան մեզմէ: Ի՛նչ օգուտ միայն մեզմէ հեռանալնին, ժողովրդեան մէջէն բոլորովին պէտք էին հեռանալ. սակայն որսերնին չըրած չէին կրնար հեռանալ անպիտանները, այր մարդ չը կար, բայց այդ պատրուակով մըն էր, մտքերնին չար դիտումէն վատ էր. խումբին մէջէն ճրագի լուսով կիներէն /81/ կամ օրիորդներէն գեղեցիկները զատելով առին տարին:

Այս քաներորդ անգամն էր որ ատոնք եւ ատոնց նման անզգամ անօրէն մարդիկ բաժնեցին սիրական սիրականէ, ծանօթ, ազգական, բարեկամ իրարմէ եւ տարին իրենց գիւղերը. վկայ միայն կը հանդիսանար մութ գիշերը. հապա մեր ետեւէն եկող «Պարխանաներուն» ով գիտէ ինչեր չըրին: Դարձեալ տխուր եւ դառն՝ սեւ ու մութ մտածութիւններ պաշարեց մեր ամէնուն վրայ. այս դառն մտածութեան ներքին թաց ու խոնաւ գետնին վրայ գիշերն անցընել էր, մեր վարձքը եւ ոչ այլ ինչ. ո՛ սակայն ներքին մտածութիւնները բաւական չէին, արտաքուստ ալ կարծես աւելի սաստկօրէն կը նեղէին մեր

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

մարմինը խայթող մժղուկներու խումբերը... ո՜հ, երբ պիտի լուսընկայ, էր մեր հառաչանքը. մեր հառաչանաց մեր տենչանքին չէր նայեր սակայն բնութիւնը... անցան ժամերը եւ վերջապէս առաւօտեան լոյսը կրկին տեսնելու բաղդը ունեցանք:

Տխուր գիշերուան յաջորդող երկրորդ օրը (Օգոս[տոս] 8) տեղերնիս փոխելու՝ յառաջ երթալու նշան մը չէր երեւար, չէին երեւար մեր վրայ՝ հսկող ըսեմ թէ չարչարող ժանտարմաները. չէին երեւար վատերը, օր մըն ալ հոս թողուլ կ'ուզէին զմեզ, եւ իրօք թողուցին. մնացինք այս օրս ալ հոս ընկեր ըլլալով Եփրատին, ոչ թէ սահող անցնող ջրերուն, այլ ընկեր՝ իր ծոցը առած պահած թշուառ աքսորականներու:

Սակայն որչափ կ'երկարէր մեր ճանապարհորդութիւնը, այնչափ աւելի կը սաստկանար տառապանքը, վիշտը: Քիւրտերուն, ժանտարմաներուն ժողովրդեան մէջէն կիներ, օրիորդներ, աղջիկներ զատելնին տանելնին բաւական չէր. ուրիշ կիներ ալ տառապանաց չը տոկալով, անձամբ կը բաժնուէին խումբէն եւ կ'երթային գիւղերը տաճիկներու քով: Նոյն բանը կրկին տեղի ունեցաւ այսօրս. քանի մը կիներ թողուցին իրենց վշտակից ճանապարհորդակից ծանօթները եւ գացին մերձակայ գիւղը, իրենք զիրենք յանձնեցին քիւրտերու. գացողներէ բնաւ տեղեկութիւն մը չէինք կրնար առնել յետոյ:

Այս ցաւալի դէպքերէն զատ, ուրիշ մտածութեան արժանի՝ զարմանալի յանկարծական տեսարան մը պարզուեցաւ մեր առջեւ: Կէս օրն անցած էր, Եփրատին /82/ ափունքին մօտեցած էինք եւ կը դիտէինք անոր հանդարտօրէն յառաջ սահիլը, եւ ահա ջրոյ մէջ մարդ տեսանք, տարիքն առած մէկը կ'երեւար, զգեստով կը քալէր գետին մէջտեղէն, մերթ կը ծածկուէր բոլորովին գետին տակը, մերթ գլուխը դուրս հանած յառաջ կ'երթար. առանց մերձենալու ափանց կամ դուրս եզերքը ելլելու, ջրոյ հոսանքն իրեն ուղղութիւն ըրած կ'երթար ալիքներուն հետ. ապշած միանգամայն սարսափած աչքերնիս կրկին բացած կը նայէինք:

Ո՜հ, անտարակոյս աքսորական մէկն էր, փախած անգութ ձեռքերէ, կամ այն անողորմ ձեռքերէն գետը նետուած էր, որ սակայն կրցած էր ապրիլ ջրոյ մէջ եւ երկիւղը սիրտը՝ ջրոյ մէջէն քալելով, ապահով տեղ մը կ'ուզէր անտարակոյս ցամաք ելլել եւ կեանքը փրկել: Բայց թէ կրցաւ փրկել, ազատիլ եւ տեղ մը դուրս ելլել, չը կրցանք տեսնել. ալիքներու հետ հեռացած էր մեր տեսութենէն. հեռացած էր մեզմէ, թողլով զմեզ ապշութեան մէջ. անտարակոյս ինքն ալ տեսաւ զմեզ եւ երկիւղէն մի՛ գուցէ մատնուի ձեռք իյնայ, չուզեց մեր գտնուած ափունքը դուրս ելլել, այլ ազատ առանձին տեղ մը: Օր նոր, տեսարան նոր, օր նոր, արկած նոր կը բացուէր մեր առջեւ կը պատահէր մեզի: Այս օրս ալ անցաւ ցաւալի դէպքերով եւ զարմանալի տեսարանով:

Լաստափայտի վրայ

Յաջորդ օրը (Օգոստ[ոս] 9) Եփրատը պիտի անցընէինք. եւ ահա առաւօտեան արշալոյսին հետ երեւցաւ գետին վրայ լաստափայտ մը, քիչ յետոյ եկաւ ուրիշ մ'ալ, եղան երկու լաստափայտ. բոլորովին եզերքը չէին մերձեցած, պէտք էր բաւական տեղ ջրոյ մէջէն քալել, մերձենալ անոնց եւ ապա ելլել վրանին: Եւ ահա ժանտարմաները սկսան կարգաւ յառաջ քշել բազմութիւնը դէպի լաստափայտերն. իւրաքանչիւր լաստափայտ 40 հոգիէն աւելի չէր առնուր, ժողովուրդը սկսաւ՝ ոմանք բոբիկցած, ոմանք զուլպաներով շրջազգեստնին վեր առած՝ ջրոյ մէջ մտնել, քալել եւ լաստերուն վրայ ելլել: Մենք ալ կ'ուզէինք շուտով երթալ եւ տեղ բռնել, ուստի ժանտարմային միոյն ձեռքը դրամ /83/ սղմեցինք որ շուտով զմեզ անցընէ. անպիտանը դրամը առաւ եւ ոչ հոգ տարաւ:

Լաստերը լեցուած էին, շարժեցան դէպի գետին միւս կողմը, վրայինները ցամաք ելան, լաստերը դարձան եկան ասդին. վերջապէս կարգը մեզի ալ եկաւ, շարժեցանք յառաջ. մինչեւ ծունկներնիս ջրոյ մէջ, մօտեցանք լաստին եւ զիրար բռնելով, Քոյր Կամիլլիան ծռած վրան կոխելով ելանք լաստին վրայ, յետոյ իրեն ձեռքերէն բռնելով քաշեցինք վեր: Մեր լաստափայտն ալ լեցուեցաւ, այլեւս տեղ չունէր, կային վրան 6-7 քիւրտ, որոնք սկսան երկայն փայտերով քշել յառաջ լաստափայտը, բռնած փայտերնէն ջրոյ մէջ յատակը մղելով եւ յառաջ քշելով: Բայց հազիւ թէ քիչ մը յառաջ քշած էին, թողուցին իրենց պաշտօնը, կիներու մէջ մտան եւ սկսան վրանին խուզարկել, աս ալ իրենց գլխաւոր պաշտօններէն մին էր:

Ես ալ քովս պահած էի 20 ոսկի, վախնալով որ մի գուցէ իմ վրաս ալ խուզարկեն եւ գտնեն, քովս գտնուող, ցնցոտի հագուած կնոջ մը տուի, լաթի մէջ փաթթած որ պահէ, սա գաղտնի կերպով ձեռքէս առաւ տուածս, բայց անճարակութեամբ ալ զգեստին մէկ կողմը խոթած պահուն քիւրտը տեսաւ. ի՞նչ է այդ, ըսելով մօտեցաւ կնկան եւ գտաւ առաւ 20 ոսկին: Ուրիշ քիւրտ մը մօտեցաւ նախ մեր Քոյր Իսկուհիին վրան խուզարկելու եւ առանց սպասելու որ Քոյրը իր զգեստին կոճակները բանայ, հանեց մէջքէն դանակը եւ զգեստը կուրծքէն պատռեց հետազօտեց. բայց բան մը չը կրցաւ գտնել. չը կրցաւ գտնել 15 ոսկին, որ Քոյրը պահած էր զգեստին մէկ կողմը: Գրեթէ ժամ մը կեցանք ջրոյ վրայ, մինչեւ որ խուզարկութիւննին աւարտեցին եւ ապա քշեցին լաստը գետին միւս կողմը: Ափանց հասնելէ վերջն ալ չէին թողուր վար իջնալ ցամաք երթալ, սկսան այս քիւրտերը ամէն մէկին երկերկու դահեկան պահանջել, ապա թէ ոչ դուրս չենք թողուր կ'ըսէին. ինչ պէտք էր ընել, աչքերնուն առջեւ գրպաններէս կամ պահած տեղերնէս դրամ հանել վտանգաւոր էր, տեսնելուն պէս ամբողջ պիտի կողոպտէին, կորզէին, ուստի չունինք ըսինք, մեզմէ յառաջ դուրս ելլողներէն կ'առնունք՝ կուտանք, ըսինք. վերջապէս լաստափայտէն վար իջանք եւ դարձեալ ջրերու /84/ մէջէն քալելով ցամաք ելանք եւ հոն գտնուողներէն դրամ առնելով տուինք լաստափայտին վարձքը:

Մահը ինկած էր մեր աքսորեալներուն ետեւէն, նոյն իսկ Եփրատի ջրոյն վրայ, եւ ըրաւ իր շահը. մեր լաստափայտէն յառաջ գացող լաստին կռնակը կառչած էր կին մը, անպիտան քիւրտերը չէին սպասած որ խեղճ կինը կարգաւորեալ վրան ելլէր եւ նստէր... յառաջ քշած էին լաստը, դժբաղդ կինը՝ կ'երեւայ թէ զօրաւոր չէր կրցած բռնել լաստափայտին ետեւը, գետին մէջտեղերը սահեցաւ ձեռքը եւ ինկաւ ջրոյ մէջ. հոգ ընող չը կար բնաւ. ջրոյ հոսանքը քշեց հեռացուց զինքը լաստափայտէն, գնաց ու գնաց դժբաղդ կինը. կիները հառաչելէ շատ ուրիշ բան չէին կրնար ընել. ամէն մարդ իր կեանքը ազատելու հոգերու մէջն էր:

Մեր լաստը եւ մեզմէ յառաջ գացողը՝ ժողովուրդը ցամաք հանելէ յետոյ, դարձան կրկին գետին միւս կողմը, ուրիշներն ալ անցընելու. այսպէս երթալով գալով ամբողջ օրը այս գործողութեամբ անցաւ: Ժանտարմաներէն ոմանք ձիով, ոմանք լաստով, ձիով եկողները մէյ մը աջ մէյ մը ձախ կ'երթային կուգային եւ հրամաններ կուտային. լաստերու վրայ եկողները նոյնպէս կուգային կ'երթային, կարգաւ ժողովուրդը փոխադրելու. թշուառականները կը տեսնէին պատահած դժբաղդութիւնը եւ քիւրտերու ըրածը, սակայն բնաւ հոգերնին չէր. մանաւանդ ոմանք՝ անգութներ՝ խարազան ձեռքերնին, մէկուն մէկալին զարնելով լաստերուն վրայ յառաջ կը մղէին ժողովուրդը: Վերջապէս ամէն մարդ անցաւ գետին միւս կողմը, օրն ալ անցած էր, արեւն հանդիպատես եղած այս տեսարանին կը պատրաստուէր

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

մարը մտնելու. վրանիս թրջած, արեւուն վերջին ճառագայթներուն ներքեւ քիչ մը չորցընելէ յետոյ, երեկոյեան մնացած մասը եւ ապա գիշերը Եփրատիս երկրորդ կողմը անցընել պատրաստուեցանք:

Սակայն գիշերը բոլորովին իւր մութ քողը տակաւին մեր դժբաղդներուն վրայ չը տարածած, շշուկ մը տարածուեցաւ բազմութեան մէջ, դարձեալ վրանի պիտի խուզարկեն, մինչեւ բոլորովին պիտի մերկացնեն՝ ձայները լսուեցան: /85/ Ժողովրդեան ոմանց քով տակաւին դրամ կար, մեր քով կը գտնուէր 15 ոսկի, պէտք էր աներեւոյթ ընել, պահելու գիւտ մը, հնարք մը, տեղ մը սկսանք մտածել. գետինը թաղել չէինք կրնար, միշտ շարժման մէջ կը գտնուէինք, տեղը կրնայինք մոռնալ. աս մտածեցինք, ան խորհեցանք, վերջապէս կլլելու մեր աղիքներու մէջ թաղելու յանդգնութիւնը ունեցանք: Մէկը կ'ըսէր ես չեմ կրնար կլլել, միւս՝ նոյնպէս ես չեմ կրնար կլլել, կ'ըսէր. ես առի ոսկի մը եւ գաւաթ մը ջուր՝ բերանս նետեցի, խմեցի վրան ջուրը եւ կլլեցի, կլլածս բաւական ծանրութիւն տուաւ սրտիս, ստամոքսիս, կտոր մը հաց դրի բերանս ծամելով կլլեցի հացն ալ, այս ըրած յանդգնական գործքէս քաջալերուած, հետզհետէ կլլեցի 7 ոսկի: Կլլեց նաեւ Քոյր Ռոմելան 7 ոսկի, կար մեր մօտերը կին մը, որ նոյնպէս կլլած էր մեզմէ գաղտնի 6 ոսկի, յետոյ ուրեմն վստահութեամբ կը պատմէր մեզ. ո՛ գիտէ քանիներ այս հնարքը բանեցուցին:

Ժողովրդեան մէջ տարածուած շշուկը բարեբաղդաբար իրական չեղաւ. գիշերը անցուցինք նախընթաց գիշերուան պէս խոնաւ ու թաց տեղերու վրայ, միայն այն տարբերութեամբ որ այս կողմը, հոս հոն քարի կոյտեր, մեծկակ քարեր գտնուելով կրցանք անոնց վրայ նստիլ կամ իբր բարձ գործածել զանոնք: Կար նաեւ տարբերութիւն մը, մեր Պարխանան երթալով պակսած նուազած էր, ինչպէս տեսանք տեղ տեղ քիւրտեր վրանիս յարձակելով օրիորդներ, աղջիկներ փախցուցին, շատ մը կիներ ալ անձամբ, կամովին բաժնուեցան խումբէն, տառապանաց չը կարենալով տոկալ, գացին քիւրտերու գիւղերը եւ անոնց յանձնուեցան:

Ասոնցմէ աւելի սոսկալին կար զոր մինչեւ ցայս վայր յիշատակել զանց առած էի. այս սոսկալին էր... մինչեւ Եփրատիս այս կողմն անցնելնիս, ճամբուն վրայ, ձորերու մէջ, լերանց վրայ, մանաւանդ երբ թշուառ ժողովուրդը սկսաւ հետիոտն յառաջ քալել, մայրեր անտանելի շոգէն եւ քալելէն չարաչար յոգնած, իրենց գրկի զաւակները կամ մանուկները չը կրնալով շալկել, չը կրնալով տանիլ կը թողուին ճամբուն վրայ... Ո՜հ, ինչ աղիողորմ տեսարաններ էին: /86/ Մայր... մայրիկ... կ'աղաղակէր լեզու ելած մանուկը, բայց խլցած էր մօր ականջը, կամ չէր ուզեր լսել եւ որուն հոգն էր. խեղճ փոքրիկներու տկար ոտքերը արդէն յոգնած, մայրերնին ալ երբ չէին ուզեր լսել, կը նստէին ճամբուն վրայ, անտարակոյս յոգնածութենէ քուն ալ վրայ կը հասնէր եւ այնպէս կը մնային ճամբուն վրան եւ ի՞նչ կ'ըլլային յետոյ... ո՜հ, յետոյ, իրենց մարմինը հողին յանձնող անգամ չէին ունենար քովերնին. հապա գրկի մանուկները, որոնք իրենց մօր գրկէն, իրենց մօր ձեռօք հոս հոն՝ քարի մը կռնակը վար կը դրուէին... ի՞նչ եղան. պահապան հրեշտակնին ունէին իրենց քով, յանմեղ հոգինին աւանդած ատեննին:

Ասոնցմէ շատ ճամբուն ընթացքին վրայ մեռնող մանուկներու թիւը անպակաս էր. որոնք՝ քիչ մը հողը քերելով մէկդի առնելով կը թաղուէին իրենց մօր կամ ծանօթներու ձեռօք. միթէ չը մեռան մեծեր, հիւանդոտներ, տկարներ ալ: Այսպէս մահուան դառն մանգաղը ինչպէս տառապանաց, վշտաց արհաւիրքը միացած իրարու հետ մեր Պարխանային թիւը պակսեցուցած էին, թող տուր քիւրտերու, ժանտարմաներու ձեռօք պակսածները: Ահա մինչեւ Եփրատիս երկրորդ կողմը անցնելնուս մեզ պատահածները եւ դեռ ինչեր պիտի պատահէին երկրորդ կողմէն սադին, միայն նախախնամութիւնը գիտէր:

Եփրատի երկրորդ կողմը. Նոր աքսորականներ

Սոյն գիշեր քարերու վրայ կամ գետինը հանդիստ առնելէ ետեւէ եղած էինք. գիշերային ժամերը իրենց սովորական ընթացքնին կատարելէ յետոյ, արշալոյսին տեղի տուած էին. յետոյ ուրեմն արեգակը բաւական վեր բարձրանալէ զկնի ճամբանիս շարունակել սկսանք (Օգոս[տոս] 10): Զուն այլեւս կորսնցուցած էր բոլորովին իւր կարգն ու կանոնը. յոգնած էին օրերէ ի վեր շարժման մէջ եղող ոտքերը, յոգնած սրունքները. ով որ զօրութիւն ունէր կը քալեր յառաջ կ'երթար, իսկ տկարը կը մնար ետ, հազիւ քաշքշելով ոտքերը յառաջ կը շարժէր, այսպէս կը բաժնուէինք իրարէ եւ հազիւ տեղ մը դադար առնելէ յետոյ կամ երեկոյեան զիրար կը գտնէինք:

Այսօր հազիւ մէկ ժամ քալեցինք, Եփրատին քովերը դար/87/ձեալ դադար առինք. եւ մինչեւ իրիկուն անցուցինք դադար առած տեղերնիս: Նախընթաց երկու գիշերուան անցուցած թաց եւ խոնաւ տեղը չը կար գոնէ, առաւօտ կանուխ էր գետինը հանդիստ կրնայինք երկննալ գետնի վրայ եւ այնպէս ալ ըրինք. չորցած հացի կտորներով քիչ մը անօթութիւննիս յագեցընելէ յետոյ, փռուեցանք գետին գիշերային հանգիստը վայելելու: Ժողովրդեան կապոցներու մէջ ունեցած հացը սպառած էր, շատերը իրարմէ կը մուրային եւ նոյն իսկ կը գողնային, կենաց՝ ապրելու պայքարը ամէն բան ընել կուտար. մեր կերակրոյ ծրարն ալ գիշերս աներեւոյթ եղաւ մեր քովէն. երբ արթընցանք չը կար ծրար, չը կար հաց:

Աւազին վրայ մեր խոնջած անդամները բաւական զօրացած կ'երեւային, որովհետեւ յաջորդ օրը (Օգոս[տոս] 11), երբ հրաման տրուեցաւ յառաջ քալելու, ոտքերնիս լաւ կը շարժէր, բազմութիւնն ալ աշխուժութեամբ կը քալէր: Քանի մը ժամ քալելէ յետոյ դարձեալ Եփրատին մօտերը դադար առինք:

Երեկոյեան տակաւին երկնից կամարին վրայ փայլող հրաշեկ գնդակը իւր երեւսը մեզմէ չը ծածկած, նոր սպառնալիքի մը հանդիսատես եղաւ, ժանտարմաները տեսակ մը կողոպուտի հնարք մտածելով, մտան Պարխանային մէջ եւ սպառնալիքներ սկսան ընել. 200 ոսկի պէտք էք տալ որ զձեզ Ուրֆա առաջնորդենք, կ'ըսէին. եթէ ոսկիներ չունինք, չունինք, չունինք ըսաւ ժողովուրդը, արդէն ամէն բան կողոպտեցին, առին տարին, բան մը չը մնաց. գտէք տուէք՝ ըսին եւ հեռացան, կ'երեւայ թէ համոզուեցան որ այլեւս բան չունէր ժողովուրդը, անոր համար առանց շատ պնդելու թողուցին զմեզ, այսու ամենայնիւ սպառնալիք էր. ժողովուրդը բաղձալով օր յառաջ որոշ եւ վերջնական տեղ մը հասնիլ, անոնց հեռանալէն յետոյ իրարու մէջ 70 ոսկւոյ չափ գումար մը հաւաքեցին ի հարկին ժանտարմաներու ձեռքը տալու. այս զբաղմունքով անցան երեկոյեան ժամերը եւ սկսան գիշերային ժամերը:

Կ'անցընէինք օրերն, կ'անցընէինք գիշերներն, այս գիշերն ալ անցած էր: Յաջորդ օրուան (Օգոս[տոս] 12) արեւուն ընթացքին հետ մենք ալ սկսանք կրկին մեր ընթացքը: Դէպի Ուրֆայի կողմը յառաջ կը շարժէր բազմութիւնը, բաւա/88/կան յառաջ երթալէ յետոյ կամ ճամբան կորսնցուցին զմեզ առաջնորդողները եւ կամ ուրիշ անծանօթ պատճառի մը համար, վերստին ճամբուն ուղղութիւնը փոխելով, եկանք կրկին Եփրատի մօտերը, որմէ բաւական հեռացած էինք եւ դադար առինք:

Սրտաճմլիկ տեսարան մը տեսնելու եկած էինք. սոյն տեղ՝ Եփրատի այս կողմը հանդիպեցանք 20 տունէն աւելի Խարբերդի շրջակայ գիւղերէն աքսորուած Հայ գիւղացիներու: Ո՜հ, ի՜նչ արգահատելի վիճակի մէջ էին այդ թշուառ արարածները,

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

զգեստնին պատառ պատառ կախուած
վրաններնէն, ոտքերնին՝ ոմանցը բոբիկ, ո-
մանցը միայն գուլպայ, ոմանցը կտոր
կտոր լաթերով չորերով փաթթուած, արե-
ւու տապէն նստած էին գետինը. ո՜հ, երբ
զմեզ տեսան, տեղերնէն վեր ցատկելով
վազեցին մեր առջեւ, տղու պէս սկսան լալ.
ո՜հ, սակայն մենք ալ անոնց ունեցած վի-
ճակէն վար չէինք մնացած, մէկ խօսքով
նման զնման գտած էր. միացան ասոնք
մեր Պարխանային հետ, որով մեր թիւը
քիչ մը բազմացաւ դարձեալ:

Ասոնց հետ ի միասին գիշերը հոս պի-
տի անցընէինք. սակայն անօթի էինք, հաց
չունէինք, հաց չկար. ո՜հ անօթութութիւնը
ամէն բան մոռցընել կուտար մեզի, միայն
մօտերը տեսնուող գիւղերը կրնային մեր
անօթութիւնը յագեցընել: Փորձը առած
էին գիւղերու քիւրտ բնակիչները, առանց
մեր հոն երթալուն, ահա կիներ, քիւրտ լա-
ճեր, ձեռքերնին կողովներով՝ հաց, հաւ-
կիթ, երեւցան հեռուէն, լաճերը կը վա-
զէին, եկան մօտեցան բազմութեան, անօթի
ժողովրդեան եւ սկսան ծախել բերածնին:
Ով որ կրնար գնել՝ գնեց հաց, հաւկիթ,
պանիր եւ սկսաւ անյագօրէն ուտել, եւ ով
որ կրնար օգնել ուրիշին՝ օգնեց: Անօթու-
թիւննիս յագեցընելէ յետոյ, տակաւին ինչ
որ կրնար գնել իբր պաշար՝ գնեց ժողո-
վուրդը. գնելու ալ ուրիշ բան չէր մնացած
քիւրտերուն կողովներուն մէջ. որոնք ձեռ-
քերնին թօթուելով դարձան տեղերնին,
մենք ալ, ժողովուրդն ալ քիչ մը հանգս-
տանալու ետեւէ եղաւ:

Սակայն հանգստութիւն չը կար դար-
ձեալ այս գիշեր. ժանտարմաները գործի
մէջ էին. կէս գիշեր չեղած /89/ յանկարծ
աղաղակ մը էր փրթեցաւ ժողովրդեան մէջ,
ժանտարմա... ժանտարմա... սկսան պոռալ
կանչել կիներէն ոմանք. քիւրտեր, անծա-
նօթ քիւրտեր եկած մտած էին բազմու-
թեան մէջ ժանտարմաներու հետ, աղջիկ-
ներ, կիներ կը քաշէին, կը տանէին: Սար-
սափահար կիներու աղաղակը ապարդիւն
կը մնար. տուն տեղ դուռ չը կար որ խեղճ
ժողովուրդը կարենար ապաստանիլ՝ դուռը
գոցել, տեղ մը պահուըտիլ. բաց տեղը՝ բաց
երկինք. իրենցն էր դաշտն ու գետին,
սարուկ, թափառական էինք, ազատ էին ա-
նոնք, կրնային ընել եւ կ'ընէին ուզածնին:
Ժանտարմա կը կանչէր օգնութեան
թշուառ ժողովուրդը, ժանտարման արդէն
իր մէջն էր, մեղսակից եւ թերեւս առաջ-
նորդ քիւրտերուն: Ո՞վ կրնար այլ եւս աչ-
քերը գոցել. քով քովի նստեցանք, գիշե-
րուան մնացած մասն ալ անցընելու եւ
լուսոյ՝ արեգական իր հետը բերած կամ
բերելիք պատահարներուն սպասելու:

Ծապիկով միայն. Անլուր իրողութիւններ

Արեգակը ծագեցաւ եւ բերաւ իր հե-
տը նորանոր պատահարներ, տառապանք-
ներ, իր ընթացքէ բաւական կատարելէ
յետոյ, հրաման տրուեցաւ դարձեալ քալե-
լու...: Այսպէս (Օգոս[տոս] 13) դարձեալ
բլուր, լեռ, ձոր, լեռնակ պիտի անցընէինք,
ընկեր ընկերէ բաժնուած, անկարգ անկա-
նոն քայլերնիս սկսանք փոխել: Ջորերու
անցքերը ահով ու դողով, սարսափով կը
կտրէինք, ձորերու մէջ տեղի ունեցած
վայրագութեանց յիշատակները կը սարսա-
փեցընէին զմեզ:

Իրօք էր այս հին յիշատակաց սարսա-
փը. քանի մը բլրակ եւ ձորամէջ անցնելէ
յետոյ, դարձեալ քիւրտերու վոհմակ մը
խուժեց մեր Պարխանային վրայ եւ սկսաւ
կողոպտել: Քիւրտեր հոս հոն կը վազէին
եւ կողոպտելու, յափշտակելու բան մը չը
գտնելով, չը տեսնելով, խեղճ կիներու
զգեստները սկսան հանել տալ եւ առնել. ո՜
պատռտած աղտոտած զգեստներն անգամ
շատ կը թուէր մեզի, շատերը միայն շապի-
կով մնացին. սարսափելի տեսարան, բազ-
մութեան մէջ աչքիս զարկաւ մեր ընկեր-
ներէն Քոյր Արանուհին, բոլորովին մերկ,
միայն շապիկով. /90/ ո՜ ի՜նչ շիկնում, ի՜նչ
ամօթ մեզ այս բանս: Մօտեցաւ քիւրտ մը
ինծի ալ եւ զգեստներս ուզեց, մի առ մի

հանեցի հագած շալվարս, տուփ... հանեցի
վրայիս զգեստս եւ տուփ... տո՛ւր, տո՛ւր,
կ'ըսէր, գուլպաներս՝ պատռտած գուլպա-
ներս ալ կ'ուզէր, հանեցի նետեցի «ալ տա-
հա նէ իսթէրսին»[24] ըսելով, մնացի ես ալ
շապիկով: Ահա այս վիճակին մէջ, այսպէս
շապիկով, կամընչնամ ըսել, վարտիքով,
կտրեցինք բլրակները, անցանք ձորերը:

Այս կէս մերկութիւնն ալ սիրով կը
տանէր ժողովուրդը, եթէ ծարաւը զինքը
չը նեղէր. կը պապակէր ամէն մարդ, ջուր,
ջուր կ'ուզէր, ջուր չը կար, պապակին
դարման չը կար. դաշտագետնէն եւ Եփրա-
տէն հեռացած էինք, ո՜հ սոսկալի, անտա-
նելի էր ծարաւի տապը: Ժանտարմա՛ ջուր
չըկա՞յ այս կողմերը, ժանտարմա՛ ե՞րբ կը
հասնինք ջրոյ տեղ մը, կը հարցընէինք
երկու մէյ մը, կէս ժամէն, կէս ժամէն կ'ըլ-
լար պատասխանը, ո՜ սակայն այս կէս ժա-
մը կ'անցնէր, կ'ըլլար ժամ մը, ժամը կ'ըլ-
լար մէկ ու կէս ժամ եւ ծարաւնիս աւելի
կը սաստկանար: Անհաւատալի պիտի երե-
ւայ եթէ եղածն ըսեմ. ամընչնալով կ'ըսեմ
սակայն, պապակի ժամանակ ոմանք ձեռ-
քերնին մնացած թասերուն, ամաններուն
մէջ միզելով խմցուցին ուրիշներու. ո՜
մենք եւս ստիպուեցանք ընել նոյն բանը.
Քոյրերէն մին պապակած գետին ինկաւ,
ջուր, ջուր... ջուրն էր մեզը... ո՜վ ինչ սոս-
կալի բան էր ըրածնիս, կեանք պիտի ապ-
րեցընէինք, ամէն բան ներեալ էր:

Այս տառապանաց մէջ բաւական յա-
ռաջ գացինք. ոմանք աւելի յառաջացած
ըլլալով, բլրակի մը կողքին վրայ երկու ե-
րեք ջրհոր գտած էին եւ ծարաւնին յագե-
ցուցած. տղայ մը ձեռքի փոքր ամանը
ջրով լեցուցած, տակաւին հոն չը հասնող-
ներուն բերաւ, խլել կրցողը տղուն ձեռքէն
խլեց ամանը եւ խմեց. ալ ո՞վ կրնար դան-
դաղ քալել, ջուր կար մօտը, վազեցինք,
մօտեցանք կարգաւ ջրհորներուն քով, զի-
բար հրելով, հրմշտկելով, գտնուած մէկ
երկու ամանը ձեռքէ ձեռք սկսանք յափշ-
տակել. լայն ընդարձակ ջրհորներ էին:

Ամբողջ Պարխանան հետզհետէ հա-
սած էր ջրհորներուս քով. մեր Քոյր Կամի-
լիան ետ մնացած էր, ան ալ երբ հասաւ,
/91/ շապիկով, վարտիքով մօտեցաւ մեզի.
ժանտարման մի առ մի զգեստները վրայէն
հանել տուած, առած քիւրտերու յանձնած
էր. խեղճը երբ այս վիճակին մէջ զմեզ տե-
սաւ, աման ջուր... կը մեռնիմ պոռաց եւ
ինկաւ գետին. շուտ մը ջուր հասցուցինք
տուինք, զոր անյագ խմեց եւ քիչ մը վրան
շունչ եկաւ. խեղճուն հաքսն Մարիցա ա-
նուն եւ եղբօր աղջիկը՝ Արուսեակ մեռած
էին ճամբուն վրայ նախընթաց օրերուն
մէջ. անոնց յիշատակը աւելի վհատեցու-
ցած տրտմեցուցած էր մեր խեղճ Քոյրը:

Ջրհոր կար, ջուր կար, բայց դոյլ չը
կար, լաւ մը խմելու կշտանալու, չուան
չունէինք. լաթի կտորներ իրարու կապած
երկնցուցած փոքր ամաններով ջուր կը
քաշէր ժողովուրդը. սոսր համար ոմանք
չը կարենալով սպասել՝ իրենք զիրենք ջրոյ
մէջ նետեցին, բոլորովին ջրով թրջելու,
ամբողջ մարմնով ջուր ծծելու:

Մեր Քոյր Կամիլլիային եղբօր տղաքը
12 եւ 10 տարեկան Յովհաննէս եւ Յովսէփ
Փիլիպպոսեան, հրուելով հրուըշտըկուելով
մօտեցած էին ջրհորին մրոյն, նետուեցան
կամ ինկան ջրհորին մէջ եւ մնացին հոն,
հանել անհնարին անկարելի եղաւ...

Երեկոյեան լսուեցաւ թէ Soeur Marie
Filomen նախ ինքզինք ջրհորին մէջ նե-
տած ըլլայ. ստուգիւ մինչեւ հոս մեր հետն
էր, այնուհետեւ ինչ եղաւ, չենք գիտեր,
պակսած էր մեր ընկերակիցներէն երկրորդ
անձն ալ. իսկ թէ ճամբան ինկաւ մնաց, ան
ալ չենք գիտեր. միայն մեր մէջէն պակսի-
լը որոշ գիտենք եւ այս եղաւ այսօրս:

Վիրաւորուած. Քիւրտերու դէմ կռիւ

Ժողովուրդը իր ծարաւը յագեցընե-
լու ջանացած ժամանակ, օրուան լուսա-

24 Թրգմ.՝ «Ա՛ռ, ուրիշ ի՞նչ կ'ուզես»:

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

տուն որ իր սաստիկ կիզիչ ճառագայթներով զմեզ քրտինքներու մէջ թաթխած եւ մեր պապակը աւելի սաստկացուցած էր, կամաց կամաց ինքն ալ զմեզ լուսաւորելէ կշտացած մարը կը մտնէր: Այլ եւս յառաջ չէինք կրնար երթալ. թէպէտ քիչ մը հեռուն քիւրտերու գիւղ մը կը տեսնուէր, բայց մեզ համար չէր. մեր իջեւանը բացօթեայ էր:

Ջրհորներուն եզերքը քիչ մը բարձր ըլլալով, իբր պատսպարան՝ ոմանք սկսան /92/ այն ցած որմերուն տակ իրենց տեղ մ'ընտրել, ոմանք ալ բլրակին հոս հոն: Նստեցանք մենք ալ, կամ լաւ եւս ըսելու համար կծկեցանք ջրհորին միոյն քով, եւ սկսանք մեր քաշածներուն ցաւերուն կորուստներուն վրայ խօսիլ եւ մտածել: Շապիկով վարտիքով ճիւաղներ դարձած էինք. մութ ատեն զմեզ՝ այս Պարխանան տեսնողը ահաբեկ պիտի ըլլար, սոսկար եւ փախչէր մեզմէ. բայց այնպէս չեղաւ, ճիւաղներէ չը վախցողներ էլ կան եղեր: Արեւը բոլորովին մարը մտնելէ յետոյ, ահա դարձեալ քիւրտեր, ուսկից ալ կը բուսնէին այդ անիծեալները, վայրագ երամ մը կազմած, խուժեցին ժողովրդեան վրայ. «փարա, փարա» ըսելով. «փարա, փարա» գոռալով կանչելով: Փարային տակ անտարակոյս ուրիշ չար դիտում ունէին. ես մեր քոյրերուն քով կծկած նստած էի, կամացուկ մը միւս կիներուն քով սպրդեցայ մնացի, ինքզինքիս ծածկելու պահելու. տեսաւ զիս քիւրտ մը, մօտեցաւ ինծի, թեւէս բռնելով, դուն ի՞նչ ես հարցուց. խօճա եմ պատասխանեցի միամտութեամբ, պէտք չէի ըսել թէ խօճա եմ, լեզուիս ինչ որ եկած էր զուրցած էի. խօճա ես, ըսաւ եւ քաշեց զիս կիներու մէջէն, քաշելով քաշքշելով հեռացընել կ'ուզէր «փարա... փարա...» կրկնելով. ուրիշ քիւրտ մ'ալ միացաւ ասոր. աման քոյրեր... սկսայ պոռալ կանչել. քիչ մը անդին քաշքշած էին եւ ահա Քոյր Կամիլլիան քար մը առնելով քիւրտին նետեց. սա թողնելով զիս յարձակեցաւ Քոյր Կամիլլիային վրայ եւ ձեռքը բռնած նաճախով զարկաւ խեղճ քրոջ գլխուն եւ վիրաւորեց. յետոյ եկաւ դարձեալ քովս. երկու քիւրտերը իմ ընդդիմութիւնս տեսնելով, հարուածներ տուին ուսիս, հարուածներ ուսիս, գլխուս եւ արեան մէջ թաթխեցին. ինկայ գետին անշունչ, միայն քիւրտերու իրարու հետ մռմռալը լսեցի «կիտէրդի»[25] կ'ըսէին. շապկիս վարտիքիս ամէն եզերքը դրամ փնտռելէ եւ չը գտնելէ յետոյ, զիս անշունչ տեսնելով թողուցին գացին ուրիշներու վրայ: Հինգ տասը վայրկեան գետինը ինկած մնալէ յետոյ, քոյրերէն մին՝ Քոյր Երանուհի մօտեցաւ ինծի. ո՛ Քոյր մեռար, ըսելով, սկսաւ հեծեծել. ո՛չ, ո՛չ ձայն հանեցի, տկար ձայն մը, մի՛ խօսիր, մի՛ հառաչէր, /93/ գա՞ցին քիւրտերը, հարցուցի ցած ձայնով. այո՛, ըսաւ՝ մի՛ վախնար, անդիները գացին, կամացուկ մը գլուխս վեր վերցուցի, արեան մէջ, աղտոտ ճերմակ շապիկս բոլորովին արեամբ աղտոտած էր. Քոյր Երանուհիին ձեռքէն բռնելով տեղէս ելայ եւ միասին գացի Քոյրերուն քով, վրաս գլուխս արեան մէջ գտայ զՔոյր Կամիլլիան ալ նոյնպէս արեան մէջ: Ո՛հ, մահը միայն կրնար ազատել զմեզ այս չարչարանքներէն, ան ալ չէր գար, զուրիշները կ'առնէր կը տանէր, մեզի կը խնայէր:

Տակաւին այս վիճակին մէջ, կէս ժամ յետոյ դարձեալ քիւրտերը մերձեցան մեր կողմը, մերձեցան մեզի. Քոյր Ռոմելային վրայ յարձակեցան եւ անտարակոյս զիս կարծելով «տահա սէն կէպէրմէդին»[26] ըսին, եւ սկսան անոր վրայէն շապիկը քաշել առնել. անոնց մերձենալը տեսնելով, ես մեր քով նստած միւս կիներուն մէջ սղոսկած պահուըտած էի. ազատած էի այս անգամ վայրագներու ձեռքէն, որոնք ժողովրդեան մէջ հոս հոն թափառելէ եւ դաժան աչքերով թշուառ աքսորականներս

25 Թրգմ.՝ «կ'երթար»:

26 Թրգմ.՝ «Դուն դեռ չսատկեցա՞ր»:

անգամ մ'ալ դիտելէ յետոյ հեռացան մեզմէ այդ գայլակերպ մարդիկը:

Մենք մեր կրած վէրքերուն վրայ պէ՞տք էինք մտածել թէ ժողովրդեան կրած տառապանաց վրայ, լաթ չունէինք որ կապէինք մեր վէրքերը, դեղ դարման չունէինք որ վրան դնէինք, կսկիծը սոսկալի էր. միայն ես իմ կրածս կ'ըսեմ, անտարակոյս ընկերիս վէրք ալ նոյն կսկիծը կուտար իրեն. մեր շապիկներէն վարտիքներէն կտորներ կտրելով կապեցինք վէրքերը եւ գիշերն անցընել պատրաստուեցանք:

Սակայն ո՞վ կրնար աչքերը գոցել, ահը, սարսափը պատած էր ամէնուն սրտին մէջ. շապիկով վարտիքով, ոմանք ալ առանց շապիկի հովին առջեւ պիտի անցընէինք. ամօթն ալ քունը կը հեռացընէր մեզմէ: Ինչ կրնայինք ընել, քով քովի նստած, ով որ կրնար քունք մը կ'առնէր, աչքը կը գոցէր կը մրափէր եւ դարձեալ կը բանար, դարձեալ կը գոցէր, այսպէս անցան գիշերուան առաջին ժամերը. կէս գիշերուան մօտ դարձեալ քիւրտեր մութին մօտեցան ժողովրդեան. կային մինչեւ այս տեղ խումբին ընկերացող ծեր երկու երեք այր մարդ եւս, /94/ կ'երեւայ որ իմացած էին ասոնք ժանտարմաներու բերնէն մեր մէջ այր մարդ գտնուիլը, զասոնք փնտռեցին գտան եւ առին տարին, անտարակոյս սպաննելու, այո՛ սպաննելու, որովհետեւ գացողը այլ եւս չէր երեւար: Գիշերուան մնացած մասն ալ անցուցինք կէս մը արթուն կէս մը մրափելով եւ ես կէս մ'ալ իմ վէրքերուս կսկիծով տառապելով:

Ջրհորներու քով

Արշալոյսը լուսաւորած էր լեռ բլրակ, արեւն ալ բարձրացաւ մեր մերկ անդամները տաքցընելու, բարակ մազմզուկ ամպի տակէն ճառագայթները տարածեց մեր վրայ, ո՛ կ'ամընչնար կարծես մեր վիճակին վրայ, քողի տակէն կը դիտէր այս տեսարանը: Ժանտարմաներու հրամանին վրայ սկսաւ դարձեալ չուն (Օգոս[տոս] 14). մեր Քոյր Կամիլլիան ստացած վէրքերէն եւ ունեցած վշտերէն յուսահատած, ես յառաջ չեմ երթար, սկսաւ ըսել. հոս մնանք, հոս մեռնինք. աւելի լաւ է ըսինք յառաջ երթանք ճամբան մեռնինք, քան այս մերձակայ գիւղին քիւրտերուն ձեռքէն. աւելի լաւ է ճամբուն վրայ իյնանք քան այս անօրէններուն ձեռքը, ըսինք, եւ ուրիշ խօսքերով համոզեցինք զինքը, որ թողուց իր մտադրութիւնը եւ ելաւ տեղէն ընկերացաւ մեզ եւ խմբին հետ:

Ո՛հ, մերկ էին շատերը, չունէին վրանին նոյն իսկ շապիկ մը, մեզմէ երկու երեքն ալ շապիկնին տուած էին. լաթի կտորներ, քիւրտերուն պատռտած նետած անպէտ շապիկներուն կամ զգեստներուն կտորները ժողուելով իրարու հանգուցելով իբր շապիկ նետեցինք չունեցողին ուսերուն վրայ. նոյնպէս ըրին շատերը. լաթի կտոր չէր մնացած գետինը. ոմանք բոլորովին բոբիկ, ոմանք մէկ ոտքերնին պատռած գուլպայ, միւսը՝ բոբիկ սկսան յառաջ քալել: Ամօթ է ըսել, բայց կարեւոր է յիշել, խումբին մէջէն որոնք որ դրամ ոսկի կլլած էին, ճամբուն մէկ կողմը բնութեան պիտոյքը կատարելէ յետոյ, քարի կտոր մը առած կը խառնըշտըկէին իրենց աղբը, տեսնելու թէ կլլածնին դուրս ելած է թէ ոչ. նոյնը բնական է կ'ընէինք ես եւ միւս Քոյրը որ դրամ կլլած էինք. բայց մենք բան մը չէինք կրնար գտնել:

/95/ Կ'երթայինք յառաջ մերկ, անօթի, ծարաւ. եթէ քիւրտերու անգութ հարուածները մեր կենաց վերջ չը կըցան տալ, քաղցը եւ ծարաւը պիտի կատարէին անոնց չը կըցածը. արդէն շատերը նուաղած ճամբուն վրայ կը նստէին, կ'ելլէին, քիչ մ'ալ յառաջ շարժելէ յետոյ դարձեալ կը նստէին: Այսպէս նստելով ելլելով, հոգինիս բերաննիս քալելով մէկ երկու ժամ հեռուէն տեսնուեցաւ դարձեալ գիւղ մը. յոյս մը ծագեցաւ մեր ամէնուն սրտին մէջ. հոն հաց գտնելու յուսոյ հետ, պաշարեց զմեզ նախ երկիւղը. կրկին քիւրտերու ձեռքը

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

պիտի խնայինք. ինչ որ ալ ըլլար, քաղցը աւելի զօրաւոր էր, մղեց զմեզ հոն. գացինք ու գացինք, կէս օր չեղած մօտեցանք այն գիւղին. մօտեցանք բայց բոլորովին քովը չը գացինք, բաւական հեռուն չուն դադար առաւ. այլ եւս յառաջ երթալու հրաման չը կար. հոս պիտի անցընէինք օրուան մնացած մասը եւ գիշերը:

Դադար առած տեղերնուս մօտերը ջրհորներ կը տեսնուէին, իսկոյն բազմութիւնը անոնց քովերը վազեց. վազեցինք մենք ալ. բայց ինչպէս պէտք էր ջուր հանել. մէկը զգուշութեամբ քարերը բռնելով վար իջաւ եւ ամանով իւր ծարաւը յագեցընելէ յետոյ սկսաւ ուրիշներուն ալ տալ. այսպէսով կրցանք քիչ մը ծարաւնիս յագեցընել: Բայց ով կը սպասէր այս կերպով ջուր խմել. մէկալ ջրհորին քով ուրիշներ խռնուած, լաթի կտորներ՝ գլխու լաչակներ ծայր ծայրի հանգուցած, ծայրը ուրիշ լաթ մը դէպի ջրհոր կը կախէին եւ դուրս քաշելով լաթը կը քամէին, կը ծծէին:

Ջրհորին միոյն մէջը մտած էր 13-14 տարեկան տղայ մը, անտարակոյս ծարաւը մղած էր զինքը հոն մտնելու, բարեբաղդաբար ջրհորները խոր չէին. խեղճ տղան աւելի վախէն կը դողար, կը սարսըռէր. հոն ալ նոյնպէս ուրիշ խումբ մը՝ լաչակներ իրարու կապած, ջուր հանելու ծծելու զբաղած էր, խեղճ տղան կախուած լաչակը կը բռնէր եւ կ'աղաղակէր որ զինք վեր քաշեն, սակայն լաչակները չունէին զօրութիւն, կը փրթէին. ըսինք իրեն որ թողու, չը բռնէ լաչակները, չուանով կը հանենք զինքը դուրս, քիչ մը համբերէ:

Կին մը կար, խեղճ տղուն վրայ կարեկցելով, արդէն մերձակայ գիւղէն զմեզ դիտելու եկող քիւրտերուն միոյն դրամ տուաւ, որ իւր մէջքի զօրաւոր գօտին քակելով կախեց ջրհոր եւ /96/ որմէ բռնեց տղան զօրաւոր եւ ջրոյ մէջէն դուրս քաշուեցաւ՝ հանուեցաւ: Կ'երեւար թէ դրամ կլլողներէն ոմանք կլլածնին հանած գտած էին, կամ ուրիշ կերպով գաղտնի դրամ պահած էին. որովհետեւ ծարաւի ջրոյ հոգէն ազատելէ յետոյ, զմեզ դիտել եկող քիւրտերու հաց ապսպրեցին, որոնք դրամը տեսնելով փութացին իրենց տներէն կապոցներով հաց բերին. դրամ ունեցողը գնեց հացերը, չունեցողին ալ մաս մը բաժնուեցաւ. մեր ձեռքն ալ անցաւ բաժին մը զոր կերանք անյագօրէն:

Դադար առած տեղերնիս, բլրակի մը կողքին կռնակը կը տեսնուէր քարայր մը, բազմութեան հետ դէպի այն քարայրը մերձեցանք գիշերը հոն անցընելու նպատակաւ. բայց հազիւ թէ գացինք հոն եւ նստեցանք, ահա ժանտարմաները եկան ետեւներէս եւ հանգիստ չը թողուցին զմեզ, քշեցին բաց տեղը:

Գիշերային ճամբորդութիւն

Արեւը հորիզոնին վրայ ցրուած տարածուած բարակ ամպերուն ետեւէն կամաց կամաց աներեւոյթ կ'ըլլար. բաց տեղ, մերկ ու տառապեալ գիշերը պիտի անցընէինք տեղս. բայց չը կար տակաւին տառապանաց տեսակ մը որ մինչեւ ցայս վայր չէինք տեսած: Հազիւ թէ արեւը մարը մտած էր, ահա յանկարծ ժանտարմաներն եկան «Հայդէ խօլա չըգաճագընըզ»[27] հրամայեցին (Օգոս[տոս] 14-15):

Մինչեւ որ չուն սկսաւ մութն ալ կոխած էր. մթոյ մէջ ճամբայ պիտի քալէինք, զոր մինչեւ ցայս վայր չէինք կատարած: Խաւարին մէջ քիչ մը յառաջ կ'երթայինք, քիչ մը հանգիստ կ'առնէինք, դարձեալ կ'երթայինք եւ կը սպասէինք որ ետեւէն եկողներն ալ միանան յառաջ գացողներուն: Ո՛չ հողաթափ, ո՛չ գուլպայ կար իմ ոտքս, չուլեր կապած էի. մութ էր երկինքը, սեւ էր գետինը, յանկարծ ոտքս քարի մը զարնուեցաւ, բութ մատիս եղունգն արիւնիլ սկսաւ. մթոյ մէջ ոտքս եղած չուլերով լաւ մը կապելէ յետոյ, քայլերս փոխել

27 Թրգմ.՝ «Հայտէ միջանցք պիտի ելլէք»:

սկսայ. ցաւին ո՞վ կրնար միտ դնել. ետ մնալ վտանգաւոր՝ չէի ուզեր... կաղն ի կաղն բաւական ատեն քայլերս առի բազմութենէն չը բաժնուելու համար, մինչեւ որ քիչ մը հանդարտե/97/ցաւ:

Մութն ըրաւ իւր զոհերն ալ. ո՛վ սոսկալի բան էր մեր կրածը. սոյն մութ գիշերը կորսնցուցինք մեր ընկերներէն երկուքն ալ: Քոյր Կամիլլիան որ ինչպէս ըսի իւր կրած տառապանքներէն եւ ստացած վէրքէն տկարացած վհատած էր, մնաց այս գիշեր ճամբուն վրայ. նոյնպէս Քոյր Իսկուհին. նաեւ Քոյր Կամիլլիային քոյրը՝ Թագուհի Փիլիպպոսեան, որ քիչ մը ի բնէ կաղ էր, մնացին ճամբուն վրայ. մեռան թէ երկրորդ օրը ինկան քիւրտերու ձեռքը եւ սպանուեցան, բնաւ լուր մը չառինք. միայն այս ստոյգ եւ որոշ էր որ չը կային այս երեքն ալ. գիշերն ի միասին ճամբանիս սկսանք, առաւօտեան չը կային մեր հետ, չը կային բազմութեան հետ, չը կային Պարխանային հետ... ո՜ գիտէ քանիներ այսպէս մնացած էին ճամբուն վրայ:

Այսպէս մերթ քալելով, մերթ հանգչելով եւ հոս հոն թողլով մեր սիրելիները, անցուցինք այս գիշերն ալ. անգթութեանց անգթութիւնն էր այսպէս գիշեր ատեն՝ մութին մէջ զմեզ յառաջ քշելնին. նպատակնին յայտնի... փճացընել, մեռցընել էր զմեզ տեսակ տեսակ չարչարանքով:

Արշալոյսին դադար առաւ մեր Պարխանան իւր շարժումէն, ժամ մը սպասեցինք մինչեւ որ ետ մնացողներն ալ հաւաքուեցան, անոնք ալ նստեցան քիչ մը հանգստանալու. սակայն պակասներ կային. պակասներ՝ ինչպէս ըսի մեր ընկերներէն ալ. չերեւցան ու չերեւցան. վերջապահ ժանտարման ալ հասած դադար առած էր, եւ դեռ անոնք չերեւցան եւ երեւալիք ալ չունէին, մեզ համար կորսուած էին եւ կորսուեցան ցմիշտ:

Բաւական հանգիստ առնելէ յետոյ, յառաջ քալելու ստիպում հրաման տրուեցաւ. ապուշ դարձած ոչխար էինք, կը հնազանդէինք զմեզ յառաջ քշողներուն ձայնին. սկսանք դարձեալ ոտքերնիս քաշն ի քաշն յառաջ շարժել, յառաջ երթալ:

Մեր Քոյրերուն կորուստը

Արեւը բաւական բարձրացած էր (Օգոս[տոս] 15) հեռուէն հեռուն տեսնուեցան ծառերու ստուերներ. հոն պիտի երթանք ըսուեցաւ. առաջնորդ պէտք չէր, ծառերու գագաթներուն ուղղութեամբ ցան ծառերու ստուերներ. հոն պիտի երսկսանք քայլերնիս առնել դանդաղ/96/օրէն եւ յոգնած. հուսկ ուրեմն կէսօրուան մօտ հասանք ծառերու քով. գիւղի մը ծառերն էին: Ջրհոր մը կը գտնուէր մէկ կողմը: Յառաջ գացողը՝ շուտ հասնողը խռնուած էր ջրհորին շուրջը, դոյլ մը բերած ջրհորէն ջուր կը քաշէին քիւրտերը եւ կը լեցընէին խորափոր քարերու՝ գուռերու մէջ. ո՞վ կրնար տոկալ ջուր տեսնելէ յետոյ, ձեռօք, ափով, ոմանք գետին ինկած կը լափէին այդ ջրէն. անպիտան քիւրտերը աս ալ շատ տեսան, գաւազանով, ձեռքով աադին կը հրէին, անդին կը քշէին պապակած ժողովուրդը, կարգաւ եկէք ըսելով, սակայն ո՞վ կրնար կարգ պահել: Ես ալ մէկ կողմը անցայ, ափովս ծարաւս անցընելու, ո՜ դաժան քիւրտ մը ձեռքի գաւազանով չը խնայեց՝ հարուած մը տուաւ արմու[ն]կիս, ինչ սոսկալի ցաւ էր, արցունքներս չորցած աչքերէս թափիլ սկսան, լացի տղու մը պէս, անդին անի՛ր՝ անկէ խմէ, կը պոռար անօրէն քիւրտը երբ իմ լալս տեսաւ: Պատառուտուն շապիկով մարմինս այրած, այս մարդուն հարուածն ալ աւելի սարսեց զիս: Ծարաւը սակայն ետ չը կեցուց զիս, պուտ մը ջուր խմել անհրաժեշտ էր գոնէ ցաւս մեղմացընելու, անդին անցայ քանի մը ափ առի խմեցի եւ մէկ կողմը քաշուեցայ. ո՜հ ի՛նչ անուշ էր այդ մէկ երկու ափ ջուրը: Այսպէս ջուր խմողը կ'անցնէր միւս կողմը, ետեւէ ետեւ կու գար բազմութիւնը եւ կը յագեցընէր իւր ծարաւը:

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

Ես ընկերներէս բաժնուած յառաջ գացողներուն հետ խառնուած էի, մեր ողջ մնացած Քոյրերն ետեւ մնացած էին. հասաւ նաեւ մեր Քոյր Երանուհին. ո՜հ ծարաւ եմ ըսելով. սակայն ժանտարմաները կարծես համբերութիւննին հատած էր, այլեւս մնացողներուն չէին թողուր ջրոյ քով մերձենալու, յառաջ սկսան քշել, կէս ժամէն գետակ մը կը հանինք, հոն կը խմէք՝ ըսելով: Խեղճ Քոյր Երանուհի… մի՛ վհատիր, Քոյր ըսի, քիչ մը շուտ քայլերդ առ եւ հասիր գետակին. ճար չը կար, յոյսը զօրութիւն տուաւ իրեն մեզմէ յառաջ անցաւ եւ գնաց: Մենք ալ միւսներուն հետ սկսանք յառաջ շարժիլ, բաւական յառաջ երթալէ յետոյ, ի՛նչ տեսնեմ՝ ճամբուն վրայ մէկ կողմը /97/ ինկած էր Քոյր Երանուհին. ծարաւին յոգնութենէն շնչասպառ ինկած էր հոն: Քիչ մ՛աւելի մէկ կողմը քաշելով զինքը, հոս կեցիր, ես կը փութամ քիչ ջուր կը հասցընեմ, կամ քիչ մը յոգնութիւն առնելէ յետոյ ետեւ մնացող Քոյրերուն հետ կուգաս, ըսի իրեն եւ թող տալով զինքը հոն, յառաջացողներուն միացայ: Քիչ յետոյ հասանք լճակի մը մօտ, Քոյր Երանուհիին ջուր տանիլ բաղձացի, բայց ինչպէս, աման չը կար. անտարակոյս միւսներուն հետ կ՛ելլէ կուգայ ըսելով, սպասեցի հոն:

Հետզհետէ ամբողջ Պարխանան հասաւ լճակի մօտ. ժամէ մը յետոյ հասաւ նաեւ վերջապահ ձիաւոր ժանտարման, առջեւն ունենալով ետ մնացող քանի մը պառաւներ եւ ուժաթափ կիներ: Աչքս եկողներուն վրայ էր. կը փնտռէի ու փնտռեցի Քոյր Երանուհին, չերեւցաւ, չեկաւ խեղճը. թողած տեղս անտարակոյս մնացած էր եւ հոգին աւանդած… որուն հոգն էր, ետ դառնալ փնտռել մտքէ անգամ անցընել կարելի չէր… մնաց ու մնացան ալ հոն, բաժնուեցաւ կորսուեցաւ մեզմէ մեր ընկերներէն մինն ալ:

Ո՜հ, աւելին կար, ո՛վ սոսկալին կար, չէին երեւար, չը կային նաեւ Քոյր Ռոմելան եւ Soeur Marie Chrisostom. փնտռեցի ու փնտռեցի չուին մէջ, չը կրցայ գտնել. հարցուցի մէկուն, հարցուցի միւսին, չը տեսանք պատասխանը առի. կարելի է երեկոյեան կ՛երեւան, ըսի ինք իրենս. կարելի է շատ ետ մնացին եւ կամաց կամաց կը հասնին մտածեցի եւ բազմութեան ըրածին հետեւեցայ:

Պարխանան լճակ տեսնելէ յետոյ կրնա՞ր հանգիստ առնել. արդէն զգեստ չկար վրանիս, անմիջապէս լճակին մէջ մտաւ բազմութիւնը. արեւու կիզիչ ճառագայթները տաքցուցած էին ջուրը, հաճոյական զաղջութիւն մ'ունէր լճակը, մարմիննիս գլխէ մինչեւ ոտք փոշիով, հողով սեւցած, աղտոտած, նաեւ մեր վրայ շորերն ու փարտիքները. ջրոյ մէջ մտնելով լուացինք մեր վրայ գտնուածները եւ եղերքը փռելով, արեւուն տաք ճառագայթներուն տակ չորցուցինք. մինչեւ որ չորցան մնացինք ջրոյ մէջ կամ եղերքը կծկած նստած, պառաւներ, տարէց կիներ, որոնք չը համարձակեցան մտնել ջրոյ մէջ, եղերքը սպասելով /98/ մեր շորերը շուտ շուտ կը դարձնէին արեւուն տակ որ շուտով չորնան. չորցան այո՛ մեր կարծածէն աւելի շուտ, կուզն ի կուզն ջրէն դուրս ելլելով հագան ամէնքն ալ իրենց հանածները եւ հեռացան լճակի ափէն:

Լճակիս քով մէկ ու կէս, երկու ժամ անցընելէ յետոյ, քիչ մը հեռուն իրենց հանգստութեան «Բէյֆին» նայող ժանտարմաները նստած տեղերնէն ոտք ելլելով, մօտեցան մեզի. «Ագշամ օլտու» ըսելով Պարխանան յառաջ քշել սկսան. սակայն մեր ետ մնացող Քոյրերը չերեւցան ցմիշտ չերեւցան: Երկու ժամ կարծեմ դարձեալ քալեցինք, լճակին մէջ ըրած լոգանքնիս բաւական նպաստած էր մեզի, թեթեւցած յառաջ կը քալէինք. եւ երեկոյեան հասանք «Վերանշէհիրի» մօտերը:

Վերանշէհիրի մօտերը

Վերանշեհիրէն գրեթէ կէս ժամ հեռուն գետակ մը կ'անցնէր. գետակիս քով դադար առին Պարխանային առաջընթացները. հետզհետէ եկան հասան ետ մնացողներն, պառաւները, տկարներն եւ անզօրներն ալ. ամբողջ բազմութիւնը գիրար գտաւ դարձեալ: Ես բնական էր կրկին բազմութեան մէջ իյնալով ընկերներս փնտռելու հետամուտ եղայ. չը կային, չէին երեւար. կիներու հարցուցի թէ արդեօք միւս Քոյրերը չը տեսան. ետ մնացած էին ըսին՝ Քոյր Ռոմելան եւ Soeur Marieին, ճամբուն վրայ քիւրտեր հանդիպեցան, անոնց վրայի զգեստները շապիկներն ալ կողոպտեցին, անոնք ալ ամըչնալով չուզեցին յառաջ գալ եւ մնացին ճամբան. ուրիշ կին մ'ալ ըսաւ թէ անոնք իրենց մերկութենէն ամըչնալով ցամքած ջրհորի մը մէջ մտան պահուըտեցան եւ հոն մնացին:

Չեմ գիտեր ինչ ստուգութիւն ունէր աս կիներուն պատմածը, եթէ ասոնց պատմածին ըսածին հաւատալ չուզէի, սակայն իմ աչացս չը հաւատալ չէի կրնար. եթէ սուտ ըլլար ըսածնին, ո՞ւր էին ուրեմն ասոնք, ինչո՞ւ չը կային Պարխանային մէջ. այո՛ դարձեալ կը կրկնեմ չը կային կորսուեցան ասոնք ալ: Ահա այսպէս թողասուեցան ասոնք ալ: Ահա այսպէս թողաթէն ի միասին կառք նստող ընկերներս մի առ մի կորնցուցած էի. կորնցուցած էի այլ եւս չը տեսնելու, չը գտնելու համար:

/99/ Գետակիս քով տեղաւորուեցաւ այնչափ բազմութենէն մնացողները. գետին ջուրը մեր ծարաւն անցընելու. պառաւները շորերու մէջ պահած էին չոր հացեր, մաս մաս բաժնեցին, ով որ կրցաւ բան մը ձեռք ձգել, առաւ կերաւ, իսկ շատերը միայն ջրով թէ՛ ծարաւնին եւ թէ՛ քաղցը անցընել հարկաւորուեցան: Մինչ այսպէս նստած էինք գետինը, գիշերուան սեւ քօղը տակաւին բոլորովին մեր վրայ չը տարածուած, ժանտարմա մը մօտեցաւ ինծի եւ քովս նստելով սկսաւ հարցումներ ուղղել. ուսկից

ես եւ այլն, ըսաւ, Պոլսեցի եմ ըսի, խօսքը յառաջ տանելով՝ ըսաւ, Վէրանշէհիրի հայերը ձիով, էշով, սայլով մեկնեցան… մենք ալ այո՛ ըսի եայլիներով, կառքով, ձիով ալ թոճամբայ ելանք, բայց յետոյ եայլին ալ թողուցինք, ձին ալ, կառքն ալ եւ ունեցածնիս չունեցածնիս կողոպուտի տուինք եւ հիմա անօթի կը մեռնինք. եւ այլն…: Սա երկու մէյ մը խօսած միջոցին երեսս կը նայէր եւ երկու մէյ մը լուցքի կը վառէր, աւելի լաւ տեսնելու դիտելու զիս. քանի մը վայրկեան տեսնելու դիտելու զիս. Քիչ յետոյ ուրիշ ժանտարմաներու հետ դարձեալ գալով, բազմութեան մէջ մտաւ եւ սկսաւ զիս փնտռել: Ես արդէն շատ անօրէն միտքը կանխաւ գուշակած էի, ուստի ինծմէ մեկնելէն յետոյ տեղս փոխած էի: Զիս չէին կրցած գտնել նախկին նստած տեղս. լուցքի մը վառելով տեսած էին ուրիշ մանկամարդ կին մը կամ օրիորդ մը եւ սկսան քաշել քաշքշել. սա քաջութեամբ դէմ կը դնէր, մանաւանդ իւր քովը գտնուող քոյրը բռնած էր զինքը ամրութեամբ եւ չէր թողուր. վերջապէս անօրէնները տեսնելով որ բռնութեամբ չեն կրնար տանիլ որսերնին, թողուցին եւ կորակոր եղան ժողովրդեան մէջէն եւ հեռացան:

Այս չարամիտ ժանտարմաներուն ըրածը՝ երկիւղով եւ կասկածով պաշարեց զմեզ. իրարու վրայ հսկել, կէսերնիս քնա-

նալ եւ կէսերնիս արթուն մնալ, փոփոխակի աչքերնիս գոցել՝ խորհուրդներ ունեցանք. բայց ի՛նչ օգուտ մեր խորհուրդը. ամէնքնիս ալ եթէ արթուն սպասէինք, եթէ պատահելիք կար՝ կրնար պատահել. արեւու պայծառ լուսոյ ներքեւ, անարգել եւ յանդգնաբար եւ անամօթաբար չարու/100/թիւն ի գործ դնողն, ազատօրէն եւ անվախ կրնար գործել խաւարին մէջ, գիշեր ատեն: Ուստի արթուն կենալու մտածութիւնը մէկդի թող տալով, յանձնեցինք զմեզ երկնից կամարին վրայ նստող միակ մեր պաշտպանին՝ Աստուծոյ, եւ քով քովի նստելով պատրաստուեցանք գիշերն անցընելու:

Ջաղացքի մը քով

Բարեբաղդաբար մեր կասկածը եւ երկիւղը մնաց միայն կասկած եւ գիշերը անցուցինք անփորձ անվտանգ: Օրուան լուսին հետ (Օգոստ[ոս] 16) մենք ալ տեղերնէս վեր ելլելով, մօտեցանք գետին քով, երեսնիս, ձեռքերնիս լուալու եւ առաւօտեան զով ջրէն խմելու: Հոս մէկ երկու ժամ սպասելէ յետոյ, դարձեալ ժանտարմաները երեւցան, յառաջ սկսան քշել զմեզ:

Վէրանշէհիրի կռնակէն անցնելով, ժամ մըն ալ քալեցինք, առջեւնիս ջաղացք մը ելաւ. ասոր քով մնալ հրաման տուին մեր առաջնորդները: Այս օր հազիւ մէկ ու կէս, երկու ժամ տեղ քալած էինք: Անօթի էր ժողովուրդը, անօթի եւ ես. հոս հոն հաց փնտռելու չելած, համարձակեցայ ժանտարմային միոյն մօտենալով, աման ժանտարմա էֆէնտի, կը մեռնիմ՝ անօթի եմ, ըսի. մարդուն սիրտը այս անգամ գութ մ'ինկաւ, բացաւ իւր պայուսակը, մէջէն հանեց հացի կտոր մը, խմոր էր, ուրիշ բան չէր, թող ըլլար խմոր, հոգ չէր, տուաւ կտոր մը ինծի եւ կտոր մը քովս գտնուող կնոջ մը, զոր անյագօրէն կերանք շուտով:

Բայց ի՞նչ ընէր բազմութիւնը, դրամ չը կար, շորերու մէջ հացի փշրանքներն անգամ լմնցած էր. վերջապէս ժանտարմաներն տեսնելով որ սոսկալի տեսարան պիտի բացուի առջեւնին, սովամահ պիտի իյնայ ժողովուրդը եւ այլեւս յառաջ պիտի չը կարենայ շարժել. Վէրանշէհիր գացին եւ անտարակոյս տեղւոյն կառավարութեան միջոցիւ թային իթմիշ[28] տուին եւ ձիերու վրայ բեռցած բերին ժողովրդեան բաժնելու:

Սովալլուկ ժողովուրդը հացի կողովները տեսնելով, աչքերը բացած վազեց կողովներու քով, ժանտարման սկսաւ բաժնել, անօթութիւնը սպասել չէր տար, խլող խլողի էր, սակայն ժանտարման հարուածներ էր որ կուտար ժողովրդեան «Պիրէր /101/ պիրէր կէչին»[29] ըսելով. ո՛հ ես ալ կերայ խարազանի հարուածներ: Հացն ալ գոնէ հաց ըլլար, խմոր՝ ամէն տեսակ բան խառնուած, մազեր, շղի կտորներ լեցուն էր մէջը, բայց ո՞վ կը նայէր հացին անմաքրութեան կամ խմոր ըլլալուն, բաւական որ հացի անունը վրան կը կրէր, կոկորդէ վար կ'երթար: Ով որ քիչ մը դրամ ունէր կրցաւ քիչ մ'աւելի մաքուր հաց բերել տալ եւ ուտել. ես ալ խարազանի հարուածը ուտելէ յետոյ, հեռացայ հացի կողովներուն առջեւէն. ով որ դրամ ունէր, խոստանալով յետոյ վճարել, քանի մը դահեկան փոխ առի եւ քիչ մը մաքուր հաց բերել տուի եւ կերայ:

Քանի մ'օր մնացինք այս ջաղացքին մօտ (Օգոս[տոս] 17-21). այնչափ հեռու չէր Վերանշէհիր մեզմէ. քիւրտերու կողմանէ կրնար դարձեալ դժբաղդութիւն պատահիլ մեր գլխուն, եւ լիօք պատահեցաւ: Հազիւ թէ օր մը անցուցած էինք հոս ահա դարձեալ երեւցան վատազգի քիւրտերը. բայց ժողովուրդը չունէր բան մը որ կողոպտէր, միայն անձերնին մնացած էր, եւ այդ էր անզգամներուն միտքն ալ, աղջիկներ, օրիորդներ փնտռել՝ քաշել եւ տանիլ: Իմ ինչ ըլլալս ալ հարցուցին, ես իմ կու-

---

28 Թրգմ.՝ «կարգադրել»:

29 Թրգմ.՝ «Մէ՛կ մէ՛կ անցէք»:

սութիւնս ծածկել ուզեցի եւ ջանացի, տղաքդ ո՞ւր են, էֆէնտիմ անօթութենէ, յոգնութենէ ճամբան ինկան մեռան, վերէմ հիւանդութիւնը զիս ալ կը տանջէ, ես ուր պիտի իյնամ չեմ գիտեր, ըսի: Երեսիս նիհար, վատոյժ գոյնը վկայ էին ըսածներուս, կմախք դարձած դիմագիծս հաւտացընել տուաւ ըսածներս անոնց, որոնք թողուցին զիս տեղս: Զիս թողուցին, բայց ուրիշ քանի մը աղջիկ առին տարին: Գտնուեցան կիներ ալ. ճամբուն վրայ մեզ ընկերացող Խարբերդի գիւղերէն գիւղացիներ, որոնք վերին աստիճան տառապած ելան անձամբ գացին Վէրանշէհիր. բայց կ'երեւար թէ երեսնին նայող չըլլալով, յաջորդ օրը կրկին դարձան մեր քով:

Սոյն օրն երեկոյեան դարձեալ մէյ մէկ հաց «թային» բաժնեցին ժողովրդեան ժանտարմաները: Երկրորդ օրը «թայինն» ալ դադարեցընելով՝ խփած պլղուր ամաններով բերին բաժնեցին անօթի ժողովրդեան. ժողովուրդը շատ շատ պակսած էր, /102/ ուստի դիւրաւ կրնային բաժնել բերածնին:

Ո՛հ այնչափ բազմութեան մէջէն, մեր Պարխանայէն գրեթէ մնացած էր 150-200 հոգի: Ոմանք ինչպէս պատմութեանս ընթացքին մէջ յիշեցի, յոգնութենէ յառաջ չէին քալեր եւ կը մնային ճամբուն մէկ կողմը, ի՛նչ կ'ըլլային այլ եւս չէինք կրնար իմանալ. ոմանք հօգինին աւանդեցին իրենց սիրելիներուն առջեւ եւ անթաղ մնացին ճամբուն վրայ, ձորերու մէջ, մանուկներ մեռան ու մեռան, մանուկներ թողնուեցան լեռներու վրայ, ձորերու մէջ կենդանի, ողջ. օրիորդներ քիւրտերու ձեռք ինկան, կիներ անձամբ իրենք զիրենք յանձնեցին քիւրտերու ձեռք, անոնց գիւղերը ապաստանելով, ուստի զարմանալի չէ որ այնչափ բազմութեան մէջէն մնացած էինք 150-200 հոգի:

Նոյնը պատահած պիտի ըլլար մեզմէ յառաջ այս կողմերէն կամ ուրիշ տեղէ անցնող Պարխանաներու. նոյն բանը նախ մեզմէ ետքը եկող Պարխանաներուն. հազմուած էր իւր նպատակին տաճիկ կառավարութիւնը, տեսակ տեսակ տառապանքով բնաջինջ ընել զմեզ:

Վէրանշէհիրի աքսորականները

Երկու երեք օր ջաղացքիս քով անցընելէ յետոյ, չորրորդ օրն (Օգոս[տոս] 21) երբ հանդարտ տեղերնիս նստած գիշերն անցընել կը պատրաստուէինք, գրեթէ մութ ատեն եկան ժանտարմաները եւ զմեզ տեղերնէս հանելով, ճամբայ պիտի ելլէք ըսին. ցորեկ ժամանակ տաք շոգ կ'ըլլայ, չենք կրնար քալել, գիշերուան զովին ճամբայ կտրել պէտք է, աւելցուցին:

Շատ իրաւացի էր ըսածնին, որովհետեւ կիզիչ արեւուն փորձը առած էինք. բայց մթոյ մէջ քայլ փոխելն ալ դժուարին էր եւ անտանելի, այսու ամենայնիւ հլու հպատակութեամբ հնազանդեցանք անոնց եւ սկսանք մթոյ մէջ յառաջ շարժիլ: Ջաղացքէն բաւական հեռանալէ յետոյ ձիերու վրնջումներ, էշերու զռալներ, մարդկանց աղաղակներ լսուեցան. ետեւներէս կու գար ուրիշ Պարխանա մը:

Նոյն իրիկուն Վերանշէհիրի մէջ գտնուած ասորի կաթոլիկները եւ հայ ընտանիքները կ'աքսորուէին իրենց տեղերէն. ասոնք էին որ մեր ետեւէն ճամբայ ելլելով, եկան հասան մեզի եւ միացան մեր Պար/103/խանային, գրեթէ հարիւրէն աւելի ձի, ջորի, էշ, բեռնաւորուած, վրանին կիներ, մանուկներ նստած, ընկերացան մեզի. նուազած բազմութիւնը դարձեալ բաւական շատցաւ եւ մեր խումբին պակասը, նուազած բազմութիւնը դարձեալ բաւական շատցաւ եւ այսպէս աղաղակներով պոռալով պոռչըտալով յառաջ երթալէ յետոյ, կէս գիշերուան մօտերը տեղ մը դադար առնել հրամայեցին թէ՛ մեզի, թէ՛ անոնց:

Գիշերուան մնացած մասն ալ հանգիստ առած տեղերնիս անցընելէ յետոյ, մնացինք հոս (Օգոս[տոս] 22): Առաւօտեան պայծառ լոյսը ծագելուն, նստած կամ կծկած

տեղերնէս վեր ելանք. մեզ ընկերացողներուն երեսները լաւ մը դիտելու, նոր մարդ տեսնելու, անոնք ապշած զարհուրած զմեզ կը դիտէին, մենք շիկնած ամօթահար անոնց կը նայէինք:

Ո՛, ասոնք՝ Վէրանշէհիրի աքսորեալները մեր կեանքը սովամահ ըլլալէ ազատեցին. ունէին բաւական ուտելիք, տակաւին նոր տներնին տեղերնին թողուցած էին, չէին կողոպտուած մեզ նման: Երբ ասոնք մեր [ո]սկր մնացած մարմինները տեսան եւ մեր վիճակը դիտեցին, ապշութեան սարսափի առաջի վայրկեանները անցնելէ յետոյ, նախ մեր քաղցը քիչ մը յագեցընելու համար ունեցած հացերնէն բաժնեցին մեզի. եւ յետոյ ինչ որ կրնային հոգալ տալ մեր մերկութիւնը ծածկելու, հանեցին իրենց կապոցներուն մէջէն եւ տուին մեզի:

Այսպէս այս նոր աքսորական Պարխանային հետ անցուցինք ամբողջ օրը, խօսելով եւ մեր տառապանքը պատմելով անոնց, որոնք տակաւին չէին գիտեր թէ ինչ է տառապանաց շղթան, զրկանաց թշուառութեան շարքը, եւ որոնք զարհուրած մտիկ կ'ընէին մեր ըսածներուն եւ հարցումներով աւելի կ'երկարէին մեր պատմածները:

Խօսակցութեամբ առանց իմանալու ժամանակն ալ անցած էր. եղած էր կէս օր եւ իրիկուն. վերջալոյսն ալ սկսած էր տեղի տալ խաւարին. ժանտարմաներու ձայներ լսուեցան. մեր միացեալ Պարխանան դարձեալ ճամբայ ելաւ: Գիշերագնաց չուի կերպարանք առած էր մեր այս օրերն կատարած ճամբորդութիւննիս: Վէրանշէհիրցիներու ձիերուն վրնջունը սկսաւ, անասնոց վզերէն կախուած զան/104/գակիկներն եւ բոժոժները տխուր յիշատակներ արթնցուցին մեր մտաց մէջ. ո՛ ատոնց ձայները՝ անցած օրեր մտքերնիս ձգեցին... ո՛ դառն յիշատակներ. եւ ատոնց ձայնին ու մանուկներուն աղաղակներու ներքեւ կը փոխէինք մենք ալ քայլերնիս:

Անապատ էր անցած տեղերնիս. թէպէտ մութ եւ չորս կողմերնիս բան մը չէինք կրնար նշմարել, բայց մեր կոխած գետնոյն ամայի անապատ ըլլալը յայտնի կը զգայինք: Եւ իրօք այնպէս էր, գիշերն ի բուն՝ մերթ քիչ մը հանգիստ առնելով, մերթ քալելով եւ մերթ մեզ գթացող մեր նոր ընկերակիցներուն բեռնաբարձ անասնոց կռնակը քանի մը վայրկեան նստելով, մերթ խօսելով եւ աւելի շատ անգամ երկայն ժամանակ լուռ ու մունջ յառաջ երթալով, գիշերուան մութ ժամերն անցընելէ յետոյ, երբ արշալոյսին կարելի եղաւ լաւ մը աջ ու ձախ դիտել, տեսանք որ անցած կտրած տեղերնիս իրօք անապատ մըն էր:

Արշալոյսին հետ տեսնուեցաւ նախ հեռուն բնակավայրեր՝ տուներ. Վէրանշէհիրցիք ծանօթ էին այս տեղերուն. ահա «Րասուլահն»[30] կը տեսնուի աղաղակեցին. քիչ մ'ալ յառաջ երթալով հասանք այդ տեղւոյն, հասանք Րասուլահի մօտերը գտնուող գետակի մը եզերքը եւ դադար առինք: Անմիջապէս վազող վազողի դէպի գետափն եւ ջրոյ մէջ, ափերով սկսանք լափել խմել ջուրը, անասուններն անգամ կարծես մեզմէ օրինակ առած, մտան ջրոյ մէջ եւ չէին ուզեր դուրս ելլել. խմեցին անոնք ալ՝ ծծելով դէպի վեր կոկորդնին սահող ջրէն եւ յագենալէ յետոյ ելան դուրս: Ժամ մը գետիս քով հանգստանալէ յետոյ դարձեալ շարժեցանք յառաջ եւ կէս ժամէն մտանք Րասուլլահի մէջ: Հոս տներու քով գտնուած դաշտագետիններու վրայ դադար առնել հրաման տրուեցաւ. բեռնաբարձ անասուններէն բեռները վար առնուեցան եւ ազատ թողնուեցան որ ճարակին հոս հոն:

Ութ օր Րասուլլահ

Րասուլլահ սպասեցինք ութ օր (Օգոս[տոս] 23-30) միշտ բացօթեայ դաշտագետնոյն վրայ անցընելով օրերնիս ինչպէս

30 Իմա՝ Rassul-Aïn:

նաեւ գիշերները. Տեղս կը /105/ տեսնուէին միայն տաճիկներ. կան եղեր նախ քրիստոնեաներ որոնք արդէն աքսորուած էին: Մեր տառապանաց շղթային վերջին օղակը տակաւին չէր եկած, թշուառութեանց պատահարաց շարքը ետեւէ ետեւ կուգար, ինչպէս հոս ալ, երկու երեք կին կամ օրիորդ չը դիմանալով տառապանաց, գացին տեղւոյն Քոմանտանին քով եւ տաճկացան. ասոնք զիս ալ իրենց ընկեր կ'ուզէին ընել. չը գացի. իրենց երթալէն յետոյ կ'երեւայ թէ խօսած էին Քոմանտանին իմ նկատմամբ. սա կանչեց զիս եւ ըսաւ եկուր տեղս լաւ փոլիս մը կայ, զքեզ անոր տունը դնեմ, հանգիստ կ'ըլլաս, ծառայութիւն կ'ընես, դրամ կը շահիս եւ այլն: Բայց ես իրեն կտրուկ եւ վերջնական պատասխան տուի, չեմ կրնար ըսի, Հալէպ մեր Քոյրերէն կը գտնուին, հոն կ'երթամ. այս պատասխանիս վրայ այլեւս առաջարկութիւն ընել դադրեցուց մարդը:

Տեղս բաւական լաւ աչօք նայեցան մեր վրայ. բարեացակամ մարդ մըն էր Քոմանտան եւ ձեռքէն եկածը զանց չէր ըներ մեր դժբաղդներուն հանդէպ: Կիներէն ոմանք յաջողած էին ստէպ ստէպ տեղի ունեցած կողոպուտներէն պահել ազատել ոսկի դրամ. կամ կլլած էին եւ յետոյ ուրեմն դուրս տուած գտած: Ասոնք մանր դրամի պէտք ունենալով տեղւոյն բնակիչներուն փոխել կուտային, որոնք սակայն մէկ ոսկի դրամին փոխարէն երկու արծաթ կու տային, մէկ արծաթն ալ՝ երեք քառորդի փոխարէն. Քոմանտան լսելով այս բանը շատ նեղացաւ վաշխառուներուն, որոնք ստիպուեցան մէկ ոսկին 100 դահեկանի փոխարէն առնել եւ փոխել մանր դրամի: Հոս կը տեսնուէին նախ տաճկացեալ հայեր, ի մէջ այլոց մսավաճառ մը անձամբ կը պատմէր իւր նախապէս հայ ըլլալն եւ ինչ պարագաներու ներքեւ իւր կրօնքը թողուլը:

Րասուլլահէն դէպի Հալէպ մեկնող երկաթուղուց գիծ մը եւս կը տեսնուէր: Ինչպիսի բաղձանք, ինչ տենչանք կ'ունենայինք երբ կը տեսնէինք երկաթուղուց կառքերուն անցնիլը. այդ գծով երթալ հասնիլ Հալէպ էր մեր օրուան խօսակցու/106/թիւնը եւ գիշերուան երազը... ա՛խ երբ պիտի գայ այն օրն որ կարենանք ազատել այս կեանքէն, կը հառաչէինք: Օրեր կ'անցնէին, սակայն եւ մեր տենչանքը կը մնար մեր սիրտը, մեր ներսը եւ չէր իրականանար մեր երազը:

Հուսկ ուրեմն անցած օրերուն հետ եկաւ հասաւ այս մեր բաղձանքին իրականացումն ալ, բայց ի՛նչ կերպով. ութ օր հոս մնալէ յետոյ, իններորդ օրը Քոմանտան եկաւ մեր խումբին մէջ եւ ըսաւ, ով որ դրամ ունի Հալէպ պիտի երթայ, ով որ չունի դէպի Տէր Զօր պիտի առաջնորդուի ոտօք: Ո՛հ, ժամանակն էր արթուն գտնուելու եւ գործելու. ես իսկոյն օրեր յառաջ ինծ դրամ փոխ տուող կնկան մերձեցայ եւ հարիւր դրամը փոխ առի. խոստանալով հատուցանել իրեն աւելին Հալէպ հասնելուս պէս:

Ինչպէս ըսած էի ես ալ դրամ ոսկի կլլած էի, բայց օրեր անցած էին վրան, դուրս չէի կրցած հանել. կը մտածէի՝ արդեօք տեղ մը բնական պիտոյքս կատարած ժամանակս դուր[ս] ելան եւ ես լաւ չը նայեցայ աղբիւսներու մէջ կամ մութին չտեսայ եւ կորսուեցան, կամ թէ արդեօք տակաւին աղիքներուս մէջ մնացած են. տարակուսանաց մէջ մնացած էի. այս տարակոյսս ալ վերջապէս փարատեցաւ. ճամբուն վրայ լաւ սնունդ չը գտնելով, մնացած էին ոսկիները իրենց տեղը, հոս բաւական լաւ սնունդ կրցած էինք գտնել. ես ալ լաւ կերած էի ութ օրուան մէջ, որուն հետեւութեան, ո՛հ, վերջին օրը դուրս եկան կլլածներս. անմիջապէս չը նայելով աղտոտութեան, գլխուս վրայ առած չուլին մէջ փաթթելով, ջրոյ եզերքը վազեցի լուացի. անտարբեր գործք մը իբր թէ կը կատարէի, միշտ աջ ու ձախ նայելով, որ մէկը չը տեսնէ. այսպէս լուալէ յետոյ կոկուծ մը

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

բռանս մէջ սեղմած ոսկիները, ջրոյ եզերքէն հեռացայ գացի ընկերներուս քով:

Առաջին գործքս եղաւ պարտքս տալ այն կնոջ, որմէ երկիցս դրամ փոխ առած էի. պատմած էի աստր եղելութիւնը, անոր համար երկայն բարակ հարցընել պէտք չ'ունէր. առի գնեցի տաճիկ կիներէն էնթարի մը՝ 9 դահեկան եւ հագայ. ուրախութեան հրճուանքով սիրտս լեցուած էր:

Քոմանտանին հրամանին վրայ, ով որ դրամ ունէր մէկ կողմ գնաց զատուե/107/ցաւ, այնչափ բազմութեան մէջէն 50-60 հոգի միայն կրցած էին քիչ մը դրամ պահել, Թոգաթցի, Սեբաստացի, Խարբերդցի կիներ խառն. ես ալ Բրքնիկցի կաթ[ոլիկ] հայ կնկան մը պէտք եղած դրամը տուի իմ կողմանէս, որ սա եւս Հալէպ կարենայ գալ: Այսպէս դրամ ունեցողները զատուելէ անջատուելէ յետոյ, մնացածները դէպի Տէր Զօր ճամբայ ելան ոտօք. խեղճերը գլուխնին ծռած, արցունքնին կը դիտէին զմեզ, օրերով միասին քալած, օրերով մէկտեղ տառապանք կրած, միասին աքսորուած եւ իրարու վշտակից ցաւակից եղած այս խեղճերը կը բաժնուէին մեզմէ, մենք ալ կը բաժնուէինք անոնցմէ արցունքն աչքերնիս... երթաք բարով ըսելով: Իսկ Վէրանշէհիրի աքսորեալներ, վերջին մեր ընկերները եւ զմեզ մխիթարողները, արդէն օր մը յառաջ ճամբայ հանած էին... դէպի ո՞ւր... ո՛, անտարակոյս տառապանաց ճամբան եւ անորոշութեան վայրը:

Տառապանաց վերջին օր. Դէպի Հալէպ

Քոմանտանին ըսածն իրական էր. իններորդ օրն (Օգոս[տոս] 31) երկաթուղւոյ կայարանին առջեւ կը սպասէր կառախումբը, առաւօտեան դէպի կայարան առաջնորդեցին զմեզ, ուր տոմսեր առնուեցաւ եւ ելանք մտանք կառքերուն մէջ. կէս ժամէն թողուցինք այս տեղն ալ եւ սուլիչին ձայնին տակ մեկնեցանք դէպի Հալէպ:

Ո՜հ, ինչ մխիթարանք էր մեզ համար, օրերէ ի վեր ոտօք ճամբայ քալած, զրկանաց, տառապանաց ենթակայ ըլլալէ յետոյ շոգեկառք նստել՝ մեծ բաղդ կը համարէինք եւ էր արդարեւ. կրիայի ոտքերով բլրակներ, ձորեր, անապատներ անցնելէ յետոյ, շոգեկառքին նոյն իսկ ամենադանդաղ ընթացքն մեզ համար սուրալ սլանալ թռչիլ էր: Գնաց կառախումբը, մերթ դանդաղ, մերթ քիչ մը շուտ դէպ յառաջ, թողուց իր ետին դաշտեր, բլրակներ եւ հուսկ երեկոյեան ժամ 8ին յոգնած, կարծես դադար առաւ Հալէպի առջեւ: Շոգեշարժ մեքենան գործելէ մինչ դադրած էր, աքսորականներս ուզեցինք վար իջնալ, սակայն ահա ժանտարմաներ /108/ կառքերուն դրան առջեւ վեր վար շրջելով «Եասաղտըր»[31] ըսելով չէին թողուր զմեզ վար իջնալու:

Երկու կայարան ունի եղեր տեղս, Պաղտատի եւ Գերմանացւոյ՝ կ'ըսէին. անտարակոյս մտածեցի մին պիտի ըլլայ զինուորական կայարան եւ միւսն ժողովրդեան կամ բուն քաղաքին: Շոգեկառքը պէտք էր քիչ մ'ալ յառաջ երթալ եւ դադար առնել երկրորդ կայարանը, դադար առած տեղը՝ մէկ խօսքով մեզ համար չէր. ուստի քիչ մը կենալէ յետոյ դարձեալ սուլիչը հնչեցընելով, շարժեցան կառախումբին բազմաթիւ անիւները դէպի յառաջ եւ քիչ յետոյ դադար առին կայարանին առջեւ:

Ո՞ւր ենք, ո՞ւր հասանք հարցուցինք քոնդուքտէօրներու. Հալէպն ենք, պատասխանեցին: Ժողովուրդը կամ աւելի լաւ ըսելու համար մնացողները կառքերու դռները բանալով դուրս թափուիլ աճապարեցինք, բայց ուր պիտի երթայինք, կրկին ժանտարմաներ, ոստիկաններ առջեւնիս ելած էին եւ չէին թողուր. Շամ ա Շամ պիտի երթաք կ'աղաղակէին: Աքսորականներէս ով որ ծանօթ, բարեկամ ունէր Հալէպ՝ աճապարեց անոնց լուր մը հասցընել. կայարանին առջեւ գտնուող, հանդիսատես ըսեմ, բեռնակիր ըսեմ, հոս հոն շրջողներուն օձիքը բռնելով դրամ խոստանալով,

31 Թրգմ.՝ «արգիլուած է»:

քաղաք ղրկեցին, որ անկեց իրենց օգնութեան գան:

Ո՜հ, իմ ալ փրկութեանս կամ կորստեանս վերջին ժամն էր. հոս հոն դիտեցի, կին մը տեսայ շալվարով, մօտեցայ եւ հարցուցի թէ արդեօք մեր Քոյրերը՝ Մայրապետները կը ճանչնա՞յ, ի սկզբան ան տաճիկ կին մը կարծեցի, ուստի խոհեմութեամբ, քաղցրութեամբ խօսեցայ հետը. այո՛, ըսաւ, միշտ անոնց դրան առջեւէն կ'անցնիմ. աման ոտքդ կը պագնեմ, կ'աղաչեմ, լուր մը տար անոնց թէ իրենցմէ մէկը՝ Մայրապետ մը, եկած է կայարանը կը սպասէ. կինը իմ աղաչանքս չը կատարած, անդին հայ տղայ մը իմ խօսակցութիւնս լսելով, ես կ'երթամ ըսելով, վազեց շուտով մեր Քոյրերուն լուր տալու:

Մէկն այսպէս մէկալն այնպէս դրամ խոստանալով իւր բարեկամին, ծանօթին կամ տեղ մը լուր հասցուցած էր, գացած էին այդ լուր տանողները, բայց մեր սիրտը՝ ո՛ քանիսն շուտ շուտ կը զարնէր, ո՛, չըլլալ թէ ուշանան, /109/ ո՛ չըլլալ թէ շոգեկառքին սուլիչը... Տէր Աստուած ո՛ւր մնացին... ո՛, այդ վայրկեանները երկայն են, շատ երկայն երեւացին մեզի. այնչափ օրեր, այնչափ ժամեր եւ վայրկեաններ սպասած էինք մեր բաղդին, հոս սպասել չէինք կրնար, հիւծած մաշած սպառած մեր մարմնոյն հետ, համբերութիւննիս ալ հատած էր. աչքերնիս չորս բացած կ'ուզէինք շուտով վայրկեան մը յառաջ տեսնել զմեզ փրկելու եկողներուն երեսները. անցաւ հինգ վայրկեանը, անցաւ տասը, եկող գացող չը կար... անցաւ քառորդ ժամ... անցաւ քիչ մ'ալ եւ ահա տեսնուեցան ինծի եկողները, երկու Քոյր՝ Քոյր Կատարինէ Ճէնճի, Հալէպցի, Քոյր Քլէր Խայյթ, նոյնպէս Հալէպցի: Ալ սպասել կարելի չէր, վազեցի իսկոյն անոնց առջեւ հրեշտակս տեսածի պէս, Քոյրեր, ազատեցէ՛ք, զիս Շամ պիտի ղրկեն, ըսի: Սակայն ո՞վ պիտի հաւատար թէ ես ալ իրենց նման կոյս՝ Մայրապետ մըն եմ. տարազս բոլորովին տարբեր իրենցմէ, էնթարի մը եւ գլուխս շորի կտոր մը. աստնք սկսան զիս մէկ կողմ հրել եւ իրենց տարազով զգեստով Մայրապետ մը փնտռել ժողովրդեան մէջ, բայց չը կար. վերջապէս Քոյրերու անունները ետեւէ ետեւ շարելով... ես ալ Քոյր Քանտատան եմ ըսելով եւ ուրիշ խօսքերով համոզեցի զիրենք իրենցմէ ըլլալս:

Վերջապէս առին զիս իրենց հետ եւ դարձան տուն, բայց ահա կրկին ժանտարմաները տնկուած չէին թողուր զիս. գացէք «Ղուլուղէն» հրաման բերէք, կ'ըսէին Քոյրերուն:

Քոյրերը արաբերէն լեզուաւ խօսելով ժանտարմային հետ զիս թողուցին անոր քով եւ իրենք գացին հրաման առնելու. բարեբաղդաբար հեռուն չէր այդ տեղը, քանի մը վայրկեան անցնելէ յետոյ, մաքուր հագուած պաշտօնեայ մը երեւցաւ Քոյրերուն հետ եւ տարաւ զիս «Ղուլուղ». հոս հարցուցին անունս, հարցուցին թէ իրօք Մայրապետ եմ, այո՛ ըսի, հարցուցին հօրս անունը, մականունը եւ ուր տեղացի ըլլալս, եւ գրեցին նշանակեցին. այո՛, Պոլսեցի ըլլալդ յայտնի է խօսած լեզուէդ՝ ըսին եւ հուսկ ուրեմն հրաման տուին Քոյրերու հետ մեկնելու. չէի մոռցած Բրքնիկցի կինը. ուզելով զայն եւս /110/ ազատել, զիս հարցուփորձ ընողներուն ըսի թէ ուրիշ ընկեր մ'ալ ունիմ. Մայրապետ է՞, հարցուցին, իմ ժխտական պատասխանիս վրայ, դուն գնայ ըսին եւ մեզ ճամբայ ցոյց տուին:

Ո՜հ, ազատած, ազատած էի, ուրախութենէս սիրտս իւր տեղէն ելլել եւ թռչիլ կ'ուզէր. սաստիկ կը զարնէր. ինչեր պիտի պատմէի, ինչեր պիտի ըսէի. ամէն բան աչացս առջեւ կը պատկերանար. բայց տակաւին ժամանակը չէր: Քոյրերը կառք մը վարձեցին, ելանք նստեցանք մէջը մեր տունը՝ Կուսաստանն երթալու: Լուրը տարածուած էր, Քոյր մը պիտի գայ՝ կու գայ ձայնը լսած էին դրացիները, տանց դրանց

digitised by © National Library of Armenia A.R.A.R.@

առջեւ հաւաքուած, պատուհաններէն կախուած կը սպասէին մեզի, աւելի ինծի. կառքը հասաւ մեր դրան առջեւ եւ կեցաւ. վար իջանք, ինչ տեսնեն սպասողները... պատառատուն էնթէրիով՝ գլուխը շորով ծածկուած մէկը, ա՞ս է, ա՞ս է Քոյրը, կը հարցնէին իրարու. այո՛, այն էր:

Մեր վանատան դռնէն ներս մտնելով, ուղղակի գացինք սեղանատուն, եւ ահա եկաւ մեծաւոր Քոյրը՝ Քոյր Էլպիս, զիս տեսնելու առաջին խօսքը եղաւ՝ ո՞ւր են միւսները, ո՞ւր մնացին... ո՜հ, ընկերներս կը փնտռէր. աման Քոյրեր՝ քիչ մը հանգիստ առնիմ եւ յետոյ կը պատմեմ ըսի: Եկան հաւաքուեցան միւս Քոյրերն ալ զիս տեսնելու. իսկոյն բաղնիքը վառեցին տաքցուցին, զգեստ տուին, մաքրուելով հագայ. սակայն զօրութիւն չը կայ վրաս, ինկայ հիւանդ՝ նոյն օրն իսկ:

Իմ ազատելէս յետոյ, Հայոց եկեղեցին լուր տրուեցաւ. ինչպէս մեր նոյնպէս անոնց քահանաները հոս հոն վազեցին, դիմեցին ուր որ պէտք էր եւ վերջապէս յաջողեցան ինծ հետ երկաթուղիով մինչեւ Հալէպի կայարանը եկող աքսորականներն ալ ազատել. եւ կայարանէն առնելով քաղաք խօթել, ոմանք տարուեցան հայ էջ[միածնական] եկեղեցին, ոմանք բողոքականաց ժողովատեղին եւ ոմանք կաթ[ոլիկ] Հայոց եկեղեցին:

Գիշերը հանգիստ առնելէ յետոյ, երկրորդ օրը չը կրցայ անկողնէս վեր ելլել, հիւանդ անցուցի սոյն օրն ալ անկողնոյ մէջ, բայց յաջորդ օրը բաւական ինքզինքս գտած էի. թողուցի անկողինը եւ ոտքի ելայ շուրջս գտնուող/111/ներուն աչքս դարձուցի, որոնք անհամբերութեամբ կը սպասէին լսել մեզ պատահածները. բերանս չը բացած նախ ուզեցի գիտնալ թէ որ ամսոյն մէջն ենք եւ ինչ օր էր Հալէպ հասած օրս. Սեպտեմբեր ամսոյն մէջն ենք եւ ճիշտ այս ամսուան առաջին օրն հասար Հալէպ ըսին. ամիսս եւ օրս գիտնալէ յետոյ կատարեցի իրենց խնդրածն ալ, պատմեցի հետզհետէ մինչեւ ցայս վայր պատմածս, եւ որուն վերջ կուտամ հետեւեալ խօսքերով:

Աստուածութիւնն նախախնամութեան մէկ բարիքն էր որ կրցած էի աքսորականս՝ շունչս բերանս հասնիլ Հալէպ մեր Քոյրերուն քով. ո՜հ Յուլիս 3ին թողուցի Թոգաթ քաղաքը, 8 հոգւով ելանք ճամբայ եւ այդ 8 հոգիէն մնացած էի ես միայն, երկու ամիս գրեթէ տառապանաց թշուառութիւն, ամէն տեսակ զրկանաց, նախատանաց մէջէն անցնելով Սեպտեմբեր մէկին հասայ Հալէպ, այո՛, եւ մէկ խօսքով հուրէն ու ջուրէն անցայ եւ այս միթէ Աստուածային նախախնամութեամբ չէ՞ր. այո՛ հազար փառք վերնոյն, հազար շնորհակալութիւն վերնոյն հայրական սուրբ ձեռաց:

Պատմութեանս իբր ամբողջութիւն կ'աւելցընեմ հետեւեալ տողերն ալ. երբ ես Հալէպ հասայ, գտայ հոն՝ Կիւրին գտնուած մեր կարգի Քոյրերը, որոնք իրենց տեղէն աքսորուելէ յետոյ հոն եկած էին, անոնք էին Քոյր Յուղիտայ Տաշճեան՝ բնիկ Խարբերդցի, Քոյր Ակիւլինէ Կօծիկեան՝ Արապկիրցի եւ Քոյր Տիրուհի Ծիվանեան Կարնեցի: Իսկ Հալէպ հասնելէս ամիս մը յետոյ, եկան հասան տեղս Ատանայի Քոյրերը, Քոյր Եպրաքսէ Խնկիկեան՝ Կիւրինցի, Քոյր Ագնէս Ջէրչեան՝ Պիլեզիկցի, Քոյր Մարիամ Տուտուզեան՝ Կարնեցի, Քոյր Փօլին Պալեան՝ Ատանացի եւ Քոյր Ջիչիլ՝ Ատանացի:

Ասոնց հասնելէն յետոյ եկան հասան նաեւ Հաճին գտնուող Քոյրերն ալ, Քոյր Բրիոնէ Պալեան՝ Կարնեցի, Քոյր Ֆլորէնցիա Ուլուխօճայեան՝ Խարբերդցի, Քոյր Բուրքէրի Գաղայճեան՝ Հաճինցի. ասոնք ունէին իրենց հետ մէկտեղ Ատանայի թեմականը Գեր. Քէքլիկեան Յարութիւն գերապայծառ:

Տարի մը ամբողջ մնացի Հալէպ սոյն Քոյրերուն հետ. հուսկ ուրեմն /112/ Կ. Պոլսէն մեծերու միջամտութեամբ տաճիկ կառավարութենէն մասնաւոր հրաման առնելով, եօթն ընկերներով թողուցի Հալէպն ալ 1916 Հոկտ[եմբեր] 20, Ուրբաթ օրն եւ երկաթուղիով եօթն օրէն հասայ Պոլիս: Հալէպէն ինծ ընկերացող Քոյրերն էին Քոյր Յուղիտա Տաշճեան՝ Խարբերդցի, Քոյր Ագնէս Ջէրչեան՝ Պիլէզիկցի, Քոյր Տոռոթէա Մէլիքեան՝ Կարնեցի, Քոյր Անկիւլինէ Կօծիկեան՝ Արաբկիրցի, Քոյր Եպրաքսէ Խնկիկեան՝ Կիւրինցի, Քոյր Տիրուհի Ծիվանեան՝ Կարնեցի եւ եօթներորդն ես՝ Քոյր Գանտիտա Գույումճեան՝ Պոլսեցի:

Այսպէս Պոլիս հասնելէս յետոյ մէկ երկու շաբաթ Մայր վանքը մնալէ եւ հանգիստ առնելէ վերջ, փոխադրուեցայ Բանկալթի գտնուած մեր վարժարանը, ուր սկսայ հոն գտնուած Քոյրերուն հետ, աղջիկներու կրթութեամբ զբաղիլ: